

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΧΟΛΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Χριστίνα Μπογιατζή

ΑΘΗΝΑ 2023

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

ΣΧΟΛΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ & ΘΡΗΣΚΕΙΟΛΟΓΙΑΣ

**ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΣΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Χριστίνα Μπογιατζή

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός: Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει τον ναρκισσισμό παιδιών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας, τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας και θρησκευτικότητας οικογένειας, τον βαθμό ενοχής των μαθητών κατά την πραγματοποίηση μιας αμαρτίας καθώς και τους παράγοντες που συνδέονται με την ύπαρξη ναρκισσισμού.

Μεθοδολογία: Διεξήχθη μια ποσοτική έρευνα, πρωτογενής, περιγραφική, συσχέτισης και πρόβλεψης με χρήση ερωτηματολογίων κλίμακας Likert αποδεκτής αξιοπιστίας και εγκυρότητας. Στην έρευνα συμμετείχαν 209 μαθητές στην πλειοψηφία τους ηλικίας 8-11 ετών που φοιτούν στις Δ,Ε και ΣΤ τάξη Δημοτικού σχολείου, με άριστη σχολική επίδοση, σχεδόν ισόποσα κατανεμημένοι ως προς το φύλο και γονείς υψηλού μορφωτικού επιπέδου, τουλάχιστον τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τηρήθηκαν τα απαραίτητα ηθικά ζητήματα συμμετοχής. Η ανάλυση των δεδομένων έγινε σε στάθμη σημαντικότητας 5% στο στατιστικό πρόγραμμα IBM SPSS 26.

Αποτελέσματα: Τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας των μαθητών, θρησκευτικότητας της οικογένειας, ναρκισσισμού και ενοχής για την αμαρτία ήταν μέτρια, ωστόσο υψηλά ήταν τα επίπεδα ενσυναίσθησης. Η έννοια της αμαρτίας θεωρήθηκε περισσότερο ως κάτι απαγορευμένο από τους γονείς και όχι τόσο από τον Θεό ο οποίος για τους μαθητές έχει την υπόσταση της δικαιοσύνης. Μαθητές με υψηλότερα επίπεδα θρησκευτικότητας που προέρχονται από θρησκευτική οικογένεια αναμένεται να αισθάνονται σε μεγαλύτερο βαθμό ενοχές όταν διαπράττουν κάποια αμαρτία. Μαθητές που εκφράζουν την θρησκευτικότητα τους το πραγματοποιεί

ούν λόγω της θρησκευτικότητας από το οικογενειακό περιβάλλον. Μαθητές που έχουν υψηλά επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας να έχουν χαμηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού. Χαμηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού παρατηρήθηκαν σε μαθητές που προέρχονται από θρησκευτική οικογένεια. Μαθητές οι οποίοι διακατέχονται από υψηλά επίπεδα ναρκισσισμού αναμένεται να έχουν χαμηλά επίπεδα ενοχής όταν διαπράττουν μια αμαρτία. Παρατηρήθηκε μια προοδευτική αύξηση του ναρκισσισμού από την Δ έως την ΣΤ Τάξη. Υψηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού παρατηρήθηκαν σε μαθητές όπου οι γονείς τους έχουν χαμηλό (απόφοιτοι Λυκείου) ή υψηλό μορφωτικό επίπεδο (μεταπτυχιακό και άνω).

Συμπεράσματα: Αναδεικνύεται ο κομβικός ρόλος της θρησκευτικότητας στην μείωση των επιπέδων του ναρκισσισμού των μαθητών. Μεγαλύτερη σημασία πρέπει να δοθεί σε μαθητές της Ε και ΣΤ τάξης, με γονείς πολύ υψηλού ή πολύ χαμηλού μορφωτικού επιπέδου.

Λέξεις Κλειδιά: Ναρκισσισμός, Θρησκευτικότητα, Παιδική, Προεφηβική ηλικία, μαθητές.

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ο ναρκισσισμός αποτελεί πλέον μια πραγματικότητα στην επιστημονική κοινότητα. Πρόκειται για μια πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί να πα-ρακαμφθεί, πόσο μάλλον να αποσιωπηθεί. Αφορμής δοθείσης όλης της παθογένειας που κυριαρχεί στην οικογένεια, μέσα από μία επαγγελματι-κή πρακτική συμβουλευτικής γονέων και με γνώμονα την συστημική αλλά και βαθύνη ανάλυση των πραγμάτων, βρισκόμαστε σε ένα σημείο όπου πλέον αναρωτιόμαστε, όχι τόσο τί είναι σωστό ή λάθος στην παιδαγωγική, αλλά τί είναι αληθινό ή ψεύτικο. Η οικογένεια, ως διαπροσωπική, ενδοπροσωπική και κοινωνική οντότητα, διαμορφώνει και καθορίζει δομικά στοιχεία της ανθρωπότητας όπως για παράδειγμα το διαγενεολογικό τραύμα. Η ναρκισσιστική διαταραχή προσωπικότητας διέπει όλα τα στρώματα της ανάπτυξης του ατόμου, καθώς και όλες τις εκφάνσεις τής ανθρώπινης φύσης. Ο άνθρωπος πλήττεται μέσα από τη διανόησή του, την συμπεριφορά του, την αυτοεκτίμηση, την ψυχική του υγεία, την κοινωνική του αγωγή, καθώς και τη θρησκευτικότητά του. Οφείλουμε να φωτίσουμε αφανείς ακρογωνιαίους λίθους τής παιδικής και προεφηβικής ανάπτυξης, όπως λ.χ. την ενσυναίσθηση, την εσωτερική θρησκευτικότητα και τα ναρκισσιστικά στοιχεία σε μια συνεχώς αναδυόμενη προσωπικότη-τα διότι ως δείχνει η επιστήμη της Εξελικτικής Ψυχολογίας, η ανάπτυξη διανύει εκεί, μία κρίσιμη και ευαίσθητη φάση. Η κοινωνία μας βρίθει ερεισμάτων ναρκισσισμού και θρησκευτικότητας. Ωστόσο, φαίνεται ότι δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς η σχέση αυτών των δυο μεγεθών σε τέτοιους πληθυσμούς.

Σοβαρές δυσκολίες στάθηκαν απέναντι στο ερευνητικό έργο καθώς δεν εγκρίθηκε από το Υπουργείο Παιδείας η πρόσβαση σε δημόσια ελληνικά σχολεία (δομές πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης), και συνεπώς το δείγμα

αφορά στην ιδιωτική πρωτοβουλία συλλογής δειγμάτων για παιδιά ηλικίας 8-11 ετών. Επιπρόσθετα, η περίοδος του COVID-19 δημιούργησε κλίμα επιφυλακτικότητας στους γονείς ως προς την έκθεση των παιδιών τους σε πλαίσιο γραφείου, συνεπώς, πλείστα δείγματα ελήφθησαν μέσω διαδικτυακής επαφής. Επίσης, μερικές ερωτήσεις του ερωτηματολογίου έχρηζαν περαιτέρω εξήγησης σε παιδιά που δεν είχαν σχέση με θρησκευτικότητα (με γονείς που δεν έχουν σχέση με εκκλησία, εικόνες κτλ) αλλά και ο χρόνος που απαιτήθηκε, ήταν μεγαλύτερος και διευρυμένος λόγω του πολυπαραγοντικού θέματος που άπτεται ψυχολογίας και θεολογίας. Τέλος, το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε έγινε αντικείμενο επαναδιατύπωσης με προσαρμοστικά κριτήρια στα ηλικιακά αναπτυξιακά στάδια των ηλικιών 8-11 ετών, πράγμα που και αυτό, δυσχέρανε τη διαδικασία της έρευνας.

Από τη θέση αυτή θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον καθηγητή μου κ. Σ. Τσιτσίκκο, ο οποίος ήταν ιδιαίτερα υποστηρικτικός σε αυτή την επιστημονική τομή, που αποπειράθηκα να πράξω, εν μέσω μάλιστα μιας πολύ δυσοίωνης περιόδου (πανδημία COVID19), με ανυπέρβλητα εμπόδια, διανύοντας μια γενική καθίζηση δημόσιας και κοινωνικής αρτιότητας από φορείς, που θα ήταν αναμενόμενο να είναι υποστηρικτικοί. Επίσης, ευχαριστώ την καθηγήτρια Ψυχολογίας κ^α Β. Λ. Κανελλοπούλου αλλά και τις Εθελοντικές Αποστολές «Σταύρος Νιάρχος» (Αναγέννηση και Πρόοδος), όπου μέσα από 29 ειδικότητες ιατρών μού δόθηκε πρόσβαση σε παιδιά όλων των νησιών της Ελλάδας άγονης γραμμής (Πάτμος, Φούρνοι Ικαρίας, Ικαρία, Σχινούσα κτλ) και έγινε εφικτή η παρούσα δειγματοληψία. Ακόμα, πολλές ευχαριστίες οφείλω στο Δήμο Γλυφάδας, ο οποίος διευκόλυνε από θέση αυτοδιοίκησης τη χρήση διαδικτυακών μέσων προς δημότες με γονείς που εμπιστεύθηκαν σε εμένα τα παιδιά τους. Τέλος, αυτή η διατριβή είναι αφιερωμένη στον αείμνηστο δάσκαλό μου Κωνσταντίνο Τοκμακίδη (1934-2018), εκπαιδευτικό πρωτοβάθμιας ο οποίος μού δίδαξε

πως η γλώσσα όταν εκφράζεται ορθά στον γραπτό λόγο, δύναται να γίνει διαχρονικά, γέφυρα για όλες τις αλήθειες του κόσμου.

X.M.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ σελ. 16

A. ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ σελ.20

B. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΣΥΝΑΦΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ σελ. 21

Α΄ ΜΕΡΟΣ

ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

A. ΓΕΝΙΚΑ

B. ΕΝΔΟΜΗΤΡΙΑ ΖΩΗ

Γ. Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Δ. Η ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟ

A. SIGMUND FREUD (1856-1939)

B. CARL GUSTAV JUNG (1875-1961)

Γ. KLEIN MELANIE (1882-1939)

Δ. HARTMANN HEINZ (1894-1970)

E. ANNA FREUD (1895-1982)

ΣΤ. MICHAEL BALINT (1896-1970)

Z. DONALD WOODS WINNICOTT (1896-1971)

H. ERICH FROMM (1902-1980)

- Θ. JACQUES LACAN (1901-1981)
- I. ERIK ERIKSON (1902-1981)
- ΙΑ'. HEINZ KOHUT (1913-1981)
- ΙΒ'. ΟΤΤΟ KERNBERG (1928)
- ΙΓ'. OBJECT RELATION THEORY
- ΙΕ'. ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΟΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ

- A. ΠΡΩΤΟΓΕΝΗΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ
- B. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ
 - 1. Γενικά.
 - 2. Παιδί και παθογενής ναρκισσισμός.
 - 3. Προεφηβικός παθογενής ναρκισσισμός.
 - 4. Σχολιασμός ερευνών.
- Γ. ANTI-ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ
- Δ. ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ DSM

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

- A. ΓΕΝΙΚΑ
 - 1. DSM Διαγνωστικά
 - 2. Η Θρησκευτική εμπειρία
- B. ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ
 - 1. DSM
 - 2. Διαγνωστικά κριτήρια θρησκευτικότητας.

3. Περιορισμοί ερευνητικού πεδίου

Γ. ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

A. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

B. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ

Β΄ ΜΕΡΟΣ

ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΣΚΟΠΟΣ

A. ΓΕΝΙΚΑ

B. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

1. Πληθυσμός – Δείγμα.
2. Υποθέσεις - ερευνητικά ερωτήματα.
3. Μεταβλητές Ναρκισσισμού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

A. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ - ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

B. ΕΡΓΑΛΕΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ΄
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

A. ΠΕΡΙΓΡΑΦΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

1. Σχολική επίδοση.
2. Εξωτερική θρησκευτικότητα.
3. Μορφωτικό επίπεδο γονέων.
4. Η Θρησκευτικότητα της οικογένειας.
5. Ενοχή για την αμαρτία.
6. Διερεύνηση της έννοιας της αμαρτίας.
7. Ναρκισσισμός.

B. ΕΠΑΓΩΓΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

1. Περιγραφικά στοιχεία παραγόντων και 95% δ.ε.
2. Έλεγχος κανονικότητας των παραγόντων.
3. Συσχετίσεις παραγόντων.
4. Συσχέτιση με τα δημογραφικά στοιχεία.
5. Συσχέτιση με την σχολική επίδοση.
6. Συσχέτιση με το μορφωτικό επίπεδο οικογένειας.
7. Συσχέτιση με τη θρησκευτικότητα οικογένειας.

Γ. ΠΡΟΒΛΕΠΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄
ΣΥΖΗΤΗΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- A. ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ
- B. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ
- Γ. ΠΕΔΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΕΥΝΑΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

Πίνακας 1: Ανάλυση αξιοπιστίας

Πίνακας 2: Δημογραφικά στοιχεία

Πίνακας 3: Σχολική επίδοση

Πίνακας 4: Γνώση κατηχητικού σχολείου

Πίνακας 5: Θρησκευτικές πρακτικές

Πίνακας 6: Μορφωτικό επίπεδο οικογένειας

Πίνακας 7: Η Θρησκευτικότητα της οικογένειας

Πίνακας 8: Ενοχή για την αμαρτία

Πίνακας 9: Διερεύνηση της έννοιας της αμαρτίας

Πίνακας 10: Παιχνίδι Θάρρος ή Αλήθεια

Πίνακας 11: Εκμετάλλευση άλλων

Πίνακας 12: Ενσυναίσθηση

Πίνακας 13: Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού

Πίνακας 14: Υπεροχή εαυτού

Πίνακας 15: Απαίτηση από άλλους

- Πίνακας 16: Περιγραφικά στοιχεία παραγόντων και 95% δ.ε.
- Πίνακας 17: Αποτελέσματα ελέγχων κανονικότητας με χρήση του Shapiro Wilk test
- Πίνακας 18: Συσχετίσεις Spearman μεταξύ των παραγόντων
- Πίνακας 19: Συσχετίσεις Spearman των παραγόντων με ηλικία
- Πίνακας 20: Έλεγχοι Kruskal Wallis και ANOVA των παραγόντων με τη σχολική τάξη
- Πίνακας 21: «Ναρκισσισμός» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD
- Πίνακας 22: «Εκμετάλλευση άλλων» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD 255.
- Πίνακας 23: «Ενσυναίσθηση» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD
- Πίνακας 24: «Απαίτηση από άλλους» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD
- Πίνακας 25: Υπεροχή εαυτού * Σχολική τάξη, Post hoc Analysis Bonferonn
- Πίνακας 26: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς το φύλο
- Πίνακας 27: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς τη σχολική επίδοση
- Πίνακας 28: Έλεγχοι ANOVA των παραγόντων ως προς το μορφωτικό επίπεδο πατέρα
- Πίνακας 29: «Ενοχή για την Αμαρτία» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis Games Howell
- Πίνακας 30: «Ναρκισσισμός» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis LSD
- Πίνακας 31: «Ενσυναίσθηση» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis LSD
- Πίνακας 32: «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis LSD
- Πίνακας 33: Έλεγχοι ANOVA των παραγόντων ως προς το μορφωτικό επίπεδο μητέρας
- Πίνακας 34: «Ναρκισσισμός» * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας, Post hoc

analysis LSD

Πίνακας 35: «Εκμετάλλευση άλλων» * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας, Post hoc analysis LSD

Πίνακας 36: «Ενσυναίσθηση» * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας, Post hoc analysis LSD

Πίνακας 37: Συσχετίσεις Spearman των παραγόντων με την στάση γονέων για τον Θεό

Πίνακας 38: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς την ύπαρξη εικονοστασίου στο σπίτι

Πίνακας 39: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς την ύπαρξη Καινής Διαθήκης στο σπίτι

Πίνακας 40: Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τον Ναρκισσισμό

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΓΡΑΦΗΜΑΤΩΝ

Γράφημα 1: Ηλικία

Γράφημα 2: Σχολική τάξη

Γράφημα 3: Φύλο

Γράφημα 4: Σχολική επίδοση

Γράφημα 5: Γνώση κατηχητικού σχολείου

Γράφημα 6: Συμμετοχή σε κατηχητικό σχολείο/Θρησκευτικές πρακτικές

Γράφημα 7: Ο μπαμπάς μου είναι απόφοιτος

Γράφημα 8: Η μαμά μου είναι απόφοιτος

Γράφημα 9: Στάση γονέων για το Θεό

Γράφημα 10: Στο σπίτι μας διατηρούμε εικονοστάσι

Γράφημα 11: Στο σπίτι μας έχουμε Καινή Διαθήκη

Γράφημα 12: Ενοχή για την αμαρτία

Γράφημα 13: Όταν ακούς ότι ο Θεός τιμωρεί τα κακά παιδιά και ανταμείβει τα καλά, αισθάνεσαι:

Γράφημα 14: Το να κλέβεις ή να λες ψέματα το θεωρείς ότι είναι κακό για-
τί..

Γράφημα 15: Αν προσευχηθείς πολύ στον Θεό για να σου κάνει μια χάρη,
αλλά δεν πραγματοποιηθεί, θα πιστέψεις ότι...

Γράφημα 16: Τι από τα παρακάτω θα χαρακτηρίζατε ως αμαρτία;

Γράφημα 17: Πώς θα περιέγραφες τη σχέση σου με τον Θεό αν κατόρθω-
νες

να μην κάνεις αμαρτίες για κάποιο διάστημα;

Γράφημα 18: Κάποιες φορές κοκκινίζω, όταν ...

Γράφημα 19: Παιχνίδι Θάρρος ή Αλήθεια

Γράφημα 20: Εκμετάλλευση άλλων

Γράφημα 21: Ενσυναίσθηση

Γράφημα 22: Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού

Γράφημα 23: Υπεροχή εαυτού

Γράφημα 24: Απαίτηση από άλλους

Γράφημα 25: Περιγραφικά στοιχεία παραγόντων και 95% δ.ε.

Γράφημα 26: Error bars, Παράγοντες * Σχολική τάξη

Γράφημα 27: Θηκόγραμμα, «Υπεροχή εαυτού» * Σχολική τάξη

Γράφημα 28: Error bars, Παράγοντες * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα

Γράφημα 29: Error bars, Παράγοντες * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας

Γράφημα 30: Error bars, Παράγοντες * Υπαρξη εικονοστασίου στο σπίτι

Γράφημα 31: Error bars, Παράγοντες * Υπαρξη Καινής Διαθήκης στο σπίτι

Γράφημα 32: Επίδραση ανεξάρτητων μεταβλητών στον Ναρκισσισμό

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A. Γενικά

Το φαινόμενο του ναρκισσισμού απασχόλησε για αιώνες πολλές πτυχές της ανθρώπινης ύπαρξης και φύσης όπως αυτή εκφράζεται στις Τέχνες, στα Γράμματα αλλά και στην επιστήμη της Ψυχολογίας. Ο ναρκισσισμός λειτουργεί ως μια πολυδιάστατη έννοια καθώς άπτεται της ανθρώπινης φύσης, «ένθεν-κακείθεν» της. Εξ άλλου, θεωρείται αδιαμφισβήτητη η αναφορά σε αυτόν από όλες τις θρησκείες. Η έννοια τού ναρκισσισμού δύναται να προσλάβει πολυμορφικές διαστάσεις γεγονός, που επιβάλλει στην παρούσα έρευνα να εστιάσει σε συγκεκριμένη ψυχαναλυτική προσέγγιση. Αποκλείουμε τα λογοτεχνικά κίνητρα προκειμένου να ασχοληθούμε διεξοδικά με την ανάλυση τού ναρκισσισμού, και συνεπώς μέσα από αυτή την επιστημονική αφύπνιση, γινόμαστε χρήσιμοι για μια περαιτέρω επιστημονική ανάλυση στο μέλλον. Ναρκισσισμό θα ορίσουμε ως «...το λιμπιντικό συμπλήρωμα στον εγωισμό της ορμής της αυτοσυντήρησης της, μια δόση τού οποίου δικαιολογημένα θα μπορούσε να αποδοθεί σε κάθε έμβιο ον» (Freud,1991).

Ο Ναρκισσισμός (ο οποίος εντάσσει εννοιολογικά στην παρούσα διατριβή και την Ναρκισσιστική Διαταραχή Προσωπικότητας), είναι μια ενδοψυχική εσωτερική κατάσταση, που χαρακτηρίζει την ανθρώπινη προσωπικότητα με συγκεκριμένους τρόπους. Η παρούσα βιβλιογραφία διχοτομεί το Ναρκισσισμό σε α) Primary Narcissism (Πρωτογενή -Υγιή Ναρκισσισμό) και β) Secondary-Pathogenic Narcissism (Δευτερογενή-Παθογενή Ναρκισσισμό). Ο πρώτος αφορά σε εν-δοπροσωπικές ενστικτώδεις αντιδράσεις αυτοσυντήρησής της βρεφικής και νηπιακής ηλικίας με απώτερο σκοπό την ολοκλήρωση και την αρτιότητα ενός ισορροπημένου εαυτού στο μέλλον, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, όλα αντιστρέφονται. Ο δευτερογενής ναρκισσισμός προσδίδει στην προσωπικότητα υπεραξία, έπαρση, χαμηλή αυτοεκτίμηση, εσωτερική κενότητα, θυμό και πολλές άλλες παθογένειες τού ανθρώπινου ψυχισμού.

Ο κύριος στόχος ταύτης τής προσωπικότητας είναι ο συνεχής σφετερισμός των λειτουργιών για τον εν λόγω ψυχισμό δίχως την ουσία του, δηλαδή χωρίς τη δυνατότητα του να συσχετιστεί διανθρώπινα και ενδοπροσωπικά με επάρκεια, καταλληλότητα και αρμονία.

Τα παιδιά πλέον, στις ηλικίες 8-11 ετών, βρίσκονται εκτεθειμένα σε πλείστα ερεθίσματα με λιγοστό έλεγχο και σίγουρα με ελλιπή ή εσφαλμένη διαχείριση από τους ενήλικες. Η έλευση των κοινωνικών μέσων δικτύωσης στη ζωή μας, καθώς και η καταγιγιστική-δελεαστική τους εμφάνιση θέτουν τον παιδικό, προεφηβικό και εφηβικό πληθυσμό σε κίνδυνο απώλειας μίας εσωτερικότητας η οποία με τη σειρά της, θα τα αποξενώσει από τον ίδιο τους τον εαυτό. Εάν αυτό συμβεί, έχουμε όλοι ευθύνη ως κοινωνία να αναγνωρίζουμε έγκαιρα τυχόν συμπτωματολογία που θα είχε ολέθριες επιδράσεις στην ίδια την ανθρωπότητα. Διαπιστώνεται παγκοσμίως μία προσκόλληση στην εικόνα, στην ψηφιακότητα του εαυτού αλλά και στη δυσχερή διαφοροποίηση ανάμεσα σε ό,τι είναι αληθινό και ό,τι ψεύτικο. Συνεπώς, η επιστήμη πρέπει να λειτουργήσει ως εφαλτήριο για έναν διεπιστημονικό αναστοχασμό, ενώνοντας δυο ή και περισσότερους κόσμους, ήτοι τη Θεολογία με την Ψυχολογία, ώστε να μπορέσουν να διασωθούν κάποιες ψυχοπαθολογικές καταστάσεις ένθεν κακείθεν τής κοινωνίας.

Πιο συγκεκριμένα, ακόμη και νευρολόγοι όπως ο Jay Lombard, γράφει στο βιβλίο του (*The Mind of God*, 2017), πως «...κλινικές απεικονιστικές μελέτες έχουν καταδείξει ότι η περιοχή του εγκεφάλου που δραστηριοποιείται κατά τη διάρκεια προσωπικών θρησκευτικών εμπειριών είναι αυτή που μας επιτρέπει να έχουμε συνείδηση των άλλων ανθρώπων- να δείχνουμε ενσυναίσθηση, αλτρουισμό, συμπόνια, και να έχουμε επίγνωση του εαυτού μας. Όλες αυτές οι λειτουργίες λαμβάνουν χώρα σε ορισμένες περιοχές του δεξιού ημισφαιρίου του εγκεφάλου». Η θρησκευτικότητα, η ενσυναίσθηση και οι όροι σχεσιακότητας με τον άλλον, όλα απαρτίζουν

έναν ψυχισμό που εάν τραυματιστεί από νοσηρές ναρκισσιστικές δομές πάσης φύσης και κατεύθυνσης, το αποτέλεσμα θα είναι αυτοκαταστροφικό και δυσοίωνα. Ο ανθρώπινος νους, ενδέχεται να αρχίζει να σφετερίζεται μίας ενδοψυχικής αυτοεξόντωσης χρησιμοποιώντας περίτεχνα τις ανάγκες της ψυχής δίχως όμως σκοπό να τις εκπληρώσει. Παρεπόμενη αυτής, θα ήταν η στρέβλωση και αντικατάσταση του πραγματικού από το ψευδές όπως δηλαδή συμβαίνει στον παθογενή ναρκισσισμό. Συνεπώς, μαζί με την εξέλιξη του νου, οφείλουμε να μεριμνήσουμε για εκείνη της ενδοπροσωπικής συναισθηματικής νοημοσύνης, αυτό δηλαδή που συνιστά και απαρτιώνει με στιβαρότητα και ανθεκτικότητα την αληθινή σχέση μας με τους άλλους αλλά και με τον εαυτό μας. Η θρησκευτικότητα, αν και διαχρονική, μοιάζει να αναπτύσσεται και αυτή παράλληλα με τις υπόλοιπες γνωστικές και ψυχικές λειτουργίες, συνιστώντας έναν καθοριστικό παράγοντα για την ψυχική υγεία ημών και των παιδιών μας.

Ο ναρκισσισμός (ως παθογένεια, ήτοι η Ναρκισσιστική προσωπικότητα ΝΠ), από την άλλη μεριά, υφέρπει στα κοινωνικά στρώματα ως μια ύπουλα εγκαθιδρυμένη συνειδητότητα, η οποία, εν τέλει, επικάθεται ολιστικά και διαβρωτικά στην ολότητα της προσωπικότητας του ατόμου. Τελειώνοντας, στο βιβλίο *«Η τακτική Του Διαβόλου»* τού Καθηγητή Θεολογίας στην Οξφόρδη C. S. Lewis, εξηγείται με έναν απόλυτα ισορροπημένο τρόπο η ευαλωτότητα του ανθρώπου μέσα από τη φαντασία. Ο αφενός μεν ευφάνταστος, αφετέρου δε ωμός και ρεαλιστικός τρόπος που ο καθηγητής περιγράφει την χειραγώγηση του διαβόλου στην ανθρώπινη συμπεριφορά, είναι τουλάχιστον αγωνιακός για ό,τι μπορεί να προκαλέσει την απόλυτη ρήξη του ανθρώπου με τον εαυτό του αλλά και με Το Θεό. Πολύ χαρακτηριστικά, γράφει ο καθηγητής ενδυόμενος το διάβολο που δίνει οδηγίες στους υποτακτικούς του: *«...να σπρώχνεις εσύ όλες τις αρετές προς τα έξω, μέχρις ότου βρεθούν τελικά στη φαντασία του, και όλες οι κακίες στο εσωτερικό, δηλ. στη θέλησι...»*, δίνοντας τρόπον τινά, μια ώθηση προς αφύπνιση για ό,τι συνιστά ψευδεπίγραφη αυτοσυνειδη-

τότητα: «*Ανθρωπός σου πρέπει να έχει μία ψεύτικη πνευματικότητα*». Το τελευταίο, αν και γραμμένο σε βιβλίο του 1974, βρίσκεται ιδιαίτερα επίκαιρο και δεικτικό της εποχής αυτής που διανύουν τα παιδιά καθώς όλα μετατίθενται στη φαντασία, (Social media, Metaverse κ.τ.λ.).

Όταν πρωτοεισήχθη ο όρος του *ναρκισσισμού* από τον Sigmund Freud (1914), η επιστημονική κοινότητα βρέθηκε αντιμέτωπη με ένα αδρομερές εύρημα το οποίο, ωστόσο, προκάλεσε τη διεύρυνση μίας άλλης πραγματικότητας στον ανθρώπινο ψυχισμό. Ο μέσος όρος των ανθρώπων, για πολλές δεκαετίες, είχε τη θεώρηση του ναρκισσισμού ως μία ανυπότακτη ωραιοπάθεια που ίσως να έμοιαζε και γενεσιουργός της αυτοε-κτίμησης σε δεύτερο χρόνο ανάπτυξης. Πόσο μακράν της αλήθειας απείχε αυτό! Στο βιβλίο «*Ηθική Παρενόχληση*» (1999) της Marie France Hirigoyen (ψυχίατρος, ψυχαναλύτρια), αναζητά και παραθέτει όλους τους τρόπους με τους οποίους κάποιος διαστρέφει τη συμπεριφορά του και γίνεται ένας πομπός τοξικότητας για τον άλλον, είτε σε εργασιακό ή σε οποιοδήποτε άλλο πλαίσιο. Πολύ ενδιαφέρων εμφανίζεται ο τρόπος με τον οποίο απο-καλύπτει την αόρατη ναρκισσιστική διαστροφή εντός του κοινωνικού πλαισίου, εξηγώντας πως «*οι ναρκισσιστές...θεωρούνται ψυχωτικοί χωρίς συμπτώματα που ισορροπούν αποθέτοντας σε κάποιον άλλον τον πόνο που δεν αισθάνονται...Δεν κάνουν κακό επίτηδες, κάνουν κακό επειδή μόνο έτσι ξέρουν να υπάρχουν*». Είναι πλέον ξεκάθαρο στην περιρρέουσα ατμόσφαιρα πως οι κακότεροτες συμπεριφορές των ανθρώπων, δεν αφορούν μόνο σε μία κοινότυπη ταυτοποίηση ως «κακός ή καλός» αλλά σε κάτι πιο βαθύνοο, ερμηνευτικό, ανθρωποπαθές αλλά και ενδεχομένως ιάσιμο. Ο Mitchell S. Parker (παιδοψυχίατρος στη Νέα Υόρκη της Αμερικής), σε άρθρο του το 1985 εξηγεί πως «*η πίστη και η θρησκευτική ταυτότητα εξελίσσονται ως αποτέλεσμα της νοητικής ανάπτυξης των κοινωνικών αλληλεπιδράσεων και της εμπειρίας*». Αναφερόμενος κυρίως στην εφηβική ηλικία. Τελικά, από όπου και αν ερευνήσει κανείς την αλήθεια, όσο διαθεματικά

προσκειμένος και αν καταστεί, το μεγαλειώδες γεγονός της ολιστικότητας του ανθρώπου ως νους, σώμα, ψυχή και πνεύμα, παραμένει πλούσιο, αυτόφωτο και προεξάρχον. Ο ναρκισσισμός, η θρησκευτικότητα και ο παιδικός πληθυσμός δύνανται να γίνουν μία φυγόκεντρη δύναμη αυτεπίγνωσης, αυτοπραγμάτωσης και ψυχικής ευημερίας.

Η παρούσα έρευνα εξωτερικεύει τη σπουδαιότητα του συγκεκριμένου μιας διεπιστημονικότητας άνευ προηγουμένου, καθώς ενώνει τις επιστήμες της Ψυχολογίας, της Αναπτυξιακής Ψυχολογίας, της Ψυχιατρικής, της Παιδοψυχιατρικής, της Θεολογίας και της Κοινωνιολογίας. Η Ψυχολογία εδώ αφορά σε προσεγγίσεις ψυχοδυναμικής και γνωσιακής κατεύθυνσης, με κοινούς άξονες και σημεία αναφοράς την Αναπτυξιακή Ψυχολογία. Στον αντίποδα, η Θεολογία φαίνεται να λειτουργεί εδώ σε δυο επίπεδα (εσωτερικό και εξωτερικό), πράγμα που, ενώ δείχνει να περιπλέκει τα αποτελέσματα, τελικά τα απλουστεύει με μεγάλη ευστοχία και διευκολυντική επίδραση.

B. ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΔΥΤΙΚΟΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Ο ναρκισσισμός είναι μια καθαρά διανοητική λειτουργία στον άνθρωπο όπου διεξάγονται όλες οι στρεβλώσεις αποτάσσοντας το βίωμα αληθινών συναισθημάτων όπως της σύνδεσης, της ενσυναίσθησης κ.λπ. (Τσιτσιγκός, 2010). Αν και η Δύση φάνηκε να προσέγγισε τη Θεολογία μέσω της γνώσης και της φιλοσοφικής ανάλυσης, ταυτόχρονα στην Ανατολή δόθηκε έμφαση και στο βίωμα της ασκητικής εφαρμογής με κύριο σημείο αναφοράς Τον Ιησού Χριστό και τη ζωή Του μέχρι το θάνατό και την ανάστασή Του. Αμφότερες Δύση και Ανατολή ασχολήθηκαν θεωρητικά-διανοητικά με Το Θεό προάγοντας την έκφραση της εν Χριστώ ζωής. Όπως γράφει στο βιβλίο «Η Ορθόδοξη Εκκλησία» ο Κάλλιστος Ware, (2001, β' έκδοση), «...Ο Θεός περιγράφεται με αρνητικούς μάλλον παρά θετικούς όρους. Επειδή ο Θεός δεν είναι δυνατόν να κατανοηθεί πλήρως από τον ανθρώπινο νου, κάθε γλώσσα που εφαρμόζεται

σ' Αυτόν είναι αναπόφευκτα ανεπαρκής». Αυτή η αποφαιτικότητα στη ρήση του Άγγλου επισκόπου και θεολόγου Κάλλιστου Ware (1934-2022) μάς παραπέμπει σε όσα δεν είναι ναρκισσισμός καθώς η αποφαιτικότητα εδώ λειτουργεί ως ταπεινοφροσύνη για όσα δυνάμεθα να αντιληφθούμε περί Θεού με τη φθαρτή μας φύση, ενώ στον αντίποδα, ο ναρκισσισμός προάγει τον ιδεασμό μιας καταφατικής ψευτοπαντοδυναμίας, ενίοτε ισάξιας ενός ιδεασμού για το «Θείο». Θα προσθέσουμε εδώ, έναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα στην εξωτερική και εσωτερική θρησκευτικότητα όπου και θα αναλυθεί σε επόμενα κεφάλαια, και θα επισημάνουμε πως η παρούσα έρευνα χρησιμοποιεί παραμέτρους εξωτερικής θρησκευτικότητας.

Γ. ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΣΥΝΑΦΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

Οι Zinnbauer, Pargament και Scott (1999) συνέδεσαν τη θρησκευτικότητα με την ανάπτυξη της ηθικής και διαπίστωσαν πως η εσωτερική θρησκευτικότητα έχει διαφορετική αφετηρία από την εξωτερική ως προς τη δημιουργία ηθικών φραγμών και συμπεριφοράς στους ανθρώπους. Ωστόσο, το πιο ενδιαφέρον εύρημα ήταν ότι η εσωτερική θρησκευτικότητα διέθετε μια ελεγκτική δράση ως προς τις αρνητικές συνέπειες της εξωτερικής θρησκευτικότητας. Η δική μας έρευνα για τον παιδικό και εφηβικό ναρκισσισμό βρίσκει πολύ χρήσιμη την ως άνω αυτήν διάκριση, καθώς έτσι μπορούμε να ανοίξουμε τη βεντάλια των μεταβλητών, εσωκλείοντας συνειδητά στοιχεία αμφότερων των πόλων θρησκευτικότητας. Η έρευνα του Allport (1967) έχει δείξει μια αναμόρφωση στη θεώρηση των σχέσεων των μεταβλητών. Ο ίδιος παραδέχεται πως επικρατεί μια ασταθής, θολή και συγκεχυμένη εικόνα, επειδή στοιχεία από τη μια δύνανται να παρεισφρύνουν στην άλλη. Η υποκατηγορία, που δημιουργείται μέσα από αυτήν την ανάμειξη, ονομάστηκε από τον εν λόγω αναλυτή «θετικά προσκείμενοι στη θρησκεία» (*Indiscriminately pro-religious*). Σε άλλο σημείο του έργου μας θα κάνουμε εκτενή αναφορά για αυτό το πλέγμα μεταβλητών ανάμεσα στα δυο είδη θρησκευτικότητας.

Α' ΜΕΡΟΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄

ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Α. ΓΕΝΙΚΑ

Εξετάζοντας ένα ευρύ μέρος τής αχανούς βιβλιογραφίας, εμφανίστηκαν σημαντικές μεταβλητές, όπως α. η κακοποιητική συμπεριφορά, β. η ψυχική υγεία, γ. η επιθετικότητα, δ. η ευαλωτότητα, ε. η αντικοινωνική συμπεριφορά, στ. η εναντιωματική συμπεριφορά, ζ. η ενσυναίσθηση, η. οι επισφαλείς προσκολλήσεις, θ. ο συναισθηματικός πυρήνας, ι. η κακή και ασταθής γονεϊκή παιδαγωγική και η αυτοπεποίθηση. Οι παραπάνω μεταβλητές τέθηκαν σε αντιδιαστολή με τις μεταβλητές τής θρησκευτικότητας, όπως η εσωτερική και η εξωτερική θρησκευτικότητα, η πίστη στο Θεό, η αντίληψη ιερότητας και η συγχωρητικότητα. Άξιοι ερευνητές άφησαν το δικό τους στίγμα, παραθέτοντας ολοένα και περισσότερα επιστημονικά ερείσματα για βαθύτερη ανάλυση τού ναρκισσισμού και της θρησκευτικότητας. Επιβεβαιώθηκαν σημαντικές σχέσεις μεταξύ μεταβλητών εκτός από εκείνες α) της αυτοπεποίθησης – ναρκισσισμού, β) αδικαιολόγητου θαυμασμού – ναρκισσισμού, γ) επισφαλούς προσκόλλησης στους γονείς ή στο Θεό, και δ) θετικής επιβεβαίωσης από το περιβάλλον ναρκισσισμού. Επίσης, υπήρξε σαφής διαχωρισμός ανάμεσα στην εσωτερική και εξωτερική θρησκευτικότητα στις σχετικές έρευνες. Οι κύριοι περιορισμοί των ερευνών υπήρξαν: α) το στενό εύρος δείγματος (πληθυσμός φοιτητών κ.λπ.), β) το ποσοτικά μικρό δείγμα, γ) η υποκειμενικότητα αναφορών ως μέτρο αξιολόγησης, δ) η έλλειψη εσωτερικής εγκυρότητας μεταβλητών τού ναρκισσισμού, ε) η αδυναμία κάλυψης τού φάσματος τού ναρκισσισμού σε παιδικούς πληθυσμούς αλλά και στ) η επιλογή πολλών ερευνητών για μια εργασία. Οι παραπάνω διαπιστώσεις θα σταθούν ως οδηγοί, ώστε να αποφευχθούν ίδιοι περιορισμοί και παρόμοιοι προβληματισμοί. Θα αναλύσουμε περαιτέρω

το ερευνητικό πεδίο των παραπάνω μεταβλητών σε επόμενα κεφάλαια της εργασίας.

Η κατά χρονολογική σειρά αναφορά στην ερευνητική βιβλιογραφία διαγνωστικών τεστ, που ακολουθεί, έχει ως σκοπό τη συνεκτίμηση των ευρημάτων και την κατάληξη σε επιστημονικά τεκμηριωμένες απόψεις.

Το 1993, σκιαγραφούνται σε πλαίσιο ψυχιατρικής κλινικής, πτυχές τού ναρκισσισμού με ένα οκτάχρονο αγόρι μέσω τού *Thematic Apperception Test* (TAT) και τού *Children's Apperception Test* (CAT). Τα δυο προβολικά τεστ ανέδειξαν όντως στοιχεία ναρκισσιστικής προσωπικότητας, όπως α) την οργή, β) τη ναρκισσιστική ευαλωτότητα και γ) τις ηρωϊκές και προβεβλημένες πράξεις τού υποκειμένου με σκοπό τη θέση του στο επίκεντρο της προσοχής. Παραμένοντας στο TAT, άρθρο τού Francoise Brelet-Foulard (1999) αναλύει βαθιά την ικανότητα του τεστ να ανιχνεύει ναρκισσιστικά στοιχεία.

Η διδακτορική διατριβή τού Rossi (1998) εξέτασε το *Rorschach Test* και το MMPI, προκειμένου να διαπιστώσει την ικανότητα τους να ανιχνεύουν ναρκισσιστικά στοιχεία σε άντρες 30-45 ετών. Στην περίπτωση του Rorschach τεστ, η Μαρία Νασιάκου (1987) αναφέρει πως η κύρια χρησιμότητά του είναι να εστιάζει στην «...παραγωγικότητα της φαντασίας» τού υποκειμένου και όχι στην ψυχοπαθολογία αυτήν καθεαυτήν.

Τα εργαλεία μιας παρόμοιας έρευνας (Burns, 2003), που χρησιμοποιήθηκαν, αφορούσαν σε πληθυσμό 238 εφήβων 13-14 ετών και μέτρησαν α. την εμπιστοσύνη, β. την αυτοπεποίθηση, γ. την απροκάλυπτη επιθετικότητα, δ. το ναρκισσισμό και ε. την ενσυναίσθηση. Πολύτιμο εργαλείο για την ανίχνευση του ναρκισσισμού αποδείχθηκε το *Narcissistic Personality Offender – Juvenile version* (NPI-J), που δημιουργήθηκε από τον ίδιο τον ερευνητή (Calhoun et al, 2000) και παρουσιάστηκε ως επιστημονικά έγκυρο.

Ο Klingbeil (2008) αναλύει και επικυρώνει την εγκυρότητα και αξιοπιστία τού τεστ προσωπικότητας για παιδιά και εφήβους (FFPI-C).

Την ίδια χρονιά, σε μία έρευνα του Becker (2008) αξιολογήθηκε το *Narcissistic Personality Inventory* (NPI) [Raskin & Ha, 1979] και το *Narcissistic Personality Disorder Scale* (NPDS) [Ashby 1978, Asshby, Lee & Duke 1979]. Τα δυο αυτά τεστ αποκάλυψαν αρνητική στατιστική σχέση ανάμεσά τους, πράγμα, που ανοίγει δρόμο για διαφοροποίηση ανάμεσα στον εξωστρεφή (extrovert) και τον ενδοστρεφή (introvert) ναρκισσισμό. Περιορισμός της έρευνας φαίνεται να είναι το μικρό δείγμα φοιτητών έναντι τού γενικευμένου συνόλου. Άλλη εργασία (Thomaes et al, 2008) προβάλλει το *Children Narcissistic Scale* (CNS), διερευνώντας – μέσα σε πολλά- την αξιοπιστία του σε δείγμα 142 και 160 παιδιών, πράγμα, που επιβεβαιώθηκε ικανοποιητικά. Επίσης, επιβεβαιώθηκε η εγκυρότητα του εν λόγω τεστ σε δείγμα 249 παιδιών.

Έρευνα των Ang και Raine (2009) έδειξε ως ανώτερη την εγκυρότητα και τη βεβαιωμένη καταλληλότητα του σταθμισμένου *Narcissistic Personality Questionnaire for Children – Revised* (NPQC-R) σε σύγκριση με του *Narcissistic Personality Questionnaire for Children* (NPQC), σε δείγμα 949 εφήβων συνολικά.

Ο Crowe et al (2016) αποπειράθηκε να μετρήσει την *αίσθηση μεγαλείου τού εαυτού* (grandiosity of self) με φόντο τον ναρκισσισμό. Εν τέλει, κατάφερε να αποδειχθεί η εγκυρότητα της εν λόγω μεταβλητής μέσω της *Narcissistic Grandiosity Scale* (NGS) [Rosenthal, Hooley & Steshenko, 2007].

B. Η ΕΝΔΟΜΗΤΡΙΑ ΖΩΗ

Η ενδομήτρια ζωή απασχολεί, εκτός της Ιατρικής και της Παιδαγωγικής, και την Ψυχολογία, καθώς η δεύτερη παραδέχεται την επιρροή της μήτρας (*uterus*) στο έμβρυο και στη μετέπειτα ζωή του. Αξίζει να αναφερθούμε στην ενδομήτρια ζωή ως έναν ακόμη παράγοντα, που ίσως εμπλουτίσει περισσότερο την παρούσα έρευνα.

Συγκεκριμένα, συναντούμε την αρχική περίοδο της σύλληψης του ζυγώτη για τις πρώτες δυο εβδομάδες, ενώ στις τρεις εβδομάδες δημιουργείται το έμβρυο και διανύει ταχεία και αναμενόμενη πορεία εξέλιξης μέχρι και την 38^η εβδομάδα, όπου πλέον ολοκληρώνεται η ανάπτυξή του. Μέχρι το τέλος της δεύτερης εβδομάδας έχουν δημιουργηθεί ο πλακούντας και ο ομφάλιος λώρος, μέσω των οποίων τρέφεται και αναπτύσσεται το έμβρυο μέχρι και το τέλος της κύησης (Dworetzky, 1993).

Παράγοντες, που ίσως πλήξουν την υγιή ενδομήτρια ανάπτυξη του εμβρύου έχουν γίνει αντικείμενο μελέτης για πολλούς ερευνητές. Στην παρούσα έρευνα, μας απασχολεί οποιαδήποτε συσχέτιση της κύησης του εμβρύου με οποιαδήποτε ψυχοπαθολογία μετά τη γέννησή του. Μερικοί επιβαρυντικοί παράγοντες για την ενδομήτρια ζωή από την πλευρά της κυοφορούσας μητέρας μπορούν να θεωρηθούν α. το κάπνισμα, β. η πρόσληψη ναρκωτικών ουσιών, γ. η λήψη οιοπνευματωδών ποτών, δ. η διατροφή και ε. ενδεχομένως μια νόσος της ίδιας της μητέρας πριν πραγματοποιηθεί η σύλληψη.

Σε άλλη μία έρευνα των 2008 Gustafsson και Josefsson et al (2008), εξετάστηκαν 304.275 γεννημένοι κάτοικοι της Σουηδίας από το 1973-1975, με βάση τον πρόωρο τοκετό τους, οι οποίοι όμως εμφάνισαν ιδρυματοποιημένες ψυχιατρικές νόσους στην εφηβεία και την πρώιμη νεότητα (*early adulthood*). Διαπιστώθηκαν ισχυροί συσχετισμοί μεταξύ του άρρενος φύλου, του πρόωρου της γέννησης και της ψυχιατρικής ιδρυματοποίησης στην ενήλικη ζωή τους.

Έρευνα των Vasiliadis και Buka et al (2010), με 720 συμμετέχοντες, συσχέτισε την ενδομήτρια ζωή με τη γενικευμένη αγχώδη διαταραχή (*Generalized Anxiety Disorder, GAD*) τεκμηριώνοντας επιστημονικά πως τα ελλειποβαρή ή πρόωρα γεννημένα βρέφη έχουν μεγαλύτερη πιθανότητα να έχουν την αγχώδη διαταραχή (GAD) ακόμη και από την ηλικία των 15 ετών.

Σε έρευνα των Lahti και Raikkonen et al (2010) στη Φινλανδία με δείγμα 71 ατόμων (41 άντρες και 30 γυναίκες), εξετάστηκαν συσχετισμοί ανάμεσα στο βάρος και στο μέγεθος του σώματος στη γέννα και στη μελλοντική ιδρυματοποίηση λόγω διαταραγμένων προσωπικοτήτων των ιδίων μετά την ενηλικίωση τους. Βρέθηκαν συσχετισμοί ανάμεσα στο μικρό μέγεθος του κεφαλιού αρρένων βρεφών και σε σοβαρές διαταραχές προσωπικότητας. Το ίδιο δεν ίσχυε για τον γυναικείο πληθυσμό. Η συγκεκριμένη έρευνα, ωστόσο, έχει θέματα αξιοπιστίας, διότι αφορά σε μικρό δείγμα.

Σε μια άλλη έρευνα, που διεξήχθη στη Φινλανδία από τους Lahti και Erikson et al (2014), διαπιστώθηκαν συσχετισμοί ανάμεσα στο πρόωρο της γέννησης των εμβρύων και τις αυτοκτονίες, τις ψυχικές διαταραχές, το άγχος και τη χρήση ουσιών. Οι συσχετισμοί αυτοί ανέκυψαν σε δείγμα 12.597 ατόμων, που γεννήθηκαν από το 1934-1944 στο Ελσίνκι και αφορούσαν κυρίως στον ανδρικό πληθυσμό.

Σε έρευνα των Sammalahhti και Lahti et al (2015) μελετήθηκαν 261 άνθρωποι, που στην ενήλικη ζωή τους είχαν συμπτώματα της διαταραχή ελλειμματικής προσοχής και υπερκινητικότητας (ΔΕΠ-Υ), κατάθλιψης και λοιπών ψυχιατρικών διαταραχών. Όλοι είχαν κοινό στοιχείο το πρόωρο (βάρος κάτω των 1500 γραμμαρίων) της γέννησής τους. Δε διαπιστώθηκαν σημαντικοί συσχετισμοί μεταξύ των μεταβλητών.

Τέλος, ο Yu (2017) μέτρησε στατιστικά τη σχέση ανάμεσα στο άγχος της εγκύου γυναίκας και σε τυχόν αντικοινωνική ή ψυχοπαθολογική συμπεριφορά των παιδιών μέχρι και τα 18 τους χρόνια. Βρέθηκαν αξιοσημείωτα θετικοί και ισχυροί συσχετισμοί μεταξύ των μεταβλητών: μητρικό άγχος, αντικοινωνικότητα και ψυχοπαθολογικά στοιχεία συμπεριφοράς. Ένα στοιχείο-κλειδί εδώ είναι ότι το μητρικό άγχος εμφάνισε δυνατή συσχέτιση με χαμηλές επιδόσεις στο αυτόνομο νευρικό σύστημα του εμβρύου.

ου (καρδιακοί παλμοί), πράγμα, που μας θυμίζει προηγούμενη σχετική έρευνα.

Σε έρευνα των Dipietro και Voegtine et al (2018), με βάση ένα δείγμα 333 μητέρων, εξετάστηκαν τα τέκνα τους ηλικίας 7-14 ετών, συσχετίζοντας νευροσυμπεριφορικές (*neurobehavioral*) επιδράσεις (μεταβλητές), όπως, για παράδειγμα, τους καρδιακούς παλμούς με την προ-εφηβική και εφηβική ιδιοσυγκρασία (προσαρμοστικότητα στο άγχος -*coping*) των προσώπων αυτών. Η νέα αυτή έρευνα συσχέτισε την εντροπή του παιδιού με πιο αργούς καρδιακούς παλμούς κατά την ενδομήτρια ζωή. Επίσης, υπήρξε θετικός συσχετισμός ανάμεσα σε έμβρυα, που αντιδρούσαν άμεσα με μυϊκή δραστηριότητα, ανεβάζοντας τους παλμούς της καρδιάς και παιδιά, που είχαν μεγαλύτερη δυσκολία να αναστείλουν εσφαλμένες, παρορμητικές ή βεβιασμένες συμπεριφορές στην προ-εφηβική και εφηβική τους ηλικία. Εν ολίγοις, η αντίδραση του συμπαθητικού και παρασυμπαθητικού συστήματος των εμβρύων σε νέα ερεθίσματα κατά τη διάρκεια της εγκυμοσύνης, είχε σημαντικούς συσχετισμούς με την ιδιοσυγκρασία (*temperament*) του εφήβου.

Μέσα από την έρευνα πολλών μελετών διαπιστώθηκε ότι ο νευροκισσισμός δεν έχει ερευνηθεί κατά την ενδομήτρια ζωή. Οι έρευνες εστιάζουν σε μια πιο γενικευμένη ψυχοπαθολογία σε σχέση με την ενδομήτρια ανάπτυξη του εμβρύου ή και την ωμοτοκία (ράρη) Συνεπώς, δεν θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε στις μεταβλητές μας την αναπτυξιακή περίοδο πριν τη γέννηση. Σαφώς και υπάρχει η ροπή προς κάποιους συσχετισμούς, όμως οποιαδήποτε χρήση τους θα λειτουργούσε ως απορρυθμιστικός παράγοντας και όχι ως διαφωτιστικός στην προκειμένη περίπτωση.

Γ. Η ΠΑΙΔΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Η λέξη «παιδί» έχει χρησιμοποιηθεί από ψυχολόγους και θεολόγους με τρόπους, που ενίοτε συγκλίνουν και άλλοτε αποκλίνουν σε όσα

νοηματοδοτούνται. Το παιδί είναι ένας άνθρωπος μικρής ηλικίας, που συνήθως προσδιορίζεται ως αυτό «πριν την ενηλικίωση», ωστόσο πριν τα χρόνια της ενηλικίωσης λειτουργούν ενύπαρκτες πολλές διαστάσεις της έννοιας «παιδί» (αρχαία ελληνική «παιδίον»). Η βιβλιογραφία μιλά για το παιδί στις εξής υποπεριόδους: α. βρέφος 0-2 ετών, β. νήπιο 2,5-5,5 ετών, γ. παιδί μέσης ηλικίας 5,5-9 ετών, δ. παιδί ύστερης ηλικίας (ή προεφηβείας) 9-11 ετών και ε. εφηβεία 12-18 ετών. Η έρευνα εστιάζει στις ηλικίες της ύστερης παιδικής υποπεριόδου, όμως δεν θα καθίστατο δυνατό να γίνει επαρκής ανάλυση, αν δεν δημιουργούσαμε ένα πλέγμα αναφορών στις προηγούμενες και στις -χρονικά- επόμενες περιόδους. Η επιστήμη της Ψυχολογίας αναλύει το παιδί ανάλογα με την προσέγγιση τού δικού της κατόπτρου και τα θεραπευτικά κίνητρα τής δικής της σύνθεσης.

Οι σχολές Ψυχολογίας, που εστίασαν στο παιδί, αφορούν κυρίως στους: Sigmund Freud (1856-1939), Melanie Klein (1882-1960), Donald Winnicott (1896-1971), Jean Piaget (1896-1980), Erik Erikson (1902-1994), John Bowlby (1907-1990), Heinz Kohut (1913-1981), Mary Ainsworth (1913-1999), και τον Otto F. Kernberg (1928-). Κάθε ένας από τούς παραπάνω έχει πραγματοποιήσει σημαντικές αναφορές και συμβολές στην ανάλυση της παιδικής ηλικίας κυρίως μέσα από ψυχαναλυτικές χροίες.

Ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος αναφέρει πως «*Το πρώτο χαρακτηριστικό τής παιδικής ηλικίας είναι η ανωριμότητα, η άλειψη κρίσεως και η επιπολαιότητα η οποία φθάει στα όρια τής «ανοίας» (τής μωρίας)*, (Χαρώνης, 1993). Η παιδική ηλικία χωρίζεται στη: α) βρεφονηπιακή (0-2 ετών), β) παιδική (2-6 ετών), γ) όψιμη παιδική ή προεφηβική (7-11) και δ) εφηβική (12-18) [Berk, 1998]. Στην παρούσα έρευνα εστιάζουμε στην προεφηβική, ωστόσο θεωρείται απαραίτητο να αναλύσουμε πρώτα τα θεμέλια τής παιδικής, καθώς αυτά προηγούνται αναπτυξιακά. Στα πρώτα δυο χρόνια ενός παιδιού διενεργούνται λειτουργίες στις πέντε αισθήσεις (ακοή, όραση, αφή, γεύση και όσφρηση), οι οποίες επιτρέπουν την εκμάθηση

συμπεριφορών μέσω μιμητικής και συμπεριφοριστικής αντίδρασης στο περιβάλλον (Berk, 1998). Ο Jean Piaget (1896-1980) εφιστά την προσοχή της επιστήμης -με μεγάλη λεπτομέρεια- στις διανοητικές και αισθητηριακές-κινητικές εργασίες του παιδιού αυτής της ηλικίας. Εισάγει το στάδιο των «διανοητικών σιδνασμών-σχημάτων», όπου το παιδί (ηλικίας 18-24 μηνών) εσωτερικεύει εικόνες αντικειμένων (*schemata*). Πολύ σπουδαίο στοιχείο αυτής της ηλικίας είναι αυτό της «μονιμότητας των αντικειμένων» (Object Permanence), όπου ένα παιδί δύναται να αντιληφθεί ότι ένα αντικείμενο υπάρχει, ακόμη και όταν δεν τού είναι ορατό ή αισθητό. Το τελευταίο συνδέεται άρρηκτα με την έννοια τού ναρκισσισμού, πράγμα, που όμως θα παραθέσουμε επισταμένα στη συνέχεια της ανάλυσής μας.

Δ. Η ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΗΛΙΚΙΑ

Κατά τα χρόνια της μέσης και ύστερης παιδικής ηλικίας (7-11 έτη), διαπιστώνονται πολλές και σημαντικές αλλαγές. Το παιδί παίζει οργανωμένα παιχνίδια με κανόνες, μειώνεται η φαντασία του και βρίσκεται σε μια πιο διανοητική φάση ζωής (Berk, 1998). Ο Piaget αναφέρει το στάδιο «συγκεκριμένης λογικής σκέψης» (concrete operational stage), όπου εμπεριέχονται έννοιες, όπως α. η συντήρηση, β. η κατηγοριοποίηση, γ. η ταξινόμηση και δ. η χωρική λογική (Παρασκευόπουλος, 1985). Η μέση παιδική ηλικία (7-9) γεννά το ρεαλισμό, ενώ στην ύστερη παιδική ηλικία (προεφηβεία: 9-11) ολοκληρώνεται αυτή η διεργασία: «*Η τοποθέτηση προς την πραγματικότητα καταλήγει σχεδόν σε ένα φανατισμό για την πραγματικότητα, που δέχεται μόνο όσα είναι προσιτάστις αισθήσεις και τη σκέψη, ενώ απορρίπτει ριζικάκθε τί το εξωπραγματικό, ακατανόητο, φανταστικό*» (Remplein, 1980). Η ροπή τού παιδιού στρέφεται στην κατεύθυνση των νομοτελειακών νημάτων της ζωής καθώς η ηλικία αυτή «*απελευθερώνεται από το μέχρι τώρα δέσιμο του με τη μεμονωμένη περίπτωση*» (Remplein, 1980). Ο προ-έφηβος μεταχειρίζεται *ταντολογίες, προσδιορισμούς χρησιμό-*

τητας αντικειμένων, γνήσιους ορισμούς, περιγραφές καταστάσεων αλλά και χρήση συμπερασμάτων μέσω μιας εποπτικής σκέψης. Εδώ διαφαίνεται μια κριτική τοποθέτηση απέναντι στον ίδιο του τον εαυτό πράγμα, που παρίσταται ως θεμελιώδης άξονας για μια πιο εξευγενισμένη και ακριβοδί- και η αυτοκριτική στο μέλλον. Η ύστερη παιδική ηλικία (προ-εφηβεία), αποπνέει στοιχεία εσωστρέφειας, καθώς διαπιστώνεται μια συστολή στις ενορμητικές του συμπεριφορές και η συνολική του εικόνα μοιάζει φαινομενικά πιο ώριμη (Remplein, 1980).

Μεταβαίνοντας στον Freud, ο ίδιος διατείνεται πως στην ηλικία των 7-11 ετών, ενισχύεται το Υπερεγώ (Superego), και το άτομο βιώνει μια «εσωτερική γαλήνη πριν από την καταιγίδα της ήβης» (Παρασκευόπουλος, 1985). Πρόκειται για το στάδιο της λανθάνουσας περιόδου της σεξουαλικότητας (latency period).

Ο Erikson ορίζει αυτήν την περίοδο ως την περίοδο industry versus inferiority (παραγωγικότητας έναντι της κατωτερότητας), και επισημαίνει πως η παραγωγικότητα εσωκλείει έννοιες όπως τις δεξιότητες, τις ικανότητες και τα επιτεύγματα ενός παιδιού (Berk, 1998). Στην ηλικία της προεφηβείας, οικοδομούνται στοιχεία αυτοπεποίθησης μέσα από ρεαλιστικούς όρους σε αντίθεση με την προηγούμενη φάση του παιδιού, όπου εκλείπει ο ρεαλισμός.

Οι τρεις πηγές της αυτοπεποίθησης που διακρίνονται σε αυτήν τη διανοητική φάση της ανάπτυξης του παιδιού διακρίνονται: α. η σχολική, β. η κοινωνικοποιητική και γ. η φυσική του κατάσταση (Berk, 1998). Αυτή είναι η ηλικία, που ένα παιδί δύναται να ερμηνεύσει και να αντιληφθεί νέα δεδομένα, σύμφωνα με την προοπτική και το βλέμμα του άλλου. βρίσκει για πρώτη φορά τον εαυτό του σε μια ενδοπροσωπική σύγκρουση, με στόχο να κοιτάξει τα πράγματα στις σωστές τους διαστάσεις. Αυτή η δυνατότητα προάγει την επίλυση προβλημάτων, καθώς και την λειτουργική διαχείριση της κοινωνικής ζωής του παιδιού με βασική αφετηρία τον εαυτό του. Πρόκειται για μια πολύ σημαντική περίοδο,

που, σύμφωνα με τον Selman (Berk, 1998), δίνει τροφή στη μελλοντική ικανότητα για ενσυναίσθηση του παιδιού - εφήβου. Ο ψυχολόγος Lawrence Kohlberg (1927-1987), σε σχετικό του έργο (1981), ανέλυσε για πρώτη φορά τα στάδια ηθικής τού παιδιού, πα-ραθέτοντάς τα με άξονα τα παρακάτω τρία επίπεδα:

α) το προσυμβατικό (pre-conventional),

β) το συμβατικό (conventional), και γ) το μετασυμβατικό (post-conventional) επίπεδο.

Η νηπιακή και προσχολική ηλικία εμπερικλείει το πρώτο επίπεδο, πράγμα, που αφορά στα στάδια α) της ετερόνομης ηθικής, «τής αδιαφιλονίκητης υπακοής σε μια ανώτερη δύναμη/εξουσία ενόψει πιθανής τιμωρίας» (Τσιτσιγκος, 2011) και β) το στάδιο της διάθεσης αλλαγής, αμοιβαιότητας και κοινωνικών σχέσεων, αλλά με ένα εγωιστικό προσανατολισμό προς απόκτηση βραβείου ή ικανοποίησης προσωπικών αναγκών.

Το δεύτερο επίπεδο τής ηθικής ανάπτυξης ενός παιδιού αναφέρεται στα χρόνια τού Δημοτικού σχολείου, δηλαδή από τα 6 έως τα 12 έτη. Εκεί διαπιστώνεται το «Συμβατικό επίπεδο» (conventional stage), με δυο στάδια να το χαρακτηρίζουν: Το πρώτο στάδιο έχει ως πεδίο δράσης τήν οικογένεια, την Εκκλησία, το Έθνος κ.λπ., ενώ το δεύτερο στάδιο αφορά στην ομαλή «...υποστήριξη τής κοινωνικής τάξης» (Τσιτσιγκος, 2011). Τα στάδια ηθικής ανάπτυξης της σχολικής ηλικίας εμπίπτουν σθεναρά στο εύρος τής παρούσας έρευνας, καθώς το παιδί 9-12 ετών εξωθείται από τήν προαγωγή τής εικόνας τού «καλού συμμορφούμενου παιδιού», ώστε να κρύψει τυχόν ενορμήσεις τού Εγώ. Συνεπώς, η ανίχνευση ναρκισσιστικών στοιχείων, δηλαδή η εξωτερίκευση εγωκεντρικών συμπεριφορών, δύναται να προσδώσει —με ακόμη μεγαλύτερη αξιοπιστία— την επιβολή μιας παρέκκλισης του υποβόσκοντα ναρκισσισμού στην προεφηβεία. Ακολούθως, στο τρίτο επίπεδο ηθικής ανάπτυξης, ο Lawrence Kohlberg σκιαγραφεί το «μετασυμβατικό στάδιο» (post-conventional stage), ως αυτό τής αποδοχής

των ηθικών αρχών (Τσιτσιγκος, 2011), και εσωκλείει εκεί τα δυο στάδια με α) τις «καλές πράξεις...», αλλά και β) την ελεύθερη επιλογή τού ατόμου βάσει των αρχών τής συνείδησης τού ατόμου, όπως για παράδειγμα την ισότητα, τη δικαιοσύνη κ.λπ. (Τσιτσιγκος, 2011). Το προαναφερθέν επίπεδο αφορά στην εφηβεία και στην ενήλικη ζωή τού ατόμου. Όλα τα έξι παραπάνω στάδια ηθικής ανάπτυξης τού Lawrence Kohlberg, θεωρούνται αναλλοίωτα, συνεχή και σειροθετημένα με μόνες απορρυθμιστικές παραμέτρους τα πολιτισμικά και κοινωνικά στοιχεία ενός συνόλου ανθρώπων, (White, Bushnell & Regnemer, 1978).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΕΡΕΥΝΗΤΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟ

A. Sigmund Freud (1856-1939)

Ο Sigmund Freud (1856-1939), ως πρωτοστάτης της Ψυχανάλυσης, μίλησε για το ναρκισσισμό σε βάθος στο βιβλίο του *“Narcissism: an Introduction”* (1914), όπου ξεκίνησε έτσι η εποχή της ευρύτερης εξέτασης και κατανόησης αυτού του όρου.

Ο Freud (1899) δανείστηκε τον όρο «Ναρκισσισμός» από τον Paul Nacke, ο οποίος τον χρησιμοποίησε αρχικά, καθώς αποπειράθηκε να περιγράψει κάποιον, που αποδίδει στο σώμα του στοιχεία αυτοερωτισμού παρόμοια με αυτά, που θα απέδιδε σε έναν ερωτικό σύντροφο. Η περιγραφή του Paul Nacke άπτεται της διαστροφικής συμπεριφοράς και, φυσικά, αφορά κυρίως σε όρους έκφρασης της σεξουαλικότητας. Μπορούμε, συνεπώς, να συσχετίσουμε τον υγιή ναρκισσισμό του Nacke με τον αυνανισμό και τον αυτοερωτισμό. Ο Freud επέλεξε αυτόν τον όρο, προκειμένου να ερμηνεύσει την ομοφυλοφιλία και τις σεξουαλικές διαστροφές μέσω μιας μεταβίβασης της libido στον ίδιο τον εαυτό του υποκειμένου. Ο Freud ανέδειξε επιτυχώς τη φυσιολογικότητα του υγιούς ναρκισσισμού στην ομαλή ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του ανθρώπου, ενσωματώνοντας τις γνωστές ερωτογενείς ζώνες (στόμα, πρωκτός, φαλλός, γεννητικά όργανα) και προσαρτώντας σε αυτές τις ανάγκες έκφρασης της libido. Αυτή η ψυχική ενέργεια (libido), που χαρακτηρίζεται από ενορμήσεις, οι οποίες αγγίζουν -και εν τέλει εισχωρούν- στο υγιές και συγχρόνως αναπτυσσόμενο Εγώ, διευρύνει σημαντικά την έννοια του ναρκισσισμού και απαλλάσσει την επιστημονική κοινότητα από μια στενότερη και μυωπική ματιά και ερμηνεία του: *«Το εγώ πρέπει να υποβληθεί σε αναπτυξιακή διαδικασία. Αλλά, οι αυτο-ερωτικές ενορμήσεις υπάρχουν από την αρχή. Μια καινούρια ψυχική ενέργεια πρέπει να προστεθεί στον αυτοερωτισμό, για να προσδώσει μορφή στο ναρκισσισμό»*, (Freud, 1914).

Με αυτόν τον τρόπο, μιλά για την στάση τού εξελισσόμενου ανθρώπου απέναντι στον εξωτερικό κόσμο, παρομοιάζοντάς τον με ένα μονοκύτταρο οργανισμό, το μοναδικό πρωτό-ζωο (την αμοιβάδα), που έχει ψευδοπόδια. Πολύ γλαφυρά εδώ ο Freud επιτυγχάνει να απεικονίσει τή μεταβίβαση της επένδυσης της libido από το Εγώ στα αντικείμενα. Αυτή η εναλλαγή μάλιστα, γράφει χαρακτηριστικά ο ίδιος, ότι «σε γενικές γραμμές, παρατηρούμε ακόμη μια αντίθεση ανάμεσα στη λίμπιντο του Εγώ και τη λίμπιντο των αντικειμένων. Όσο περισσότερο απορροφά η μια, τόσο αδυνατίζει η άλλη» (1914). Ο Freud αναφέρει τρία είδη ψυχικής ενέργειας: την ενέργεια του Εγώ (*Ich Libido*), αυτήν των ενορμήσεων τού Εγώ και την ενέργεια των αντικειμένων (*Objekt Libido*). Στο αρχικό στάδιο της ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης τού ανθρώπου συνυπάρχουν και οι τρεις λίμπιντο (*libido*), και μάλιστα «...αδιακρίτως όλες μαζί». Στην περίπτωση των ενορμήσεων του Εγώ, ο Freud το αναβαπτίζει ως «αυτοερωτικές ενορμήσεις» και προσθέτει: «...Μια καινούρια ψυχική ενέργεια πρέπει να προστεθεί στον αυτο-ερωτισμό για να προσδώσει μορφή στο ναρκισσισμό». Παραδέχεται δε ο ίδιος (Freud) τη δυσνόητη φύση τής θεωρίας του και απόπειράται να την εξηγήσει μέσω απλών λέξεων. Χρησιμοποιεί π.χ. την «πεινά» και τον «έρωτα», παραλληλίζοντας τη διαφορά ανάμεσά τους με αυτήν ανάμεσα στη λίμπιντο του Εγώ και την ενέργεια των ενορμήσεων του: «Πράγματι, το άτομο διάγει διπλή ζωή: ως ον, που είναι αυτοσκοπός και ως κρίκος αλυ-σίδας, στην οποία είναι υποδουλωμένος παρά τή θέλησή του ή, τουλάχιστον, χωρίς τη θέληση να παρεμβαίνει». Δε διστάζει μάλιστα ο να συνδέσει τη Βιολογία και τις ενορμήσεις τού Εγώ (αίσθημα πείνας κ.λπ.), ενώ παραδέχεται πως η λίμπιντο του Εγώ θεμελιώνεται ψυχολογικά. Ο πρωτογενής (υγής) ναρκισσισμός σκιαγραφείται από τον Freud ως μια αναπόφευκτη διαδικασία, προκειμένου να διατηρηθεί ένα είδος αθανασίας τού Εγώ, όπου καταφέρνει να προσδώσει στην ανθρώπινη ύπαρξη την τελειότητα

ενός εσωτερικού κόσμου: «Δεν θέλει να εγκαταλείψει τη ναρκισσιστική τελειότητα της παιδικής του ηλικίας» (Freud, 2012). Η Φροδική έκφραση «Ωκεάνιο αίσθημα» (oceanic feeling) από το γνωστό βιβλίο του *“Civilization and Its Discontents”* (1961) φαίνεται να εξαιρεί τον πρωτογενή ναρκισσισμό, καθώς εξηγεί ότι μοιάζει με μία «αίσθηση αιωνιότητας», «αίσθηση του απείρου», προβαίνοντας μάλιστα σε όρους, που ξεπερνούν ακόμη και τον ίδιο, δηλαδή μια ενέργεια «θρησκευτικότητας» ή πνευματικότητας. Επίσης, δι-απιστώνουμε τη διορατικότητα του Freud, καθώς ο ίδιος συνέδεσε την αυ-τοεκτίμηση με τον πρωτογενή ναρκισσισμό: «Ένα μέρος τού αισθήματος της αυτοεκτίμησης είναι πρωτογενές, είναι το υπόλειμμα του παιδικού ναρ-κισσισμού...», πράγμα, που επιβεβαιώνεται από επιστημονική τεκμηρίωση πολλαπλών ερευνών, οι οποίες –ακόμη και πρόσφατα- παραθέτουν ισχυρούς συσχετισμούς αυτοεκτίμησης με την αυτο-αγάπη (self-love). Η τελευταία δύναται να ταυτιστεί με τον υγιή ναρκισσισμό τού Freud, όπως και να αντιταχθεί απόλυτα στην παθογενή (δευτερογενή) μορφή του. Για τη συσχέτιση των μεταβλητών αυτών θα έχουμε την ευκαιρία να πούμε περισσότερα στο Κεφάλαιο, που αναλύουμε τις μεταβλητές τής έρευνάς μας.

Πάντως, εκτός από τον Freud, θα πρέπει να προβούμε σε κάποιες αποσπασματικές αναφορές στο ναρκισσισμό από άλλους μεταγενέστερους ερευνητές και αναλυτές, ακόμη και αν οι ίδιοι δεν είχαν την ίδια επιρροή, όπως ο Freud στο πεδίο αυτό. Για παράδειγμα, ο αναλυτής Grunberger (1971) θεωρεί το ναρκισσισμό ως έναν «...αυτόνομο ψυχικό παράγοντα (psychic agency), που έχει τις ρίζες του σε μια προς τη γέννηση κατάσταση αγαλλίασης στην ένωση τού παιδιού με την μητέρα την οποία ονομάζει μονάδα».

Έπειτα, ο H. Henseler «...θεωρεί τη μονάδα ‘φύλακα άγγελο’ ως ι-δεώδες εγώ ή καλύτερα, ιδεώδη εαυτό» συσχετίζει δε την «ενστικτική ζωή»

με το ναρκισσισμό, όπως θα ήταν η πρόθεση με το εκτελεστικό όργανο αυτής.

Ακόμα, η Grunberger (Narcissism, Psychoanalytic Essays, 1979) εξηγεί πως στον υγιή ναρκισσισμό βιώνουμε την παιδική παντοδυναμία.

Ο S. Freud εισήγαγε την έννοια τού παθολογικού ναρκισσισμού στο έργο του “Zur Einfuhrung des Narzihmus” (1914) γράφοντάς ότι «...παρουσιάζεται ξαναγυρίζοντας πίσω τις επενδύσεις σε αντικείμενα. Καταλήγουμε λοιπόν να τον επινοήσουμε ως μια δευτερογενή κατάσταση (που την έχουν σκιάσει πολλές επιρροές), οικοδομημένη πάνω στη βάση ενός πρωτογενούς ναρκισσισμού» (Freud, 1914). Στο πεδίο τού ναρκισσισμού, ο Freud διαχωρίζει οξέως τις σεξουαλικές ενορμήσεις από τις ενορμήσεις τού Εγώ (*sexual energy versus ego instincts*), θεωρώντας φρόνιμο και χρήσιμο να βασίσει σε αυτήν τής στρατηγικής σημασίας διαφοροποίηση τη θεώρησή του για τον παθογενή ναρκισσισμό. Ο ίδιος αποκηρύσσει σθεναρά τη διασύνδεση τού παθογενούς ναρκισσισμού με την αποκλειστικά χρωματισμένη εικόνα ενός ανθρώπου, που υιοθετεί ερωτικούς και σεξουαλικούς παράδρομους, προκειμένου να ικανοποιήσει τη λιμπιντική ορμή.

Από τήν άλλη μεριά, ο Freud αναλύει επιμελώς τήν αστείρευτη δεξιότητα του παθογενούς ναρκισσισμού να αυτο-εξελίσσεται κατά ένα μη-σεξουαλικό τρόπο, πράγμα, που καταφέρει επιτυχώς. Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ πως η δόμηση του Εγώ αφορά σε ένα «...σύστημα αντίληψης, που αρχικά είναι προσυνειδητό ...επεκτείνεται και φέρεται ως ασυνείδητο(*id*). Το Εγώ εκπροσωπεί ... τη λογική και τη σύνεση σε αντίθεση με το *id*, που περιέχει τα πάθη» (Freud, 2011). Η ενόρμηση του Εγώ αφορά στο ένστικτο του θανάτου, ενώ η ενόρμηση της Libido στο ένστικτο της ζωής. Θεμελιώδης έννοια στη Φροϋδική θεωρία τού ναρκισσισμού είναι ο όρος μεταβίβαση (*transference*), καθώς αυτή η πράξη, που μοιάζει με επένδυση, «...είναι σε θέση να δεχτεί την καινούργια εισρέουσα ενέργεια, να την μετατρέψει σε αδρανή επένδυση, να την δεσμεύσει δηλαδή ψυχικά» (Freud, 2011).

Συνεπώς, ο Freud, για να εξηγήσει τόν παθογενή ναρκισσισμό, χρησιμοποιεί την ενέργεια της μεταβίβασης: «*Ηεπιστροφή τής λίμπιντο των αντικειμένων στο Εγώ, η μετατροπή της σε ναρκισσισμό, είναι σαν να αντιπροσωπεύει πάλι έναν ευτυχισμένο έρωτα· και αντίστροφα: ένας πραγματικά ευτυχισμένος έρωτας αντιστοιχεί στην πρωταρχική κατάσταση, όπου δεν είναι δυνατή η διάκριση μεταξύ τής λίμπιντο του Εγώ και της λίμπιντο του αντικειμένου*» (Freud, 2011). Τέλος, συνδεδεμένος άρρηκτα με τον παθογενή ναρκισσισμό είναι για τον Freud η έννοια τής μεγαλομανίας (*megalomania*), και μάλιστα το μεγαλομανές παραλήρημα του ναρκισσιστή (Freud, 1914). Ο ίδιος το παραφράζει στο έργο του “*Das ökonomische Problem des masochismus, Fetischismus*” (1926) χαρακτηρίζοντας το ως «*παντοδυναμία και εκπλήρωση του Ιδεώδους τού Εγώ*».

B. Carl Gustav Jung (1875-1961)

Ο Ελβετός ψυχίατρος και ψυχαναλυτής Carl Gustav Jung (1875-1961) μιλά για την ολότητα τού ανθρώπου και αναφέρεται αδρομερώς στο πεδίο τού υγιούς ναρκισσισμού, πιστοποιώντας ότι «*...η ταυτότητα πηγάζει από μια a priori ενότητα του υποκειμένου και αντικειμένου. Αυτό είναι κατάλοιπο της πρωτόλειας μορφής τής (ταυτότητας)*» (Jung, 1921). Εδώ επιστρατεύονται οι μηχανισμοί τής προβολής και της ενδοβολής, προκειμένου να κατακτηθεί η ενσυναίσθηση (*empathy*), πράγμα, που ο Jung θεωρεί βασικό για τη ναρκισσιστική ωρίμανση του ανθρώπου (Jacoby, 1990). Όπως αναφέρει ο Jacoby, «*μας είναι πλέον κατανοητός ο λόγος, που υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα σε διαταράξεις τής ενσυναίσθησης και στη ναρκισσιστική διαταραχή*». Ως συνέχεια και εξέλιξη της ανθρώπινης ψυχής ο Jung προσβλέπει στην «*αυτο-ταύτιση*» (*Individuation*), πράγμα, που βιώνεται ως μια σθεναρότερη αίσθηση ψυχικής ταυτότητας. Ο Jung προβάλλει την ενσυναίσθηση ως έναν αρμό, που συνδέει υποκείμενα με αντικείμενα

και, συνεπώς, έτσι, καταρρίπτει την επικινδυνότητα για στοιχεία παθολογικού ναρκισσισμού (Jacoby, 1990).

Γ. Melanie Klein (1882-1960)

Η Melanie Klein (1882-1960) ασχολήθηκε και αυτή με τον παθογενή ναρκισσισμό. Η συμβολή της αφορά σε νευραλγικά σημεία, τόσο της Ψυχαναλυτικής, όσο και της *Αντικειμενότητας Θεωρίας*, καθώς η ίδια συνέδεσε την εσωτερική αντικειμένων με την παθογένεια του ναρκισσισμού. Η Klein αναφέρθηκε στα αρχαϊκά αντικείμενα με τις πρωτογενείς τους ποιότητες, τα οποία έρχονται σε φτωχή επαφή με την πραγματικότητα. Η ίδια πίστευε ότι από την αρχή της ζωής του παιδιού υπάρχουν καταστροφικές ενορμήσεις, οι οποίες όμως προσκρούουν στις διχοτομήσεις και εξιδανικεύσεις του Εγώ, με αποτέλεσμα τη διάσωση μόνο των «καλών αντικειμένων». Η διχοτόμηση και η εξιδανίκευση δρουν ως αντίπαλο δέος του κακού ναρκισσισμού και, ενόσω διατηρείται αυτή η ισορροπία ανάμεσα στα δυο άκρα, μπορούμε να μιλάμε για μια υγιή προσωπικότητα. Θα μπορούσε κάποιος να φέρει στο νου του την εικόνα μιας διελκυστίνας για να δει καθαρότερα αυτό, που ήθελε να πει η Klein. Όταν η εξιδανίκευση δρα ως προβολέας των καλών αντικειμένων, οι ενορμήσεις θανάτου του παιδιού παρακάμπτονται και αποσύρονται από το προσκήνιο της όλης διαμόρφωσης της προσωπικότητάς του.

Ο ψυχίατρος Δημόπουλος (2010) εδώ εξηγεί ότι «όταν αυτές οι άμυνες καταρρέουν, εμφανίζεται ο φόβος καταστροφής από μέσα και από έξω, οπότε ο ναρκισσισμός εγείρεται ως προσπάθεια του ψυχισμού να αποφύγει διωκτικά άγχη, μέσω μιας υπερβολικής εξάρτησης από ένα ιδεώδες αντικείμενο και μέσω της χρησιμοποίησης των άλλων ως επιβεβαίωσης της παντοδυναμίας». Ο ίδιος αναλυτής της Klein αναφέρει ότι ο φθόνος συνιστά το θεμέλιο λίθο του ναρκισσισμού, λειτουργώντας ως ένας σίγουρος αρωγός στη μεταγενέστερη ναρκισσιστική οργή του προσώπου. Μάλιστα δε,

με δέος διαβάζουμε στο τέλος της ανάλυσης του Δημόπουλου, ο οποίος προχωρά ένα βήμα παρακάτω, ότι «στον αντίποδα του φθόνου βρίσκεται η ευγνωμοσύνη», κάτι, που θα συζητήσουμε σε επόμενες παραγράφους της παρούσας εργασίας, σε συνδυασμό με την «εσωτερική θρησκευτικότητα» (*intrinsic religiosity*). Τελικά, φαίνεται ότι ο παθογενής ναρκισσισμός διαμελίζει τον εαυτό (*fragmented self*), που, κατά την Klein, συνιστά τη νίκη του κακού αντικειμένου πάνω στο καλό αντικείμενο, κατά τα πρώτα χρόνια της παιδικής ηλικίας του ανθρώπου. Όλες οι ως άνω αυτές συγκρούσεις διεξάγονται στο ασυνείδητο και, ενώ αναφέρονται οι αντίθετες έννοιες του καλού και του κακού, ουσιαστικά καθίστανται συγκρούσεις ανάμεσα στο «ολόκληρο» και το «μερικό» ή «κομματιασμένο» (*whole versus fragmented*), όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ψυχαναλυτικός αναλυτής και ερευνητής C. Fred Alford (1988) στην εκτενή του ανάλυση για το ναρκισσισμό.

Η Melanie Klein (1882-1960) ψυχαναλύτρια εβραϊκής καταγωγής, σε κείμενό της το 1946 περιγράφει το ναρκισσισμό, ενδυναμώνοντας τις αναπαραστάσεις αντικειμένων. Συνδέει το ναρκισσισμό με την ταύτιση με το «καλό αντικείμενο», πράγμα, που «...προέρχεται από την προσπάθεια του Εγώ να ξεφύγει από τα διωκτικά άγχη...διχοτομήσεις και εξιδανικεύσεις, που σώζουν το καλό αντικείμενο» (Δημόπουλος, 2010). Στη συνέχεια, όπως εξηγεί η Klein, τα «καλά αντικείμενα» παρίστανται και χρησιμοποιούνται ως «Δούρειοι Ίπποι», με σκοπό να εξιδανικευθούν και να προφυλαχθούν τα ιδεατά σημεία του εαυτού από τα βέλη των στρεσογόνων ερεθισμάτων. Αυτά τα «καλοπροαίρετα» εσωτερικευμένα αντικείμενα γίνονται το λευκό πανί, ώστε να προβληθούν εκεί στοιχεία ενός «καλού εαυτού». Για την Klein, το Εγώ και οι σχέσεις αντικειμένων υπάρχουν από τη γέννα, καθώς διαπιστώνεται η πρώτη διχοτόμηση ανάμεσα στα καλά και κακά αντικείμενα ή των μηχανισμών της προβολής (*projection*) και της προβολικής ταύτισης (*projective identification*), οι οποίοι (μηχανισμοί) φαίνονται ευθύς εξαρχής (Mijolla, 2005). Η θεωρία της Klein δίνει μεγάλη έμ-

φραση στην έννοια των προβολικών ταυτίσεων (projective identifications) σε όλες τις ενδοψυχικές καταστάσεις, με ή χωρίς ναρκισσισμό. Είναι η πρώτη, που εισήγαγε αυτόν τον όρο, αν και δέχτηκε σφοδρή κριτική για τη γενικευμένη χρήση των «εσωτερικευμένων αντικειμένων» στη γενική θεώρησή της σχετικά με την Ψυχανάλυση, καθώς η ίδια κατακρίθηκε για την υπεραπλουστευμένη και γενικευμένη χρήση των. Η Melanie Klein, αν και δεν μίλησε για τον αυτοερωτισμό και τον ναρκισσισμό, ωστόσο ανέλυσε τη βρεφική «μεγαλομανία» και «παντοδυναμία», με τέτοιο τρόπο, που διευκόλυνε σημαντικά την πρόσβαση σε αυτόν. Όπως η ίδια λέει, το αίσθημα της παντοδυναμίας είναι αυτό, που επιτρέπει στο βρέφος να αποκτήσει μια ρεαλιστική και συγκρατημένη αισιοδοξία στο μέλλον, ενώ στην αντίθετη περίπτωση θα είχε μια φοβική απαισιοδοξία. Τέλος, όπως η ίδια λέει, ο συμβιβασμός ανάμεσα στην παντοδυναμία και στο ρεαλισμό διενεργείται μέσω της σκέψης (Mijolla, 2005).

Δ. Hartmann Heinz (1894-1970)

Ο πατέρας της *Ψυχολογίας του Εγώ*, Heinz Hartmann (1894-1970), γράφει εμφατικά για τον ευεργετικό ρόλο της σύγκρουσης κατά τη φυσιολογική ανάπτυξη του *Εγώ* (Blanck, 1994). Ο Hartmann πιστοποιεί πως το *Εγώ* είναι εγγενές και όχι επίκτητο· το προσδιορίζει δε, σύμφωνα με τις λειτουργίες του και, συνεπώς, περιγράφει ουσιαστικά τον υγιή ναρκισσισμό ως μια οργάνωση και στοιχειοθέτηση των λειτουργιών-ιδιοτήτων του *Εγώ* (Blanck, 1994). Σε αντίθεση με τον Freud, ο Hartmann ερμηνεύει το ναρκισσισμό με βάση την *υπερ-κάθεξη των αυτο-εκπροσωπήσεων του εαυτού* (hypercathexis of the self-representation). Ο Hartmann καθιστά αναφαιρετή την ανάγκη του παιδιού για τη μετάβαση των αναγκών του από την προαναφερθείσα περίοδο σε αυτήν, όπου ανοικοδομεί και αυτονομεί (*structuralization*) την *αυτο-εκπροσώπηση*, δηλαδή τη δυνατότητα να υπάρχει εσωτερική αίσθηση ενός εαυτού (self-representation) μέσα από τις δια-

δικασίες της προσαρμογής – αφομοίωσης (adaptation) και ταύτισης (identification). Όλα τα παραπάνω αφορούν στην υγιή πλευρά του ναρκισσισμού, όπου εκεί ανακουφίζεται το βρέφος από το άγχος απώλειας αντικειμένων, που χρειάζεται πρωτύτερα (Blanck, 1994). Σημείο τριβής με τους Φροϋδικούς αναλυτές υπήρξε η ιδέα του Hartmann, ότι η γραμμή ανάπτυξης του Εγώ είναι αυτόνομη (Mijolla, 2005) και ανεξάρτητη από το Id. Δυναμική και απαραίτητη συνέχεια στη ρήση του Hartmann αποτελεί η λεγόμενη «θεωρία των Αντικειμένων», όπου ο υγιής ναρκισσισμός σηματοδοτείται ως ένα απαραίτητο και φυσιολογικό βίωμα του παιδιού, μέσα από το οποίο το αντικείμενο θεωρείται μέρος του «εαυτού» του παιδιού (Mijolla, 2005). Αυτός ο συναισθηματικός δεσμός ανάμεσα στο παιδί και το αντικείμενο πληροί τις ναρκισσιστικές ανάγκες και ως εμπειρία δεν αφορά μόνο σε επίπεδο «απόλαυσης» αλλά και της απόλυτης ικανοποίησης (Mijolla, 2005). Αυτό το στάδιο αποκαλείται «συμβίωση» (symbiosis) και εισηγητής του είναι ο Jean Luc Donnet (Mijolla, 2005).

E. Anna Freud (1895-1982)

Της Anna Freud (1895-1982), έκτου παιδιού του S. Freud, υπήρξε σημαντική η συμβολή στο πεδίο της ψυχαναλυτικής σκέψης, ειδικά για τον παιδικό πληθυσμό. Δίκαια θεωρήθηκε ιδρύτρια της ψυχαναλυτικής παιδικής ψυχολογίας μαζί με τη Melanie Klein. Το δεύτερο πασίγνωστο βιβλίο (*The Ego and the Mechanisms of Defense*) της Anna Freud αφήνει εποχή το 1936, όταν η ίδια καθιερώνει την ταξινόμηση των αμυνών του Εγώ ως ένα αναπόσπαστο κομμάτι της Ψυχαναλυτικής Σχολής, και μάλιστα με πολύ εύστοχο τρόπο, αφορώντας κυρίως στην ύστερη παιδική και εφηβική ηλικία. Η ίδια δεν αναφέρεται τόσο στον υγιή ναρκισσισμό. Ωστόσο, προσαρτά τη φυσιολογικότητα της παιδικής και εφηβικής ηλικίας στις σχέσεις αντικειμένων, γράφοντας: «Τα παιδιά στη λανθάνουσα περίοδο δύνανται να θεωρήσουν σπουδαιότερη την αποφυγή άγχους παρά τόν επαναπροσδιορι-

σμό και την εκπλήρωση μιας ενστικτώδους ικανοποίησης. Η διάρρηξη των προηγούμενων σχέσεων, ο ανταγωνισμός με τα ένστικτα και η κλιμάκωση, όλα συνδράμουν προς την από-λιβιδινοποίηση του εξωτερικού κόσμου» (Freud, 1936). Συνεπώς, κάνοντας επαγωγική ή και αφαιρετική σκέψη, μπορούμε να συμπεράνουμε πως η ίδια βρίσκει υγιή τήν κατάσταση του Εγώ, όταν αυτό διαθέτει τη δυνατότητα να δημιουργεί αναπαραστάσεις και σχέσεις αντικειμένων, όπου ελαχιστοποιούνται οι αφορμές για την ενεργοποίηση μηχανισμών άμυνας, όπως, για παράδειγμα, θα ήταν αμυντικού χαρακτήρα μια απόσυρση επένδυσης της libido στα αντικείμενα. Η ίδια αναφέρει το ναρκισσισμό ως την παρέκκλιση από τήν αγάπη προς τα αντικείμενα, που σημαίνει ότι η υγιής πτυχή του θα ήταν η αγάπη προς αυτά. Ο τρόπος να συγκρατήσει ή να απωλέσει ένα παιδί τήν αγάπη προς τα αντικείμενα είναι μια σειρά από ταυτίσεις με αυτά. Με απλό τρόπο, θα λέγαμε ότι η Anna Freud εστιάζει στο πρωτογενές άγχος, που υφίσταται στην ανθρώπινη φύση, προκειμένου το Εγώ να υπηρετήσει κατάλληλα τις ανάγκες τού id μέσα από τις σχέσεις αντικειμένων. Αυτή η κατάσταση της διαχείρισης των παραπάνω αντίρροπων δυνάμεων καθιστά ευάλωτο ένα παιδί—με έμφαση στην ύστερη και εφηβική ηλικία, το οποίο εν τέλει επιστρατεύει υγιείς ή νοσηρούς μηχανισμούς αντίδρασης και αλληλεπίδρασης με το περιβάλλον.

ΣΤ. Michael Balint (1896-1970)

Ο Ολλανδός αναλυτής Michael Balint αναφέρθηκε αδρομερώς στον πρωτογενή ναρκισσισμό, συνδέοντάς τον με την έννοια τής πρωτογενούς αγάπης (*Primary Love*). Η πρωτογενής αγάπη προσδιορίζει «...τήν πρώτη φάση τής διανοητικής ανάπτυξης, η οποία χαρακτηρίζεται από μια αρμονική σχεσιακότητα σε μη διαφοροποιημένα περιβάλλοντα, ένα μείγμα δηλαδή, που έχει καταστεί αρμονικό μέσω τής αλληλοδιείσδυσης του προσώπου στο ίδιο του το περιβάλλον. Αυτή η αναπόφευκτη πρωτογενής φάση δεν είναι

συνδεδεμένη με την ερωτογενή ζώνη, είναι ο πίνακας (*matrix*) όλων των άλλων αντικειμενότροπων σχέσεων στις επικείμενες φάσεις» (Mijolla, 2005). Συμπερασματικά, ο Balint (1952) αμφισβήτησε την ύπαρξη του ναρκισσισμού (Mijolla, 2005), εισάγοντας τον όρο και τη θεωρία της «θεμελιώδους έλλειψης» (*fundamental lack*).

Σχετικά, ο John Bowlby (1907-1990), Βρετανός ψυχίατρος, μεταχειρίστηκε το μητρικό δεσμό, προκειμένου να συμπληρώσει την αγάπη (έναντι τού ναρκισσισμού) από τη μητέρα στο παιδί. Αν και ο ίδιος δεν χρησιμοποίησε τον όρο «ναρκισσισμός», συχνά, ωστόσο, τον συνέδεσε με την έννοια της απώλειας, και μάλιστα διακρίνοντας το αίσθημα του θρήνου σε υγιή και νοσηρό και αποδίδοντάς του αντίστοιχα στοιχεία υγιούς ή παθογενούς ναρκισσισμού. Πιο συγκεκριμένα, στο έργο του *“Loss, Sadness and Depression”* (1980) ο ίδιος γράφει: «Στην κατάσταση του υγιούς θρήνου, η *libido*, που έχει αποσυρθεί από το απωλεσθέν αντικείμενο, αναμένεται να μεταβιβαστεί σε άλλο αντικείμενο, ειδιάλλως, στην κατάσταση της μελαγχολίας, δηλαδή τού νοσηρού θρήνου, η ενέργεια εισχωρεί στο Εγώ και εκκινεί δευτερογενή ναρκισσισμό» (Bowlby, 1980).

Z. Donald Winnicott (1896-1971)

Δε θα μπορούσε να παραλειφθεί σε μια έρευνα για το ναρκισσισμό ο Donald W. Winnicott (1896-1971), καθώς ο ίδιος εισήγαγε την έννοια τού «αληθινού» έναντι του «ψευδούς» εαυτού (*true-false self*) στο χώρο τής Ψυχανάλυσης. Το 1949, σε μια εργασία («*Το μυαλό και η σχέση του με το Ψυχο-Σώμα*»), που παρουσίασε, ερευνώντας σε βάθος την ιδέα ενός στρεβλού εαυτού και καταλήγοντας στη δημιουργία τής λεγόμενης «ως εάν προσωπικότητας» (*as if personality*). Ο υγιής ναρκισσισμός ξεκινά από πολύ νωρίς, ακριβώς πριν το ίδιο το παιδί αναγκαστεί—υπό συνθήκες παθογένειας—να δημιουργήσει έναν προσαρμοστικό «ψευδή εαυτό» στη μητέρα, που δεν εκπληρώνει τις ανάγκες τού παιδιού. Ο Winnicott αναφέρεται στην παντο-

δυναμία τού βρέφους, αποδίδοντας αυτήν τη δυνατότητα διχοτόμησης μεταξύ αληθινού και ψευδούς εαυτού στις εσωτερικές δομές τού παιδιού (Rodman, 2003). Περιγράφει το πρώτο έτος ενός παιδιού ως μια περίοδο, που ενέχει σοβαρούς κινδύνους, καθώς εκεί διενεργούνται ακραιφνώς και αδρομερώς η ταύτιση και η προβολή, με σκοπό να μπορέσει το παιδί να διακρίνει αν η ποιότητα της σχέσης του με τη μητέρα του τού επιτρέπει ή αποτρέπει τη δημιουργία και το βίωμα ενός αληθινού ή ψευδούς εαυτού. Ο κλειδοκράτορας αυτής τής διαφοροποίησης φαίνεται να είναι η ικανότητα του βρέφους να αναγνωρίσει τον αυθεντικό μη εγωικό εαυτό τής μητέρας, καθώς έτσι αναγνωρίζει α) το δικό του αληθινό εαυτό, β) τον αληθινό εαυτό τής μητέρας, και γ) τη διαφορά ανάμεσά τους (Rodman, 2003). Ο Winnicott δεν συμφωνεί με την ύπαρξη του id πριν από τη δημιουργία τού Εγώ, επειδή – όπως αναλύει- «η λέξη 'εαυτός' χρησιμοποιείται χρονικά μετά αφότου το παιδί έχει ξεκινήσει να χρησιμοποιεί τη διανόησή του, προκειμένου να δει τι βλέπουν, νιώθουν, ακούν και συλλαμβάνουν, όταν συναντούν το παιδικό σώμα του οι άλλοι». Ο Winnicott (Playing and Reality, 1971) παρέθεσε τέσσερα είδη βασικού άγχους τού παιδιού, εντάσσοντάς τα στη φυσιολογικότητα της ανάπτυξης του τελευταίου αλλά και εκφράζοντα τη βρεφική ευαλωτότητα: α. κομματάσματος (*going to pieces*), β. πτώση χωρίς επιστροφή (*falling forever*), γ. έλλειψη σχέσης με το σώμα (*lack of relationship to body*), και δ. έλλειψη προσανατολισμού (*no orientation*).

Θεωρούμε ότι τα παραπάνω είδη παιδικού άγχους εμφανίζονται κατά τήν περίοδο του υγιούς ναρκισσισμού, ενώ σκοπός τού παιδιού είναι η φυσιολογική αντιμετώπισή τους και η λήψη μέτρων για την ανακούφισή του από αυτά. Το 1962, ο Winnicott παραδέχτηκε το διττό ρόλο τής σχέσης τού παιδιού με τα αντικείμενα, μιλώντας για έρωτα και μίσος προς αυτά: «Η αγάπη εδώ εμπεριέχει καταστροφή», έγραψε χαρακτηριστικά. Μαζί με τη Melanie Klein (1882-1960), ο ίδιος χρησιμοποιεί τήν έννοια τής παντοδυναμίας τού παιδιού, η οποία –όπως λέει- δεν εξαλείφεται πλήρως κατά

τήν πάροδο της ζωής ενός ανθρώπου, αλλά «...συνυπάρχει με την αναγνώριση ότι η πραγματικότητα επιβάλλει τούς δικούς της περιορισμούς σε αυτήν» (Mijolla, 2005). Παρ' όλα τα ως άνω, δεν μας έχει γίνει ξεκάθαρη η θεώρηση του Winnicott για τον υγιή ναρκισσισμό. Στο σχετικό λήμμα τού *International Dictionary of Psychoanalysis* (2005) για τον Winnicott, αναφέρεται ότι «...μόνο η ικανοποίηση των αρχικών ψυχικών και σωματικών αναγκών απελευθερώνει το υποκείμενο από την ψευδαίσθηση της παντοδυναμίας και εγκαθιστά τη χαρά της σκέψης». Αυτό από μόνο του μας κατευθύνει στη σκέψη ότι ο πρωτογενής ναρκισσισμός υπάρχει και επιτάσσει την εκπλήρωση βαθύτατων αναγκών τού βρέφους. Η επιστημονική κοινότητα δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το δόγμα τού «αληθινού και ψευδούς εαυτού». Ωστόσο, η σύνδεσή τού δόγματος αυτού με τον πρωτογενή (υγιή) ναρκισσισμό παραμένει θολή. Δυστυχώς δεν αναφέρεται με σαφήνεια στον ναρκισσισμό, παρά μόνο στην παθολογία του. Όμως, το παρακάτω κείμενο εσωκλείει περιεκτικά και κατανοητά τη δική του θεώρηση ως προς την υγιή ψυχοσυναισθηματική ανάπτυξη τού παιδιού: «Μια πολύ σημαντική πτυχή της ανάπτυξης είναι η αλλαγή από το να σχετίζεσαι με υποκειμενικά αντικείμενα στο να αναγνωρίζεις αυτά τα αντικείμενα ως εξωτερικά της δικής σου παντοδυναμίας, δηλαδή όχι μέσω της προβολής, που κάνεις σε αυτά. Εκεί, το πρόσωπο θα κατανοήσει τα επιθετικά εσωτερικά του στοιχεία, θα θυμώσει και θα βιώσει και κατανοήσει -εν τέλει- το ρεαλιστικό μέσα του» (Mijolla, 2005). Στην τοποθέτηση του Winnicott, η επιθετικότητα είναι μορφή εξω-τερίκευσης και σχεσιακότητας του παιδιού με τα αντικείμενα, και, συνεπώς, επιφέρει όρους ρεαλισμού στην επίλυση αυτής της -τρόπον τινά- συγκρουσιακής συμπεριφοράς. Κύριο γνώρισμα αυτής της βιωμένης σύγκρουσης είναι η επαναφορά τού «μισητού» αντικειμένου, έχοντας αυτό επιβιώσει από την επιθετικότητα του παιδιού προς αυτό.

Ο Donald Winnicott (1896-1971), παιδίατρος και ψυχαναλυτής παιδιών στο Νοσοκομείο Paddington Green τού Λονδίνου, μίλησε σε βάθος

για τον παθογενή ναρκισσισμό. Ως αφετηρία τής ανάλυσης του υπήρξε η θεώρηση του λεγομένου, κατ' αυτόν, «ψευδούς» εαυτού, ως μια δήθεν (*"As-if personality"*) προσωπικότητα (Rodman, 2003). Ο ίδιος κάνει λόγο για τη «στρέβλωση του Εγώ» (*Ego distortion*), την οποία συνδέει με την αποκρυστάλλωση (*crystallization*) ιδεών για τον εαυτό μας. Ως γνωστό, ο ρόλος τής μητέρας στα πρώτα χρόνια τής ζωής τού παιδιού παίζει βαρυσήμαντο ρόλο στην ψυχική, μεταξύ των άλλων, υγεία και ανάπτυξη του παιδιού, γι' αυτό και ο Winnicott της αποδίδει μεγάλη ευθύνη για μια πιθανή έκβαση ενός παθολογικού ναρκισσισμού στο παιδί: «*Η -όχι τόσο καλή- μητέρα αποτυγχάνει να εκπληρώσει τήν ανάγκη τού παιδιού και την υποκαθιστά με δική της. Επομένως, το βρέφος ξεκινά την εδραίωση ενός ψευδούς εαυτού...η ίδρυση ενός ψευδούς εαυτού (false self) μπορεί να ανιχνευθεί από τά πρώτα στάδια, αφού σε αυτά ο αυθεντικός εαυτός (true self) είναι η θεώρηση βάσει τής οποίας υπάρχει η αυθόρμητη ανάγκη...*». Στο σημείο αυτό θα πρέπει να εξηγήσουμε πως η «ανάγκη», στην οποία αναφέρεται ο Winnicott, είναι η κίνηση του αυθεντικού εαυτού, υπονοώντας την εν δυνάμει δράση και δύναμή του μέσα στο Εγώ. Διερευνώντας περαιτέρω τη θεωρία του Winnicott, ο «ψευδής εαυτός» αφορά κυρίως στην έλλειψη δημιουργικής αυθεντίας. Ο Winnicott εξηγεί τη διαδρομή τής υγιούς διαφοροποίησης ανάμεσα στο «πράττειν» (*doing*) και το «γίγνεσθαι» (*being*), με κοινό σημείο εκκίνησης το μητρικό στήθος. Το στήθος συμβολίζει τήν ταυτόχρονη συνύπαρξη των δυο αυτών εσωτερικών καταστάσεων, από όπου ξεκινά ο διαχωρισμός (ωρίμανση) ή η παθογένεια. Ο παθογενής ναρκισσισμός αφορά στη μη διαφοροποίηση αυτών των δυο, και μάλιστα από τή βρεφική ηλικία. Σε επόμενη φάση, ο Winnicott αναλύει, ο άνθρωπος διαφοροποιεί τή χρήση των αντικειμένων από τούς όρους σχεσιακότητας με αυτά (*"use of object versus object relating"*). Κατά τον αυτόν ψυχαναλυτή, ο δευτερογενής ναρκισσισμός αφορά στη *διάρρηξη* της εξής *σειροθέτησης*: α. το υποκείμενο σχετίζεται με το αντικείμενο, β. το υποκείμενο ζητά το α-

ντικείμενο για τον εαυτό του και όχι για να το τοποθετήσει στον εξωτερικό κόσμο, γ. το υποκείμενο καταστρέφει το αντικείμενο, δ. το αντικείμενο επιβιώνει, και ε. το υποκείμενο μπορεί να χρησιμοποιήσει το αντικείμενο κατάλληλα. Γενικότερα, η στάση και η συμπεριφορά των γονέων τους παρέχει τη δυνατότητα να καταδείξουν στοιχεία της φαντασιακής ή της αληθινής πραγματικότητας του παιδιού· με άλλα λόγια, οι γονείς συνιστούν ένα ακόμη δομικό και πολύ-παραγοντικό προσδιορισμό της δυνητικής ψυχοπαθολογίας τού παιδιού (Winnicott, 1964). Για παράδειγμα, οι γονείς μπορούν να διακρίνουν το ρεαλιστικό χαρακτήρα τού παιδιού τους, όταν βεβαιωθούν ότι, όλα όσα έχουν αναγκάσει το παιδί τους να αφήσει, τα αφήνει, αφού πρώτα τα έχει αποκτήσει. Στην αντίθετη περίπτωση (του ναρκισσισμού), η παθολογία εμφανίζεται από την αδυναμία πραγματοποίησης της παραίτησης του παιδιού, δηλ. από την έλλειψη ή ανεπάρκεια γονεϊκής καθοδήγησης και διαπαιδαγώγησης προς αυτήν την κατεύθυνση. Τελειώνοντας, είναι σημαντικό να πούμε ότι ο Winnicott προτρέπει τους γονείς να γίνουν τέτοιοι παιδαγωγοί, ώστε να μη προκληθεί ενοχή στα παιδιά τους, όταν τα τελευταία ζητούν τα αντικείμενα, αλλά να μπορούν εύκολα να τα αποχωρίζονται. Ειδικά, υφίσταται ο κίνδυνος της γέννησης της ψυχοπαθολογίας τού δευτερογενούς ναρκισσισμού.

H. Erich Fromm (1902-1980)

Ο Erich Seligmann Fromm (1900-1980), ψυχαναλυτής, φιλόσοφος και κοινωνικός ψυχολόγος, προκάλεσε επανάσταση με τις καινοτόμες αξιακές του ιδέες σχετικά με τις βαθύτερες ανθρώπινες ανάγκες κατά τη διάρκεια όλης της ζωής του. Ο Fromm μιλά τηλεγραφικά για τον υγιή ναρκισσισμό, αποδίδοντάς του την παντελή ανικανότητα να σχετιστεί με άλλους. Σημειώνεται εδώ ότι αυτή η ιδιότητα αφορά στο βρέφος, πράγμα φυσιολογικό για το ίδιο, που όμως η ψυχοκοινωνική του ανάπτυξη οφείλει

να καταρρίψει άρδη: «Τα ακραία παραδείγματα τού απόλυτου ναρκισσισμού είναι στο νεογέννητο και στο τρελό πρόσωπο: Είναι και οι δυο άνίκανοι να σχετιστούν με τον κόσμο» (Lang, 1989). Στο έργο του «Η τέχνη τής αγάπης» (1959) ο Fromm αναφέρει τήν έννοια τής αυτο-αγάπης, αντιπαράβάλλοντάς την με τον εγωισμό. Οι συχνές αναφορές του στον ναρκισσισμό επιβεβαιώνουν πως τον συνδέει με μια παροδική φάση τυφλότητας και αδυναμίας τής μητέρας να διαχωρίσει τον εαυτό της από το βρέφος, αλλά και το αντίστροφο. Τέλος, η λέξη «βιοφιλία» από το βιβλίο του Erich Fromm (1980/2017, σ. 41) αντιστοιχεί στον υγιή ναρκισσισμό, καθώς περιγράφεται ότι «η βιόφιλη συνείδηση παρακινείται από τήν έλξη της για τη ζωή και τη χαρά...Αυτές οι έννοιες σχετίζονται με την έννοια τού ενστίκτου τής ζωής (Ερωσ)...Η ομοιότητα είναι ευδιάκριτη, και μάλιστα νουθετεί, συμβουλεύοντας τους γονείς να έχουν θερμή, στοργική επαφή...κατά τη βρεφική ηλικία, ελευθερία και έλλειψη απειλών, διδασκαλία –μέσω πράξεων και όχι κηρυγμάτων- ...ένας τρόπος ζωής, που είναι αυθεντικά ενδιαφέρον».

Ο παθολογικός ναρκισσισμός έχει απασχολήσει πολλούς ψυχαναλυτές. Ένας από αυτούς είναι ο Erich Fromm. Πολύ γνωστός για τον τρόπο, που χρησιμοποιεί ουμανιστική και ψυχαναλυτική προοπτική στην ανθρώπινη συμπεριφορά, δεν παραλείπει να αναφερθεί στο ναρκισσισμό τού ανθρώπου, προτάσσοντας μάλιστα το ρόλο τής μητέρας ως κύριας αφετηρίας για μια υγιή ζωή με αντίποδα τη ναρκισσιστική μητέρα, η οποία αρνείται να «διαχωρίσει» τον εαυτό της από το παιδί της. Πολύ χαρακτηριστικά γράφει: «...Στην ερωτική ζωή, δυο ξεχωριστοί άνθρωποι γίνονται ένα, ενώ στη μητρική, δυο άνθρωποι, που ήταν ενωμένοι, διαχωρίζονται ο ένας από τον άλλον» (1956). Για τον Fromm, το κύριο επίτευγμα τής αγάπης είναι η υπέρβαση του ναρκισσισμού μας. Ο ίδιος τοποθετεί ανάμεσα στα τρία πιο επικίνδυνα φαινόμενα τής ανθρώπινης συμπεριφοράς τον κακοήθη ναρκισσισμό, τον οποίο συνδέει με το «σύνδρομο τής καταστροφής» (Fromm, 2017), το οποίο, όπως γράφει χαρακτηριστικά, είναι οι πάσχοντες «...να καταστρέφουν για χάρη

τής καταστροφής και να μισούν για χάρη τού μίσους». Επίσης, αναφέρεται στις έννοιες τής βιοφιλίας έναντι της νεκροφιλίας, όπου στη δεύτερη «...ο νεκρόφιλος αγαπά όσα δεν αναπτύσσονται, όλα είναι μηχανικά» (Fromm, 1964). Ακόμα, ο Fromm απαντά στο πρόβλημα του ναρκισσισμού για το κανονικό άτομο ως εξής: «Το έμβρυο στη μήτρα ζει σε μια κατάσταση απόλυτου ναρκισσισμού...Μέσω πολλών πληγμάτων...ο άνθρωπος μεταβάλλει τον πρωταρχικό ναρκισσισμό του σε αγάπη των αντικειμένων... Το κανονικό, ώριμο, άτομο είναι εκείνο που ο ναρκισσισμός του έχει μειωθεί στο κοινωνικά αποδεκτό ελάχιστο, χωρίς να εξαφανίζεται ποτέ ολοκληρωτικά...Ο παράφρων βρίσκεται σε μια κατάσταση, που ουσιαστικά δεν διαφέρει από εκείνην τού νεογέννητου. Ωστόσο για το νεογέννητο, ο κόσμος δεν έχει ακόμα αναφανεί ως πραγματικός, για τον παράφρονα έχει πάψει να είναι αληθινός» (Fromm, 1964). Στο ίδιο έργο του παραθέτει παραδείγματα ναρκισσιστικών συμπεριφορών από «...ορισμένα άτομα, που έχουν αποκτήσει υπερβολική δύναμη... Οι Φαραώ τής Αιγύπτου, οι Καίσαρες τής Ρώμης, οι Βοργίες, Ο Χίτλερ... Θεοί, που τους περιορίζει μόνο η ασθένεια, τα γηρατειά και ο θάνατος. Αυτό αποτελεί παραφροσύνη, παρότι συνιστά μια προσπάθεια να επιλύσει κανείς το πρόβλημα της ύπαρξης, προσποιούμενος ότι δεν είναι άνθρωπος».

Ο Fromm φαίνεται απόλυτος, όταν αναλύει κάποια στοιχεία τού ναρκισσισμού, θεωρώντας πως «το ουσιώδες εδώ, είναι ότι το ναρκισσιστικό άτομο δεν μπορεί να αντιληφθεί την πραγματικότητα, που ενυπάρχει σε ένα άλλο άτομο ως διακριτή από τή δική του» (Fromm, 1964). Ομοίως, περιγράφει το ναρκισσιστικό άτομο ως έχον «...εμμονή με το σώμα και την ομορφιά... φιλάρεσκο άτομο... παρουσιάζει όλες τις ενδείξεις αυτοικανοποίησης...ευαισθησία σε κάθε είδους κριτική...αντιδρώντας με θυμό ή θλίψη...Μιλούν ακατάπανστα... Στο ναρκισσιστικό άτομο, το αντικείμενο ναρκισσισμού του είναι μια από τις επιμέρους ιδιότητες, που για εκείνον α-

ποτελούν τον εαυτό του» (Fromm, 1964). Ευκρινέστατα, αλλά και περιεκτικότερα, ο Fromm παρατηρεί: «(το ναρκισσιστικό άτομο) ...έχει κάνει αυτο-είδωλό του το αντικείμενο της ναρκισσιστικής του προσκόλλησης ... το ίδιο και οτιδήποτε συνδέεται μαζί του» (Fromm, 1964). Έτσι, ο παθολογικός ναρκισσισμός χαρακτηρίζεται από «επίπεδα οπισθοδρόμησης», «πρωκτικό χαρακτήρα», «αιμομικτική συμβίωση» και «νεκροφιλία».

Θ. Jacques Lacan (1901-1981)

Ο Jacques Lacan (1901-1981) ορίζει το ναρκισσισμό ως μια ερωτική ταύτιση, μέσω της οποίας το *Εγώ* διαμορφώνεται στο στάδιο του καθρέπτη. Ο Ναρκισσισμός έχει ταυτόχρονα ερωτικό και επιθετικό χαρακτήρα... Το υποκείμενο είναι σθεναρά προσκολλημένο στην ολότητα, που είναι η εικόνα του (υποκειμένου): πρόκειται για τον επιθετικό ναρκισσισμό, όταν αυτή η απεικονισμένη ολότητα αντιπαραβάλλεται με τη διασπασμένη πραγματικότητα του σώματος, με αποτέλεσμα να τίθεται υπό απειλή το υποκείμενο μέσω της αποδόμησής του (Evans, 1996). Με άλλα λόγια, ο J. Lacan χρησιμοποιεί τον καθρέπτη ως μεταβιβαστικό αντικείμενο, δανείζοντάς τον από την ελληνική μυθολογία. Ο Moncayo (2008), αναλυτής της Λακανικής θεωρίας, έγραψε ότι για τον Lacan ο πρωτογενής ναρκισσισμός προσδιορίζεται κυρίως από την ανικανότητα του παιδιού να διαφοροποιήσει τον εαυτό του από το εξωτερικό περιβάλλον, κάτι που καταρρίπτεται μέσα από το στάδιο του καθρέπτη. Ο καθρέπτης εδώ θα μπορούσε να συμβολίζει την επιφάνεια του νερού, στην οποία ο μυθικός ήρωας «Νάρκισσος» αντικρούζει το είδωλό του. Εισηγητής, ως γνωστό, τού σταδίου τού καθρέπτη (mirror phase) υπήρξε ο J. Lacan στο 14^ο Διεθνές Συνέδριο της Ψυχαναλυτικής Σχολής στο Marienbad (1936). Το βρέφος ανακαλύπτει τον εαυτό του στον καθρέπτη κατά τους έξι πρώτους μήνες και στρέφεται αμέσως μετά στον κηδεμόνα/ενήλικα, προκειμένου να επιβε-

βαιώσει την ολότητα της ύπαρξής του μέσω του ειδώλου, που μόλις αντίκρισε. Ο Lacan (Miller, 2003) επένδυσε πολύ στη σημασία αυτής της κίνησης του βρέφους και, αν και δυσοίωνη η απήχηση της θεώρησής του στην αρχή, ωστόσο συμπλήρωσε παραδειγματικά τις θεωρίες των προηγούμενων ψυχαναλυτών, επιβάλλοντας διακριτικά τη διεργασία της φαντασίας (*identification fantasies*) στην ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη του βρέφους των 6-18 μηνών (Miller, 2003). Η έννοια της φαντασίας στάθηκε ιδιαίτερος χρήσιμη στο πεδίο ανάλυσης του ναρκισσισμού, καθώς βρίσκεται πλέον στα ψυχιατρικά διαγνωστικά κριτήρια του εγχειριδίου DSM-5 για την εν λόγω σχετική διαταραχή της ναρκισσιστικής προσωπικότητας. Τέλος, ο ίδιος γράφει χαρακτηριστικά: «*Συνεπώς, το να αγαπάς είναι να δίνεις αυτό, που δεν έχεις, και μπορούμε να αγαπάμε μόνο προσποιούμενοι ότι δεν έχουμε ακόμη και αν έχουμε*» (Mijolla, 2005).

I. Erik Erikson (1902-1994)

Ο Erik Homberger Erikson (1902-1994), Γερμανο-Αμερικανός εξελικτικός ψυχολόγος, κοινωνιολόγος και ψυχαναλυτής, χρησιμοποιεί την έννοια του «Αυτοερωτισμού», για να εξηγήσει τον τρόπο, που το παιδί αποπειράται να αυτονομηθεί και να απαλλαγεί από την εξάρτηση και προσκόλλησή του στους άλλους: «*Ο αυτοερωτισμός είναι ένα σημαντικό όπλο σε αυτόν τον ανταρτοπόλεμο, καθώς δίνει στο παιδί τη φαινομενική ανεξαρτησία από την απολεσθείσα αμοιβαιότητα με τους άλλους*» (Erikson, 1993). Ο Erikson υπήρξε καλλιτέχνης παράλληλα με τη διενέργεια των ψυχολογικών τομών, που έκανε. Το πεδίο της τέχνης του προσέφερε ερείσματα και προβληματισμούς σχετικά με το ναρκισσισμό: «*Ο καλλιτέχνης αποσύρεται πίσω από την τέχνη του ακόμη και όταν προσφέρει εικόνα του εαυτού του στο έργο του...Σα να λέει, κοίτα πόσο όμορφος είμαι. Ενδύει την αυτοαγάπη του με την ομορφιά σε ό,τι τού αρέσει*» (2008). Σε ένα άρθρο του το 2008, υπάρχει σημαντική αναφορά στον πρωτογενή ναρκισσισμό από τον

συγγραφέα, ο οποίος συνδέει περίτεχνα την ψυχαναλυτική προσέγγιση του ναρκισσισμού με τα εξελικτικά στάδια του Erikson, γράφοντας επί λέξει: «*Η συνειδητότητα είναι σκληρή, καθώς ο αρχικός ναρκισσισμός τού παιδιού έχει αντικατασταθεί από την αυτο-θυσία, μια αυτο-θυσία, που είναι σχεδιασμένη να επανακτήσει τήν αγάπη και αποδοχή τού γονέα*».

Επίσης, ο Erikson μιλά για την ψευδαίσθηση της τελειότητας του παιδιού, πράγμα, που αντιστοιχεί ηλικιακά και ψυχοκοινωνικά-εξελικτικά με το στάδιο του υγιούς ναρκισσισμού: «*Ένα σύστημα πρέπει να έχει και την ουτοπία του*» (Erikson, 1993).

ΙΑ'. Heinz Kohut (1913-1981)

Στο έργο τής Miriam Elson, με τίτλο “*The Kohut Seminars*” (1978), αναφέρονται πολύ σημαντικές έννοιες, που άπτονται και εμβαθύνουν στο πεδίο τού υγιούς ναρκισσισμού. Ο Heinz Kohut, μετα-Φροϋδικός αναλυτής, μίλησε για το ναρκισσισμό έχοντας ως εφελτήριο την ενδότερη συνοχή τού προσώπου. Αναλυτικά, ο Kohut παραθέτει τη λεγόμενη «διαμερισματοποίηση του Εγώ» η οποία δρα ως τρόπος συγκρότησης ενός συνεκτικού εαυτού, που αναμετριέται με την ολότητά του μέσα από λειτουργίες τού υγιούς ναρκισσισμού. «*Χρειάζεται να κατανοήσουμε ότι υπάρχουν ξεχωριστές λειτουργίες των μερών τού εαυτού για να μπορέσουμε να στοιχειοθετήσουμε και να οικοδομήσουμε ένα συνεκτικό εαυτό*» (Elson, 1978). Ο Kohut συνδέει σθεναρά την *Αντικειμενότροπη Θεωρία* με τη θεώρησή του περί υγιούς ναρκισσισμού. Η ερμηνεία τού Kohut για το ναρκισσισμό εμπλέκει την «ένταση των αντικειμενότροπων σχέσεων» (Elson, 1978). Φέρνει την αγάπη για τα αντικείμενα (object love) σε αντιπαράθεση με τη δεδομένη σχέση ανάμεσά τους (object relations). Εξηγώντας τα παραπάνω με απλά λόγια, χρησιμοποιούμε το παράδειγμα ενός παιδιού, που εκδηλώνει την ψυχική ανάγκη τής αυτό-επιβεβαίωσης μέσα από πρόσωπα. Αυτό συνιστά φυσιολογική και ευεργετική ναρκισσιστική ικανοποίηση

για το παιδί. Ωστόσο, η αγάπη τού παιδιού για τα πρόσωπα δεν αφορά αμιγώς την ταυτότητα των προσώπων. Η αγάπη τού παιδιού προς αυτά σχετίζονται με την ιδιότητα και την ικανότητά των ίδιων των αντικειμένων να ικανοποιήσουν τις ναρκισσιστικές ανάγκες τού παιδιού. Έχοντας ξεκάθαρο αυτό το «δόγμα» στην θεώρηση τού ο Kohut για το ναρκισσισμό, μπορεί να εξηγηθεί η διαφοροποίηση, που κάνει ανάμεσα στην αγάπη για τα αντικείμενα και τη σχέση ανάμεσα σε αυτά με τα εμπλεκόμενα πρόσωπα. Ο υγιής ναρκισσισμός είναι μια μετάβαση από τη μια εσωτερική κατάσταση αγάπης (object love), στην άλλη (love for a person).

Η μητέρα η οποία σύμφωνα με τον Kohut, δεν είναι απλώς ένας καθρέπτης αλλά ένας «απόκρινόμενος καθρέπτης» (Elson, 1978), μετουσιώνεται σε ένα αντικείμενο του εαυτού (self-object) τού παιδιού, ώστε να ικανοποιήσει τις ανάγκες και τις επιθυμίες του. Αυτό το αντικείμενο (self-object) αφενός μεν ικανοποιεί τις ναρκισσιστικές ανάγκες τού παιδιού, αφετέρου δε αποκτά υπόσταση ως αντικείμενο συσχέτισης (object relations), ώστε να μπορέσει μεταγενέστερα να γίνει ένα αυτούσιο αντικείμενο με ταυτότητα και αυτόφωτη θέση στη ζωή τού ίδιου παιδιού. Μια τέτοια ψυχαναλυτική διαδρομή συνιστά τη διέξοδο από τον υγιή ναρκισσισμό προς την επόμενη φάση η οποία αφορά σε πραγματική αγάπη για τα αντικείμενα (πρόσωπα-υποκείμενα). Μάλιστα επισημαίνει ο ίδιος, στο σημείο αυτής τής μετάβασης βρίσκεται και καλλιεργείται η δυνατότητα τής ενσυναίσθησης τού ατόμου. Λέει χαρακτηριστικά ότι: «Η ενσυναίσθηση έχει ναρκισσιστικές ρίζες... Υπηρετεί σκοπούς αγάπης (object love goals) προς τα αντικείμενα» (Elson, 1978). Συμπληρώνει δε εύγλωττα ο ψυχαναλυτής Hartmann (Blanck, 1994): «Όμως το γεγονός ότι κάτι ξεκινά από τις ίδιες ρίζες με κάτι άλλο δεν σημαίνει ότι καταλήγει στο ίδιο σημείο, που ξεκίνησαν», θέλοντας να δείξει τη μετάβαση από το ίδιο/ταυτόσημο στο διαφορετικό και το αλλότριο. Όπως μας εξηγεί ο Ornstein (2011), που παρέθεσε αναλυτικά όλη τη θεωρία τού Kohut, γράφει πώς ο Ψυχαναλυτής περι-

γράφει τον πυρήνα τού ανθρώπου ως το πιο εσωτερικό και κεντρικό σημείο, που διέπεται από αυθεντικότητα και θετική επιρροή στην προσωπικότητά του. Ο πυρήνας αυτός εσωκλείει δυο λειτουργίες: α. είναι πηγή των βαθύτερων στόχων και προσδοκιών ενός ανθρώπου και β. συγκρατεί αξιακές συνδέσεις με την *εικόνα του εξιδανικευμένου γονέα* (idealized parent imago). Προτρέπει μάλιστα την ενσωμάτωση (συγχώνευση), αυτού τού πυρήνα με την εν γένει προσωπικότητα αποσκοπώντας στην επίτευξη μιας εσωτερικής αρμονίας. Αποδίδει δε στον πυρήνα στοιχεία, που «δεν ικανοποιούνται και δεν προσαρμόζονται» εκθειάζοντας την απρόσιτη ακεραιότητά του (Ornstein, 2011).

Ο Heinz Kohut, Αυστρο-Αμερικανός ψυχαναλυτής, ενσωμάτωσε καινοτομίες στο χώρο τής Ψυχοδυναμικής μέσω τής *Ψυχολογίας τού Εγώ* (Self-Psychology). Η συμβολή του στο πεδίο τού ναρκισσισμού είναι μακρόπνοη, εξαιρετικά σημαντική και διαφωτιστική. Στη συλλογή "*The Search for the Self*", και ειδικότερα στους Γ' – Δ' τόμους, παρατίθενται αναλυτικά και επισταμένα (Ornstein, 1991) πολλά νέα στοιχεία, που συνδέουν τήν αμιγώς ψυχαναλυτική προσέγγιση με τη νεωτεριστική *Ψυχολογία τού Εγώ*, καθώς εμφανίζει όρους, όπως *ενσυναίσθηση* (empathy), «συνοχή τού εαυτού» (*cohesive self*) έναντι του «διαιρεμένου εαυτού» (*fragmented self*), αρχαϊκή μορφή *ενσυναίσθησης* αντικειμένων, *πυρηνικός εαυτός* (nuclear self), "*twin ship*" (The Kohut Seminars, 1987, p. 27) κ.λπ. Ο εν λόγω ψυχαναλυτής αντιπαρέβαλε τη δική του θεωρία για τον παθολογικό ναρκισσισμό με αυτήν τού Otto Kernberg, όπου και προκλήθηκαν αντιθέσεις και διχογνωμίες, ιδιαίτερα γόνιμες στην έρευνα για το ναρκισσισμό.

Ο Kohut θεωρούσε πως ο παθογενής ναρκισσισμός είναι συνέχεια του υγιούς (σε αντίθεση με τον Kernberg), πράγμα, που ερμηνεύεται από τόν ίδιο ως εξής: «Ο πρωτογενής ναρκισσισμός είναι η φάση τού διαιρεμένου εαυτού (Elson, 1987) και είναι μια φάση προ-ενσυναίσθησης... Όμως, αν το τραύμα τής απώλειας τού αντικειμένου, που οφείλει να εκπληρώσει ακόμη

ναρκισσιστική ανάγκη συμβεί...» (δηλαδή εάν τραυματιστεί κάποιος από μια απώλεια σε επίπεδο συναισθηματικής ανάγκης) τότε δεν μπορεί να λειτουργήσει ως μεταβατικό αντικείμενο (transitional object), με αποτέλεσμα να μη μπορεί το παιδί να οδηγηθεί στο «συνεκτικό εαυτό» του. Η ακαδημαϊκός ερευνήτρια ψυχαναλύτρια Gertrude Blanck (1994) της σχολής της Ψυχολογίας τού Εγώ, γράφει σχετικά: «Ο ακρογωνιαίος λίθος τής θεωρητικής συλλογιστικής τού Kohut είναι η πρόταση πως υπάρχουν δυο γραμμές ναρκισσιστικής ανάπτυξης [έναντι τριών, που θεωρεί ο Kernberg] ... Η παθολογία συνίσταται εδώ σε μια αναστολή (arrest), στο σημείο που ο συνεκτικός, αρχαϊκός και μεγαλειώδης εαυτός μαζί με ένα αρχαϊκό ιδεώδες αντικείμενο βρίσκονται στο δικό τους γίγνεσθαι». Αν και ο ίδιος μιλά για τον «καλό ναρκισσισμό», αμνηστεύοντας τον όρο, σύμφωνα με τη λειτουργία τού εκάστοτε σκοπού, ωστόσο θεωρεί ότι ο παθογενής ναρκισσισμός δεν κινείται παλίνδρομα (regression) αφενός με κίνητρο την αγάπη για το αντικείμενο, αφετέρου δε με ναρκισσιστικές ορμές ικανοποίησης, αλλά προς μια κατάρρευση υψηλότερων μορφών ναρκισσισμού και προς μια παλινδρόμηση, η οποία «...είναι ενίοτε ανεξάρτητη από τη δυνατότητα του ατόμου να αγαπά το αντικείμενο...», πράγμα, που οδηγεί σε μια πιο πρωτογενή-πρωτόλεια μορφή ναρκισσισμού. Η αναφορά του σε υψηλότερες μορφές ναρκισσισμού αφορά επίσης στην έννοια τής ταπεινοφροσύνης (modesty): «Όταν ένας άνθρωπος έχει καταφέρει να ζει αρμονικά με τους κεντρικούς στοχασμούς, καθώς και με εξιδανικευμένες αξιώσεις, και ταυτόχρονα να διατηρεί το αίσθημα της ταπεινοφροσύνης, τότε έχει επιτύχει μια υψηλή μορφή υγιούς διαχείρισης της ναρκισσιστικής πτυχής τής προσωπικότητάς του» (Orstein, 1991). Συνεπώς, όταν διαταράσσεται η ισορροπία υψηλότερων μορφών ναρκισσισμού, επισημαίνει ο Kohut, αυτό οδηγεί σε παλινδρόμηση ανάμεσα στον μεγαλειώδη εαυτό (grandiose self) και το παντοδύναμο «αντικείμενο του εαυτού» (omnipotent self-object).

Ο Kohut εξηγεί —μέσα από τη σειροθετημένη ιεραρχία τριών σταδίων μεταβίβασης— τη ροή της ναρκισσιστικής παθογένειας: Ως πρώτο στάδιο εκλαμβάνει τη συγχώνευση (*merging*), ως δεύτερο στάδιο το alter Ego του «άλλου εαυτού» (*twin ship*) και ως τρίτο τον καθρεπτισμό (*mirror transference*). Αναλυτικότερα, στο πρώτο στάδιο, το μωρό δρα, βλέποντας τη μητέρα ως προέκταση του εαυτού του· στο δεύτερο στάδιο, βιώνει μαζί της συναισθήματα ωσάν και οι δυο να είναι ταυτόσημοι, και, στο τρίτο, της αναγνωρίζει αξία και χρησιμότητα, μόνο όσο εκείνη το επιβεβαιώνει με τον ενθουσιασμό και τη θέρμη της. Ο Kohut παρατηρεί πολύ εύστοχα πως και τα τρία αυτά στάδια διαπερνά ο κοινός άξονας της ανάγκης του μωρού να επιβεβαιωθεί η παντοδυναμία (*omnipotence*), η τελειότητα και η μεγαλειότητα (*grandiose self*) του εαυτού του. Έτσι, ομιλεί για την ομοιοστατική εξισορρόπηση του ναρκισσισμού (*narcissistic equilibrium*), η οποία συνδέεται με την αυτοεκτίμηση (*self-esteem*), αποδίδοντας στο ναρκισσισμό το ρόλο του συντονιστή του Εγώ (*Ego organizer*), πράγμα, που εκδραματίζεται σε δραστηριότητες του ατόμου. Εδώ είναι πλέον ξεκάθαρο πως ο Kohut συνδέει το ναρκισσισμό με την αυτοεκτίμηση (Elson, 1987). Στον αντίποδα, αναφέρει ότι οι καταστροφικές μάζες ανθρώπων, που έχουν προβεί σε εγκληματικές πράξεις (π.χ. γενοκτονίες, πολέμους κ.λπ.), είναι επειδή οι ίδιες έχουν ταυτιστεί με τον «αρχαϊκό μεγαλειώδη εαυτό» (Freud, 1991), γεγονός, που παρεμποδίζει την αναγνώριση ύπαρξης άλλου προσώπου. Παλιές φαντασιώσεις παντοδυναμίας λαμβάνουν «σάρκα και οστά», και έτσι οι μάζες οδηγούνται σε ναρκισσιστικές και απάνθρωπες συμπεριφορές.

Στη συνέχεια, ο Kohut διακρίνει ανάμεσα στην επίθεση προς τα αντικείμενα (*objects*) και στην επίθεση προς τα αντικείμενα του εαυτού (*self-objects*). Στην πρώτη περίπτωση, ο άνθρωπος επιτίθεται-συγκρούεται με το αντικείμενο, που τον εμποδίζει να αποκτήσει ναρκισσιστική ικανοποίηση, ενώ στη δεύτερη επιτίθεται σε αντικείμενα, που έχουν τραυματίσει το ίδιο

του το πρόσωπο. Ας σημειωθεί εδώ ότι τα αντικείμενα του εαυτού (*self-objects*), είναι, κατά τον Kohut, αντικείμενα, που «...βιώνουμε ως κομμάτι τού εαυτού μας...και είναι δυο ειδών. Είναι αυτά που επιβεβαιώνουν την εσωτερική αξία και τελειότητα...και αυτά που συγχωνεύονται ως εικόνες γαλήνης και παντοδυναμίας» (Ornstein, 1991). Η ικανότητα αυτού τού διαχωρισμού «παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στην παθολογία ως προς τη γένεση του εαυτού» (Kohut, 1987). Συνοψίζοντας, η ποιότητα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στον εαυτό και τα «αντικείμενα του εαυτού» στην παιδική ηλικία θα καθορίσει, εν πολλοίς, την πορεία τής ζωής τού προσώπου: «...η μεγαλύτερη απειλή έρχεται εκ των έσω...» (Kohut, 1987).

IB' . Otto Kernberg (1928)

Ο Αμερικανός –Αυστριακής καταγωγής- ψυχαναλυτή Otto Kernberg (1928-) ορίζει το φυσιολογικό ναρκισσισμό ως «...τη λιβιδινική επένδυση τού εαυτού», εξηγώντας πως «ο εαυτός είναι μια ενδοψυχική δομή, η οποία συνίσταται σε πολλαπλές αναπαραστάσεις τού εαυτού, όπως και στις συναφείς με αυτές τις αναπαραστάσεις συναισθηματικές προδιαθέσεις» (Kernberg, 2007). Ο ίδιος εκλαμβάνει το Εγώ (Ego) ως μια δομή, που εμπεριέχει τον εαυτό, αποδίδοντάς του λειτουργίες, όπως «ιδεώδεις εικόνες εαυτού και τις ιδεώδεις εικόνες αντικειμένου...», ενώ, τέλος, ενώνει τις δομές τού εαυτού και του Εγώ μέσα από τον φυσιολογικό ναρκισσισμό, ο οποίος –όπως το διατυπώνει χαρακτηριστικά- «η συνένωση καλών και κακών εικόνων εαυτού, που μάλλον ενσωματώνει παρά αποσυνδέει...είναι ένα προαπαιτούμενο για τη λιβιδινική επένδυση ενός φυσιολογικού εαυτού...η συνένωση της αγάπης και του μίσους είναι προαπαιτούμενο για την φυσιολογική αγάπη» (Kernberg, 2007). Σε μια άλλη αναφορά του για τον υγιή ναρκισσισμό, ο Kernberg επισημαίνει πως αυτό που προκαλεί ναρκισσιστική ικανοποίηση, είναι ο τρόπος το Εγώ (ego) συντονίζει και μετουσιώνει την επένδυση της libidotoσό στον εαυτό, όσο και στα εξωτερικά αντικείμενα,

που τον περιβάλλουν. Όσο αυξάνεται η ναρκισσιστική ικανοποίηση, τόσο δύναται το πρόσωπο να προσφέρει και να αγαπά υγιώς, άρτια και συνεκτικά. Λέξεις κλειδιά στον γραπτό λόγο τού Kernberg περί υγιούς ναρκισσισμού είναι οι: «αρμονία», «μετουσίωση», «δημιουργία», «επένδυση» και «συνοχή». Σε αυτά βρίσκει κανείς όλες τις απαιτούμενες εξηγήσεις, προκειμένου να κατανοήσει βαθιά αυτό, που εκείνος εννοεί υγιή, πρωτογενή ναρκισσισμό.

Ο Kernberg αποδίδει τη λιβιδική επένδυση σε περισσότερες από μια αιτίες (Plakun, 1990). Ειδικότερα, πέντε παράγοντες φαίνεται ότι συντελούν σε αυτήν τήν ενόρμηση: α) εξωγενείς παράγοντες, όπως η ικανοποίηση των αισθήσεων από αντικείμενα, β) τα ένστικτα, γ) το Υπερεγώ με τις απαιτήσεις του, δ) το Εγώ με την κανονικότητα της λειτουργίας του, και ε) οι εσωτερικές αναπαραστάσεις αντικειμένων με τις ανάλογες σχέσεις τους.

Ο Kernberg θεωρείται από τούς σπουδαιότερους ψυχαναλυτές τής εποχής μας και θα τον ξανασυναντήσουμε στο Κεφάλαιο για τον παθολογικό ναρκισσισμό. Σύμφωνα με τον Kernberg, ο ναρκισσισμός προστατεύει κατά των παρανοειδών χαρακτηριστικών τού Εγώ, καθώς η Libido οργανώνει και διοχετεύει υγιώς την επιθετικότητα, που φέρει η αναπαράσταση του εαυτού (Δημόπουλος, 2010). Σε άρθρο του ο ίδιος ο Kernberg (2000) αναφέρεται στην υγιή έκβαση της ναρκισσιστικής περιόδου: «Όταν γίνει η ενσωμάτωση-ενοποίηση του ιδεατού εαυτού (*idealized self*) με το διώκτη μαζί με τις αναπαραστάσεις αντικειμένων, τότε αναπτύσσεται α. η ανοχή για τα καλά και κακά στοιχεία τού εαυτού και των άλλων, β. η αντιστοίχιση της εμβάθυνσης της σχέσης με γονεϊκές φιγούρες, γ. μια πιο ρεαλιστική αυτοκριτική, και δ. ενδιαφέρον και ενοχή για την επιθετικότητα του ίδιου προσώπου». Τέλος, ο Kernberg δίνει έμφαση στο ρόλο τής μητέρας, της οποίας η «ευφορία» και η «αισθησιασμός» (*sensuality*), καθώς και η αίσθηση τής αγάπης και επιθυμίας για ένωση/συγχώνευση, εγείρουν λειτουργίες,

όπως ενσυναίσθηση, εξάρτηση και αίσθημα ενότητας, γεγονός, που καταλήγει στην υπερβατική εμπειρία της ενότητας με όλον τον κόσμο (Kernberg, 2000).

Ο Russell Gillian (1985) έχει σχεδιάσει μια λίστα σύγκρισης ανάμεσα στον Kernberg και τον Kohut, παραθέτοντας σε αντιπαράβολή τους δυο αναλυτές σε σχέση με τις συντεταγμένες του υγιούς ναρκισσισμού. Ο Kernberg θεωρεί: α) τα στοιχεία του ναρκισσισμού αλληλο-εξαρτώμενα, ενώ ο Kohut τους αποδίδει απόλυτη συνάρτηση, και β) τη libido ως ναρκισσιστική, καθώς αυτή στοχεύει στο Εγώ, ενώ ο Kohut τη βρίσκει ναρκισσιστική μέσω της ιδιοσυστατικής εξιδανίκευσης, που από την αρχή τη χαρακτηρίζει άνευ εμπλοκής του Εγώ.

II. Object Relation Theory

Η Αντικειμενότητα Θεωρία, αν και καινοτόμος, συνδέεται άρρηκτα με την Ψυχαναλυτική Σχολή· τη χαρακτηρίζουν και διέπουν οι διεργασίες α. της εσωτερίκευσης (internalization), β. της ταύτισης (Identification), γ. της δομοποίησης (structurization), και της δ. της μεταβίβασης/αντιμεταβίβασης (transference, counter-transference). Αυτές οι διεργασίες σχηματίζουν ένα «πατρών-πρότυπο» (template), που καλείται «Αναπαραστάσεις αντικειμένων» (object representations) [Kelly, 1997].

Θα μπορούσαμε να εκλάβουμε το φυσιολογικό ναρκισσισμό ως την επικύρωση (validation) της αυτο-εκπροσώπησης (self-representation), ενώ στο πεδίο του παθογενούς ναρκισσισμού η αυτο-εκπροσώπηση είτε υποβαθμίζεται, είτε υπερεκτιμάται σε σχέση με τις αναπαραστάσεις των αντικειμένων (object representations). Στην Αντικειμενότητα Θεωρία δηλώνεται ανέκκλητα πως «το βρέφος βρίσκεται σε στάδιο πρωτογενούς ναρκισσισμού (Freud, 1914), μη διαφοροποίησης (undifferentiation)». Με άλλα λόγια, αυτό που τονίζεται, είναι ότι η εσωτερίκευση των αντικειμένων δεν αφορά τόσο στα ίδια τα αντικείμενα, όσο στους όρους σχεσιακότητας με-

ταξύ τους (Mijolla, 2005). Σε σεμινάριά του ο Kohut προσθέτει ότι: «ο ναρκισσισμός είναι ιδιαίτερα συμβατός με σθεναρές σχέσεις αντικειμένων».

Η Γερμανίδα ψυχαναλύτρια Edith Jacobson (1897-1978) μιλά για μια ισορρόπηση ανάμεσα στις αναπαραστάσεις τού εαυτού (self-representations) και τις αναπαραστάσεις των αντικειμένων (object representations) [Blanck, 1994]. Η ιδεατή εικόνα τής εξισορρόπησης επιφέρει την απόλυτη ναρκισσιστική ισορροπία και διανέμει ισομερώς τις συναισθηματικές επενδύσεις τού βρέφους και στα δυο σημεία. Ιδανικά, αυτό δημιουργεί ευοίωνες συνθήκες ενδότερης ψυχολογικής αρμονίας. Κατά τον Andre Green (1975), ο υγιής ναρκισσισμός θεωρείται μια δομή (*structure*) και όχι μόνο μια κατάσταση (*state*), η οποία επιτρέπει και ωθεί προς έξοδο την αρνητική πλευρά τής Αντικειμενότροπης θεωρίας, ήτοι των αναπαραστάσεων των αντικειμένων, που έχουν ήδη δημιουργηθεί στον εσωτερικό κόσμο τού παιδιού: «Αυτή η αρνητική πλευρά έχει διαμορφωθεί μέσω τής ενδοπροβολής (*introjection*), η οποία πραγματοποιείται ταυτόχρονα με την παροχή μητρικής φροντίδας, κάτι, που δίνει σχήμα στις σχέσεις ανάμεσα στα αντικείμενα» (Green, 1975). Επιπρόσθετα, ο Green τριχοτομεί το ναρκισσισμό στα εξής: α. φυσικός-σωματικός, β. διανοητικός και γ. ηθικός (Weller, 2001).

ΙΕ΄. ΚΡΙΤΙΚΗ ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΤΩΝ ΘΕΩΡΙΩΝ

Η βιβλιογραφία σχετικά με τον υγιή ναρκισσισμό, αν και πλούσια, φαίνεται πολύ συγκεκριμένη. Ο Sigmund Freud ανοίγει αρχικά το δρόμο για το ναρκισσισμό, ορίζοντάς τον ως μια ανάγκη τής libido να επενδυθεί στα αντικείμενα, εφόσον επιτευχθεί πρωτίστως η επένδυση στο Εγώ. Ο υγιής ναρκισσισμός προσφέρει ένα αίσθημα αθανασίας και παντοδυναμίας στο βρέφος, το οποίο βιώνεται αργότερα στην ενήλικη ζωή του μέσω του λεγόμενου «Ωκεάνιου συναισθήματος» (Freud, 1914). Αυτό το αίσθη-

μα «Απείρου» διασφαλίζει την ομαλή κατανομή τριών ενδοψυχικών ενεργειών α. των ενορμήσεων του Εγώ, β. των ενορμήσεων των αντικειμένων και γ. των ενορμήσεων της ίδιας τής libido. Εν ολίγοις, ο υγιής ναρκισσισμός προσδίδει μια τελειότητα στα ενδότερα (πυρηνικά) σημεία τού «ανθρώπινου». Η Anna Freud αναφέρεται αδρομερώς στον υγιή ναρκισσισμό, αποδίδοντάς του το ρόλο τού διαπραγματευτή ανάμεσα στο *Εγώ*, που δεν απειλείται από άγχος και του *Εγώ*, που καταφεύγει σε μηχανισμούς άμυνας, προκειμένου να διαχειριστεί το άγχος. Ο Kernberg συνεισέφερε με καινοτόμες ιδέες στο πεδίο τού φυσιολογικού ναρκισσισμού, μιλώντας για τη συνένωση αγάπης και μίσους, μέσω των αναπαραστάσεων των καλών και κακών αντικειμένων· διεύρυνε δε σημαντικά την ορολογία και ερμηνεία τού ναρκισσισμού με τις έννοιες τής αρμονίας, τής δημιουργίας και τής μετουσίωσης τού ιδεατού εαυτού σε μια πιο ρεαλιστική εικόνα του, προσδίδοντας συνεπώς μια μεγαλύτερη ανοχή προς οτιδήποτε καταρρίπτει την προηγούμενη εξιδανικευμένη εικόνα του. Ο ψυχίατρος Heinz Hartmann (1904-1970), αναμειγνύοντας ψυχαναλυτικά στοιχεία με αυτά των αντικειμενότροπων θεωριών στην εξίσωση του υγιούς ναρκισσισμού, ενώνει την *υπερεπένδυση* (hypercathexis) του εαυτού με την εγκαθίδρυση του self-representation, κάτι, που, όπως λέει ο ίδιος, πραγματώνεται μέσω των μηχανισμών τής ταύτισης (identification) και προσαρμογής (adaptation). Ο Heinz Kohut, που θεωρείται εμβριθής αναλυτής τού ναρκισσισμού στο ψυχαναλυτικό πεδίο, μιλά για την αγάπη προς τα αντικείμενα ως προορισμό τού ανθρώπου μέσα από τή διαδρομή τής σχεσιακότητας ανάμεσά τους. Ο ίδιος αναφέρει emphaticά τήν έννοια τής ενδότερης συνοχής στον άνθρωπο, τονίζοντας μάλιστα ότι η έλλειψή της μοιάζει δυσοίωνη και αντιτιθέμενη στον υγιή ναρκισσισμό. Ο Carl Jung συσχετίζει τον υγιή ναρκισσισμό με τη δυνατότητα της εξατομικευμένης ενότητας υποκειμένου και αντικειμένου, με σκοπό την εδραίωση της ταυτότητας του προσώπου.

Η ενσυναίσθηση θεωρείται το αντίπαλο δέος του ναρκισσισμού, καθώς έτσι ο άνθρωπος υφίσταται τη λεγόμενη «ναρκισσιστική ωρίμανση». Στη συνέχεια, ο ψυχαναλυτής Michael Balint (1893-1970) παραλληλίζει τις έννοιες του υγιούς ναρκισσισμού και της πρωτογενούς αγάπης (primary love), αποδίδοντάς τες στην ικανότητα της σχεσιακότητας ανάμεσα σε διαφοροποιημένα και μη διαφοροποιημένα αντικείμενα. Ακολούθως, η Melanie Klein ταύτισε τον υγιή ναρκισσισμό με τα «καλά» αντικείμενα, μέσω των οποίων το βρέφος προσπαθεί να διαφυλάξει τον εξιδανικευμένο εαυτό, αλλά και να απαλλαγεί από τα άγχη του· επισημαίνει δε την έννοια της παντοδυναμίας στο βρέφος, ανοίγοντας δρόμους για μεγαλύτερο εύρος ερμηνειών του εν λόγω πεδίου ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης. Έπειτα, ο Donald Winnicott συσχετίζει τον υγιή ναρκισσισμό με την παντοδυναμία του βρέφους. Ο ίδιος παραθέτει τις έννοιες του αληθινού και ψευδούς εαυτού ως αντίρροπες ενδοψυχικές δυνάμεις, πράγμα, που φαίνεται καθαρότερα στο τέλος αυτού του πρώιμου σταδίου ανάπτυξης. Ομοίως, ο Jacques Lacan, μέσω του σταδίου του καθρέπτη ως αντικείμενου μεταβίβασης της ολότητας του ανθρώπου, εξετάζει ενδελεχώς τις διεργασίες του βρέφους (έως 18 μηνών), όπου το ίδιο μάχεται να συγκροτήσει και διατηρήσει την ολότητα της ύπαρξής του, έτσι όπως απεικονίζεται στον καθρεφτιζόμενο εαυτό του. Η Αντικειμενότροπη Θεωρία συνδέει τον υγιή ναρκισσισμό με τις σχέσεις αντικειμένων· οι αναπαραστάσεις του εαυτού (self-representations) μορφοποιούνται μέσω των αναπαραστάσεων των αντικειμένων (Object representations), προκειμένου να επιβεβαιωθεί ο εαυτός. Η εξισορρόπηση ανάμεσα σε ρεαλιστικές αναπαραστάσεις αμφοτέρων των μελών (εαυτός και αντικείμενα) διασφαλίζει το βίωμα και την εξέλιξη του υγιούς ναρκισσισμού. Εξ άλλου, ο Erich Fromm (1900-1980) συνδέει το ναρκισσισμό με το καινοτόμο εννόημα της λεγόμενης «Βιοφιλίας» (Biophilia) -έναντι της Νεκροφιλίας (The Heart of the Man, 1964) τονί-

ζοντας πως αυτή προστατεύει και προάγει τη θερμή και τρυφερή αγάπη «ένθεν κακείθεν» τού ανθρώπου.

Τέλος, ο Erikson αναφέρεται στην ψευδαίσθηση της τελειότητας του παιδιού, κάτι, που καταρρίπτεται μέσω των ψυχοκοινωνικών σταδίων εξέλιξης του Εγώ του, αντιπαραβάλλοντας, απ' τη μια, την αίσθηση της παντοδυναμίας και, απ' την άλλη, την εξέλιξή του σε ψυχοκοινωνικές δεξιότητες (Erikson, 1968). Στο έργο του *"Identity, Youth and Crisis"*, συγκεκριμένα γράφει: «Αν πρέπει να επιβιώσει ο υγιής βρεφικός ναρκισσισμός, τότε το μητρικό περιβάλλον πρέπει να δημιουργήσει και να διατηρήσει την αγάπη, που διασφαλίζει για το παιδί ότι είναι καλό να είσαι ζωντανός στο εκάστοτε περιβάλλον, που ήδη βρίσκεται».

Ο παθογενής ναρκισσισμός για τον Freud (1914) είναι «μια συγκεκριμένη επένδυση της *libido*»: πρόκειται για «...το εγωιστικό συμπλήρωμα της ενόρμησης της αυτοσυντήρησης, της οποίας ένα μέρος, δικαιολογημένα, εκχωρείται σε κάθε έμβιο ον». Ο Freud ομιλεί για μια αποστροφή από την προσοχή (επένδυση) στα πρόσωπα και τα αντικείμενα, και την επανεπένδυση στο Εγώ: «Φαίνεται ότι ο ασθενής έχει αποτραβήξει τη λίμπιντο από τα πρόσωπα και τα πράγματα του εξωτερικού κόσμου χωρίς να τα υποκαταστήσει με άλλα... αποτελεί μέρος μιας προσπάθειας ίασης, που προτίθεται να επιστρέψει τη λίμπιντο στο αντικείμενο... Η λίμπιντο, που έχει αποτραβηχθεί, ... έχει μεταφερθεί στο Εγώ, με τέτοιο τρόπο ώστε... να μιλάμε για ναρκισσισμό» (Freud, 1914).

Η Melanie Klein παραθέτει επιγραμματικά το τι συνιστά τη ναρκισσιστική προσωπικότητα. Αυτές οι προσωπικότητες φοβούνται να μη βρεθούν σε ανίσχυρες θέσεις, σε καταστάσεις ευαλωτότητας και ανάγκης (Plakun, 1990).

Ο ερευνητής Rober Rodman (1940-2017) εξηγεί πως ο Winnicott επιμένει στο ότι η μεγαλύτερη παθολογία έγκειται στην ανικανότητα του ανθρώπου να λειτουργεί και να επικοινωνεί με τον κεντρικό του εαυτό

(πυρηνικό), πράγμα, που έχει ως αποτέλεσμα την αποχή από την πραγματικότητα, (2003).

Κατά τον E. Fromm (1900-1980), «η ψύχωση συνιστά μια κατάσταση απόλυτου ναρκισσισμού, στην οποία το άτομο έχει διαρρήξει κάθε σύνδεση με την εξωτερική πραγματικότητα και έχει μετατρέψει τον εαυτό του σε υποκατάστατό της».

Ο δε Kohut επιμένει πως ο ναρκισσισμός ενός συνεκτικού εαυτού καταρρέει κάτω από την επήρεια ενός τραύματος (Elson, 1987). Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε τον Otto Kernberg, ο οποίος θεωρεί ότι ο παθολογικός ναρκισσισμός δεν είναι η καθήλωση μιας πρώιμης φυσιολογικότητας, αλλά ξεκάθαρα μόνο μια παρέκκλιση, ανωμαλία και απομάκρυνση από την ομαλότητα. Θεωρεί δε ο ίδιος τον παθογενή ναρκισσισμό ως μια από μόνη της γραμμή παθολογίας.

Όλες οι θεωρίες αυτές των αναλυτών μάς είναι πολύτιμες και χρήσιμες, και, όσο εντρυφούμε σε αυτές, δημιουργούνται συνθήκες αυτοαποκάλυψης του ναρκισσισμού (είτε τού υγιούς, είτε τού παθογενούς).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΠΑΙΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΟΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ

Α. Πρωτογενής Ναρκισσισμός

Στο πεδίο τής Ψυχαναλυτικής Σχολής, ο ναρκισσισμός χωρίζεται σε πρωτογενή (primary narcissism), και δευτερογενή (secondary narcissism). Ο πρωτογενής ναρκισσισμός σχετίζεται με την υγιή κατάσταση του Εγώ (Salman & Akhtar, 2009). Ο Paul Nacke (1893) χρησιμοποίησε τον όρο *Ναρκισσισμός*, με σκοπό να περιγράψει μια άτυπη διαστροφή, όπου κάποιος άγεται δουλικά με το σώμα του σαν να είναι αυτό ένας ερωτικός του σύντροφος (Salman & Akhtar, 2009). Ήδη ο Freud (1856-1939) είχε αναφέρει την έννοια τού *Ναρκισσισμού* για πρώτη φορά στις εκθέσεις του (1905), όπου ο άνθρωπος ενσαρκώνει τον εαυτό του ως ένα αντικείμενο αγάπης (*self-love*) [Salman & Akhtar, 2009]. Η ψυχαναλυτική βάση τού ερευνώμενου όρου διήγαγε μια ιστορικότητα, μέσα στην οποία μπορούμε πλέον να διαχωρίσουμε με σαφήνεια τον πρωτογενή από το δευτερογενή ναρκισσισμό.

Ο πρωτογενής ναρκισσισμός χαρτογραφείται από ψυχαναλυτικές σχολές, όπως α) η Ψυχαναλυτική Σχολή (Psychoanalysis), β) η Ψυχολογία τού Εγώ (Ego Psychology), γ) η Αντικειμενότητα Θεωρία (Object Relations Theory), δ) η Θεωρία τής Προσκόλλησης (Attachment Theory) και ε) η Αναπτυξιακή Ψυχολογία (Developmental Psychology).

Η Ψυχαναλυτική Σχολή εξηγεί τον τρόπο, με τον οποίο «επενδύεται» (*cathexis*), η *libido* (ενέργεια στο Εγώ), με σκοπό να μεταβιβάσει, στη συνέχεια, την ίδια ενέργεια στα αντικείμενα (Salman & Akhtar, 2009). Ο πρωτογενής ναρκισσισμός -ή και ο γνήσιος ναρκισσισμός- είναι τρόπος να επενδυθεί το συναίσθημα υγιώς (Freud, 1914). Ο Serge Lebovici (1977) χαρακτηρίζει αυτήν τη φάση "*suckling*" (πιπίλισμα-θηλασμός), πράγμα, που επιτρέπει στο βρέφος να νιώσει συνοχή μέσα του.

Η *Ψυχολογία τού Εγώ* (Ego Psychology) τού Heinz Hartmann (1894-1970) διερευνά σε βάθος το *Εγώ* (Ego), ως ξεχωριστή οντότητα στον άνθρωπο. Ο ίδιος επισημαίνει πως ο άνθρωπος βρίσκεται στο φάσμα τού υγιούς ναρκισσισμού όταν διακατέχεται από επάρκεια στο *Εγώ* του, κάτι που τροποποιεί καθολικά την ερμηνεία για το *δευτερογενή ναρκισσισμό* (Bertrude & Black, 1993). Η *Αντικειμενότητα θεωρία* (Object Relations Theory) άπτεται εν πολλοίς τής Ψυχολογίας τού Εγώ καθώς οι δυο προσεγγίσεις ταυτίζονται σημαντικά στην ιδέα τής εκπροσώπησης αντικειμένων μέσα στο ασυνείδητο τού ανθρώπου.

Ο υγιής ναρκισσισμός αφορά στη δυνατότητα τού βρέφους να αποκτήσει όρους σχεσιακότητας με τη μητέρα του (Bertrude & Black, 1993), και συνεπώς να υιοθετήσει τούς ίδιους όρους με τον εαυτό του. Ολοκληρώνοντας την ηλικία τού 1^{ου} έτους, το βρέφος χρησιμοποιεί τον ενδοψυχικό μηχανισμό τής ταύτισης με το *Superego* (*Υπερεγώ*) των γονέων και μεταβαίνει στη φάση, που επενδύει τη *libido* στα γύρω του αντικείμενα. Αυτό στέκεται ως ένα από τα πιο κομβικά σημεία τής ψυχοσεξουαλικής ανάπτυξης τού ανθρώπου καθώς καθορίζει και αυτοπροσδιορίζει τήν κατεύθυνσή του. Με άλλα λόγια, στο δεύτερο έτος τής ηλικίας ενός παιδιού πραγματώνεται η μετάβαση από ένα κλειστό κύκλωμα ναρκισσισμού σε ένα ευρύτερο, πλουσιότερο και υγιέστερο.

Η *Αντικειμενότητα Θεωρία* (Object Relations Theory) εξηγεί τον τρόπο, που το παιδί χρησιμοποιεί την ταύτιση καθώς και την εξιδανίκευση των γονέων (Bertrude & Rubin Black, 1993), ώστε να οργανώσει εσωτερικά την κατανομή τής δικής του *libido* (*ενέργειας*) στο δικό τού *Superego* (*Υπερεγώ*). Αυτή η ενδοτικότητα τού παιδιού μέχρι τα δυο του έτη, το καθιστά ευάλωτο σε οποιαδήποτε αμφιθυμία τού γονέα με κίνδυνο να διαταραχθεί η ομαλότητα του υγιούς ναρκισσισμού μέσα στο παιδί. Τα αντικείμενα βιώνονται ως τόποι-μέρη («χώροι»), που πρέπει να επενδυθεί το αίσθημα ζωής στο παιδί, τ.έ. η *libido* (Mijolla, 2005, p. 1109).

Έπειτα, σύμφωνα με τη Θεωρία της Προσκόλλησης (Attachment Theory), ο ψυχίατρος John Bowlby (1907-1990), εστιάζοντας στις ψυχολογικές επιπτώσεις της απώλειας της μητέρας, ανέδειξε τη σημασία της υγιούς προσκόλλησης του βρέφους προς τη μητέρα από τα 0-3 έτη του. Ο Bowlby, σε συνεργασία με τη Mary Ainsworth (1913-1999), συνέβαλαν σημαντικά στη βαθύτερη κατανόηση των πρώτων χρόνων της ψυχοσυναισθηματικής ανάπτυξης του παιδιού περιγράφοντας δυο εκφάνσεις της «επισφαλούς προσκόλλησης» (insecure attachment), καθώς και την εκδοχή της «ασφαλούς προσκόλλησης» όπως μας εξηγεί σε λήμμα ο Antoine Guedeney (Mijolla, p. 261). Η διασύνδεση της θεωρίας αυτής με την έννοια τού υγιούς ναρκισσισμού δύναται να επιφέρει μια ρυθμιστική επίδραση, καθώς έτσι ενδυναμώνεται περισσότερο η έννοια της ταύτισης με τον γονέα ενώ ταυτόχρονα καλλιεργείται ένα γόνιμο έδαφος, ώστε να ερμηνευτούν τυχόν μελλοντικές παρεκκλίσεις ψυχοπαθολογίας τού εν λόγω παιδιού (Bowlby, 1973).

Εξ άλλου, κατά την *Αναπτυξιακή Ψυχολογία* (Developmental Psychology), με πρωταγωνιστή τον επιφανή ψυχαναλυτή Erik Erikson (1902-1994), ο υγιής ναρκισσισμός συνδέεται ηλικιακά με τα δυο πρώτα χρόνια τού βρέφους, όπου βιώνεται η έννοια της βασικής εμπιστοσύνης (basic trust), ανάμεσα στο βρέφος και τον γονέα. Η *Αναπτυξιακή Ψυχολογία* μιλά για το αίσθημα της εμπιστοσύνης ως το πρώτο στοιχείο της διανοητικής ζωτικότητας το οποίο τίθεται σε μια φάση κρίσης προκειμένου να πυροδοτήσει μια νέα λειτουργία τού ανερχόμενου *Εγώ*, συνοδευόμενο από μια ενστικτώδη ενέργεια και την ανάλογη ευαλωτότητα, που τη χαρακτηρίζει (Erikson, 1968). Η παραλληλότητα ανάμεσα στη θεωρία αυτήν και εκείνη τού S. Freud αφορά στη δυνατότητα τού βρέφους να δημιουργήσει στενούς δεσμούς (μέσω της εμπιστοσύνης ή της επένδυσης της *λίμπιντο*) με τον γονέα πράγμα, που αν δεν ευοδωθεί, αφυπνίζεται μια αποξένωση ή από-

συρση από τούς άλλους στα επόμενα ψυχοσεξουαλικά στάδια ανάπτυξης τού παιδιού (Erikson, 1968).

Τέλος, η *Ψυχολογία τής Θρησκείας* ασχολείται σε βάθος με το *ναρκισσισμό* καθώς διερευνά τον τρόπο, που ο άνθρωπος σχετίζεται με το Θεό, δηλαδή με το Υπερβατικό. Αυτό, ξεκινά από την αρχή τής ύπαρξης του ανθρώπου και προχωρεί στην ανακάλυψη του *Εγώ* μέσα από τήν πίστη. Εξηγεί, επίσης, τις ψευδαισθήσεις τού ανθρώπου όταν ο τελευταίος αδυνατεί να δημιουργήσει δεσμούς με το Θείο: «*Αν ο άνθρωπος, με μόνες τις δικές του δυνάμεις, αναγνωρίσει την αδυναμία σύλληψης εξ ολοκλήρου αυ-τού τού Όλου, τότε η Ψυχολογία-στον ανθρώπινο βαθμό, που της αναλογεί-δικαιούται να ερευνήσει το θρησκευτικό φαινόμενο, και μάλιστα ορισμένες μόνο όψεις του*» (Τσιτσιγκός, 2011). Στην *Ψυχολογία τής Θρησκείας* γίνονται σοβαρές επισημάνσεις από τις Ευαγγελικές Παραβολές, όπου ένας άνθρωπος καλείται να εκδηλώσει την ψυχική του ταυτότητα «...*απελαύνοντας, ωστόσο, τον εγωισμό του. Οεαυτός ως ψυχοφυσική ταυ-τότητα δεν εξαφανίζεται...*» (Τσιτσιγκός, 2011). Αυτό συνδέεται με τον *υγιή ναρκισσισμό* ο οποίος συγκρατεί την ταυτότητα, χωρίς ωστόσο να της επι-τρέπει να παρεκκλίνει. Επισημαίνεται δε, ότι ο *υγιής ναρκισσισμός* θεωρείται απαραίτητος (θεμέλιος λίθος), επενεργώντας καθοριστικά στην ολοκλήρωση του ανθρώπου ως προσωπικότητα: «*Για να καταστεί ο λόγος σημασιολογικός, πρέπει να εμβολιασθεί στο λιβιδινικό σώμα, καθώς το Εγώ αυτο-οργανώνεται ναρκισσιστικά*» (Τσιτσιγκός, 2010).

B. Δευτερογενής Ναρκισσισμός

Ο παθογενής ναρκισσισμός —χαρακτηριζόμενος άλλοτε ως «δευτερογενής» ή παθολογικός— βρίσκεται απέναντι στον υγιή (πρωτογενή) ναρκισσισμό ως στενοί εξάδελφοι, που, ενώ ξεκίνησαν μαζί, ωστόσο η πορεία τους είναι ιδιαίτερος διαφοροποιημένη. Ο ιστορικός Christopher

Lasch (1932-1994), συγγραφέας τού βιβλίου *“The Culture of Narcissism”* (1991), επισημαίνει πως πλέον ο ναρκισσισμός συνιστά μια μάστιγα της κουλτούρας και της εποχής μας (Chessick, 2015). Οι Riesman, Glazer και Denney (1950) προτρέπουν να δούμε πώς ο σημερινός άνθρωπος έχει στραφεί σε εξωτερικούς καθρεφτισμούς και, δυστυχώς, έχει αποκηρύξει σταδιακά τήν εσωτερική του συνειδητότητα.

Μιλώντας από τήν πλευρά τής Ψυχολογίας, αρχικά το βρέφος συνδέει στοιχεία ναρκισσισμού με τη μητέρα του, αποδίδοντάς τα σε εκείνην, και έτσι βιώνει τον «πρωτογενή ναρκισσισμό». Στη συνέχεια, όμως, αυτά τα στοιχεία πλήττονται σταδιακά μέσω μιας άλλης εσωτερικής διαδικασίας, που διενεργείται στο βρέφος, ώσπου πλέον δεν του είναι απαραίτητα για να επιβιώσει. Στην περίπτωση, που υπάρχει ανωμαλία σε αυτήν τη μετάβαση, τότε μπορούμε να μιλάμε για παθολογικό ναρκισσισμό. Ο παθογενής ναρκισσισμός έχει χαρακτηριστεί ως «απώλεια τού εαυτού» (Lowen, 1985), και μάλιστα ο ιατρός και ψυχοθεραπευτής Alexander Lowen (1910-2008) τον έχει κατηγοριοποιήσει με βάση τις ποιοτικές και ποσοτικές παραμέτρους σε πέντε τύπους: α. φαλλικός (*phallic*), β. ναρκισσιστικός (*narcissistic*), γ. οριακός (*borderline*), δ. ο ψυχοπαθικός (*psychopathic*) και ε. ο παρανοειδής (*paranoid*). Ο ίδιος συσχετίζει τον παθογενή ναρκισσισμό με τα συναισθήματα: «Ο βαθμός στον οποίον κάποιος ταυτίζεται με τα συναισθήματά του είναι αντιστρόφως ανάλογος με τον βαθμό ναρκισσισμού του» (Lowen, 1985). Παράλληλα, ο ψυχαναλυτής Erich Fromm (1900-1980) γράφει χαρακτηριστικά: «...η αγάπη για τη ζωή, η ανεξαρτησία και η υπέρβαση του ναρκισσισμού δημιουργούν ένα σύνδρομο ανάπτυξης σε αντιδιαστολή προς το σύνδρομο παρακμής, που δημιουργεί η αγάπη τού θανάτου, η αιμομικτική συμβίωση και ο κακοήθης ναρκισσισμός. Η αγάπη τής ζωής είναι το ίδιο μεταδοτική με την αγάπη τού θανάτου» (Fromm, 2017, p. 58).

Κατά τήν ελληνική Μυθολογία και τη Λογοτεχνία, ο Νάρκισσος εμφανίζεται με την εικόνα τής «... ανέλπιδης αγάπης, ένα θύμα εξαπατη-

μένο από παραισθήσεις, μιας παρακινδυνευμένης προσκόλλησης στην εφήμερη και παροδική ομορφιά, καθώς και τιμωρούμενου από την έλλειψη αγάπης προς τους άλλους» (Jacoby, 1989). Η ψυχαναλύτρια Marie Louise von Franz (1915-1998) το 1983 έγραψε ότι «αυτό που βλέπουμε στον καθρέπτη από τον εαυτό μας, είναι η μόνη πηγή αυθεντικής αυτογνωσίας· όλα τα άλλα είναι απλώς ναρκισσιστικός μηρυκασμός τού Εγώ για τον εαυτό».

Ο δευτερογενής (παθολογικός) αυτός ναρκισσισμός, όπως εξηγεί ο ψυχίατρος-ψυχαναλυτής Βασίλης Δημόπουλος (2010), αναπτύσσεται, όταν η libido επενδύει στα αντικείμενα και ύστερα επιστρέφει στο Εγώ, πράγμα, που διαφοροποιεί τον δευτερογενή από τον πρωτογενή ναρκισσισμό, «...όπου αρχικά επενδύεται το Εγώ ως αντικείμενο». Ο Lowen (1985), αναλύοντας σε βάθος όλες τις συνιστώσες τού ναρκισσισμού, σχετίζει τον παθογενή ναρκισσισμό α) με την έλλειψη και την απώθηση ή την άρνηση συναισθημάτων, β) με την προσκόλληση και επένδυση στην εικόνα, ειδικά σε αυτήν της εξουσίας και της δύναμης, γ) με την υπερτιμημένη σπουδαιότητα της οποιασδήποτε νίκης, δ) με την αδυναμία διάκρισης μεταξύ αληθινού και ψεύτικου, ε) με τη μηχανικότητα και ακαμψία τού χαρακτήρα, και στ) με την εύθραυστη αυτοπεποίθηση, που τελικά οδηγεί σε ναρκισσιστικό πλήγμα (Green, 1983), όταν πληγεί μέσα από αναμενόμενες και φυσιολογικές αιτιάσεις. Τα παραπάνω στοιχεία συμπληρώνουν τούς ψυχαναλυτές και ο συγγραφέας Alexander Lowen (1985) προβαίνει στο ευεργετικό διάβημα της συνεξέτασης πολλών ψυχαναλυτικών πεδίων, που θα αναφερθούν στη συνέχεια της παρούσας εργασίας. Ως απόσταγμα, πάντως, αξίζει να επαναλάβουμε κατά λέξη: «Η απόσταση και ο χώρος είναι απαραίτητα για τη βλεπτική επαφή. Αν κάποιος κουβαλά κάποιον στην πλάτη του, τότε συμβολικά και πρακτικά δεν μπορεί να φανεί σε αυτόν. Παρομοίως, δυο άνθρωποι, που αγκαλιάζονται, δεν μπορούν να αντικριστούν. Οι ναρκισσιστές, όντας μοναχικοί άνθρωποι, προσπαθούν να αγκαλιαστούν,

όμως υποπτεύομαι πως το κάνουν, επειδή τούς είναι λιγότερο απειλητικό, αν φανούν ή αν δουν τούς άλλους».

Γενικά στο πεδίο τού παθογενούς ναρκισσισμού, έχει περιγράψει αυτή η διαταραχή με πολύ ενδιαφέρον. Στην περίπτωση του Lowen (1985), υπάρχουν πολλά νέα στοιχεία, που οφείλουμε να παραθέσουμε. Πρώτο στη σειρά, βρίσκεται η έλλειψη ή η άρνηση των συναισθημάτων. Ο ίδιος μάλιστα σχετίζει την απουσία συναισθημάτων με ένα σημάδι «τρέλας» (*sign of insanity*). Προχωρώντας στο επόμενο, η ανάλυση του συγγραφέα μιλά για την προσκόλληση στην εικόνα, η οποία αντικαθιστά τήν προσκόλληση στον εαυτό (*image versus self*). Ο άνθρωπος με τη ναρκισσιστική διαταραχή προσωπικότητας, όπως γράφει ο ίδιος, χάνει την αίσθηση του εαυτού του· επενδύει σε εικόνα, που είναι σχήμα τού νου και όχι στον πυρήνα, που διαθέτει υπόσταση. Στη συνέχεια, παρατίθενται δυο έννοιες, που δεν έχουν εμφανιστεί ξανά στη σχετική βιβλιογραφία. Πρόκειται για τις έννοιες τού τρόμου (*terror*) και της φρίκης (*horror*). Ο τρόμος είναι ο παρατεταμένος φόβος εν όψει κάποιου φοβικού ιδεασμού, ενώ η φρίκη είναι κάτι τι το στάσιμο, που εσωκλείει το αίσθημα του shock· δεν ενέχει δε συναίσθημα ή/και εσωτερική κινητικότητα, και είναι μια πετρωμένη κατάσταση ανάμεσα σε κάτι, που σε ελκύει, και ταυτόχρονα σου προκαλεί αποστροφή και αηδία (πρβλ. R. Otto, *Mysterium Tremendum et Fascinans*). Η φρίκη αποκτά, επιπρόσθετα, διαστάσεις αποτροπιασμού και ευτελισμού, ενώ ο φόβος λειτουργεί δυναμό-κινητικά, έχει διακριτές γραμμές και όρια ανάμεσα σε αυτό, που προκαλεί το φόβο και σε αυτόν, που τον υφίσταται. Ο συγγραφέας αναλύει και συγκρίνει τις δυο έννοιες, προκειμένου να συσχετίσει την εν λόγω διαταραχή με το αίσθημα της φρίκης· δίδεται δε, το παράδειγμα του πολιτικού Ναζιστή Adolf Hitler (1889-1945), ο οποίος καταγράφηκε στην ιστορία ως έναν άνθρωπο-τέρα, γεγονός, που επιβεβαιώνει τη διασύνδεση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και το τερατώδες σχήμα του. Η διαταραγμένη ναρκισσιστική προσωπικότητα δείχνει διασχισμένη

από την πραγματικότητα, καθώς αυτό της διασφαλίζει την προστασία από τον υπέρογκο συναισθηματισμό (πρβλ. *flooding*), που θα αντιμετώπιζε, αν χρειαζόταν να μπει μέσα της. Στη συνέχεια, ο ίδιος συγγραφέας ανέφερε την έννοια της «αυτο-αποδοχής», στην οποία διατείνεται ότι υπολείπονται αυτές οι προσωπικότητες. Έχουν την οργή, την έλλειψη συναισθηματισμού, τον βαθύ φθόνο, την έμφαση στην εξουσία και τον έλεγχο αλλά και την ικανότητα να εκμεταλλεύονται/καταχρώνται ανθρώπους και καταστάσεις προς όφελός τους.

Όσον αφορά δε στις ως άνω πέντε κατηγορίες, που αναφέρονται στη ναρκισσιστική διαταραχή προσωπικότητας, αυτές, κατά τον Alexander Lowen, διακρίνονται, με βάση τα εξής ποιοτικά και ποσοτικά κριτήρια: α. το βαθμό ναρκισσισμού (έπαρσης), β. το αίσθημα του μεγαλειώδους εαυτού, γ. την έλλειψη συναισθημάτων, δ. την έλλειψη της αίσθησης του εαυτού και ε. την απομάκρυνση από το ρεαλισμό. Παρόλο, που είναι ιδιαίτερα ενδιαφέροντα όλα τα παραπάνω, η παρούσα ερεύνα δύναται να εστιάσει κυρίως στο αίσθημα ενός μεγαλειώδους εαυτού, στην έλλειψη συναισθημάτων – ενσυναίσθησης, αλλά και στην εκμετάλλευση των άλλων. Ο παιδικός και προεφηβικός πληθυσμός μπορεί να μας τα αποδώσει αυτά με σαφήνεια καθώς στην ηλικία των 8-11, μπορούν να εξωτερικευθούν με συστηματικό τρόπο. Ωστόσο, τα κρατούμε όλα ως πολύ σημαντικά στοιχεία για μια πληρέστερη πολύ-παραγοντική έρευνα αυτής της διαταραχής στον πληθυσμό των παιδιών και των προ-εφήβων.

1. Γενικά

Ο Sigmund Freud (1910) επέμεινε σθεναρά, αντιβαίνοντας στην τάση της εποχής του, στην άποψη ότι η σεξουαλικότητα ξεκινά από την παιδική ηλικία. Συνεπώς, μπορούμε να συνδέσουμε τη λιβιδική επένδυση με την επένδυση στο *Εγώ* και αυτήν την ηλικία. Η ψυχοσεξουαλική ανάπτυξη ενέχει κινδύνους παθολογίας, δεδομένου ότι αυτά τα στάδια αρχίζουν

από το πρώτο κιόλας έτος (Freud, 2013/2011). Η Anna Freud (1996) γράφει χαρακτηριστικά: «Είναι δυο τα σημεία εκκίνησης. Το ένα είναι στη βρεφική ηλικία...και όχι στην εφηβεία τα πολύ σπουδαία προ-γενετήσια στάδια όπου εκεί αναπτύσσονται ένστικτα και ενεργοποιούνται είτε η φυσιολογικότητα είτε η παθολογία σε ένα άτομο, εκεί προσδιορίζεται η ικανότητα του να αγαπάει ή όχι». Ήδη, ο Otto Kernberg (2001) προειδοποιεί πως η αντικοινωνική συμπεριφορά τού εφήβου («εναντιωματική διαταραχή») προμηνύει σοβαρή ψυχοπαθολογία, και μάλιστα επισημαίνει ότι «...όλες οι μορφές χαρακτηρολογικής παθολογίας έχουν υποτιμηθεί ή απλώς έχουν αγνοηθεί όταν τίθεται αυτή η διάγνωση». Όμοια, ο Heinz Kohut (1985) έχει τονίσει στα σεμινάρια του περί ναρκισσισμού ότι «σοβαρά προβλήματα ναρκισσισμού δύναται να παρουσιαστούν στην αρχή τής λανθάνουσας περιόδου». Ο δε Erich Fromm (2017) αναφέρεται στον πυρήνα τού ανθρώπου, ο οποίος τραυματίζεται και «χαλάει», πράγμα, που αντιστοιχεί με τη συμπεριφορά τής παιδικής ηλικίας, αποδίδοντάς το μάλιστα σε όρους ναρκισσισμού, κακοήθους νεύρωσης και νεκροφιλίας.

Σύμφωνα με εκτενή επιστημονική τεκμηρίωση, ο Lyons (1998) έδειξε -με βάση τή θεώρηση του Millon (1996)- ότι όχι μόνο υπάρχει ο παθογενής ναρκισσισμός στα παιδιά, αλλά και ότι αυτός οφείλεται σε ενδότερες εναλλαγές μεταξύ επιθετικότητας και κατάθλιψης, στον τρόπο, που υφίστανται τη γονεϊκή διαπαιδαγώγηση. Συνεπώς, εδώ αξιολογήθηκε η συμπεριφορά των γονέων 237 οικογενειών, οι οποίες είχαν παιδιά με μέσο όρο ηλικίας τα 12 έτη. 127 παιδιά συμπερίληφθηκαν στην έρευνα. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι η γονεϊκή επιτρεπτικότητα (*permissiveness*) ήταν συνδε-δεμένη με ναρκισσιστικά στοιχεία, ενώ το αντίθετο ίσχυε για τη γονεϊκή φροντίδα. Το σημαντικό αυτής τής έρευνας είναι ότι οι ερευνήθηκαν οι ηλικίες των 11-13 ετών με βάση τα κριτήρια της *Ναρκισσιστικής Διαταραχής τής Προσωπικότητας*, γεγονός, που συνάδει με την υπόθεση της παρούσας έρευνας.

Το ίδιο έτος, η ερευνήτρια Rossi συνεξέτασε στη διδακτορική διατριβή της (1998) ναρκισσιστικά και καταθλιπτικά στοιχεία σε ενήλικες. Αυτή η έρευνα άνοιξε δρόμους για μια διχοτομημένη ερμηνεία της ναρκισσιστικής διαταραχής, καθώς ξεδίπλωσε δυο είδη ναρκισσισμού. Ο πρώτος είναι ο ανοιχτός - απροκάλυπτος (overt) ναρκισσισμός, όπου το άτομο άγεται με στοιχεία αυτοπεποίθησης και αυτόβουλης συμπεριφοράς, ενώ ο δεύτερος ναρκισσισμός είναι ο «κεκαλυμμένος» (covert narcissism), ο οποίος ενέχει καταθλιπτικά συμπτώματα, σε αντίθεση με τον πρώτο, που δεν έχει και δύναται να δώσει μια άλλη κλινική εικόνα από την πραγματική. Το σημαντικό είναι πως και στις δυο κατηγορίες, οι εσωτερικές δομές τού παθολογικού ναρκισσισμού διενεργούνται με κοινά κίνητρα και στόχους.

Σε σημαντικές έρευνες, που διεξήχθησαν στο πεδίο των ναρκισσιστικών στοιχείων σε παιδιά, υπάρχουν ευρήματα, που επιβεβαιώνουν τις υποψίες μας για υφέρποντα στοιχεία αυτής της διαταραχής σε πρώιμες ηλικίες. Για παράδειγμα, ο Weise (2000), σε δείγμα 32 παιδιών στο Δημοτικό σχολείο (7-11 ετών), που είχαν παραπεμφθεί σε ψυχιατρική κλινική, διερεύνησε στοιχεία ναρκισσισμού, όπως α. έλλειψη ενσυναίσθησης, β. απορρυθμισμένη και ασταθή αυτοπεποίθηση ή αίσθηση του εαυτού, γ. αίσθημα παντοδυναμίας και άρνηση οδυνηρών συναισθημάτων, δ. παρορμητισμό, ε. δυσκολία στη διαχείριση θυμού/επιθετικότητας και στ. έλλειψη ρεαλισμού σε σχέση με την αυτο-εικόνα. Τα 16 από τα 32 θεωρήθηκαν παιδιά με ναρκισσιστικά στοιχεία, αρχικά διαγνωσμένα, και τα υπόλοιπα είχαν διαγνώσεις ΔΕΠ-Υ (διαταραχή της ελλειμματικής προσοχής και υπερκινητικότητας), εναντιωματική διαταραχή συμπεριφοράς και ιδεοψυχαναγκαστική διαταραχή.

Με εργαλείο το TAT (Murray, 1943, *Thematic Apperception Test Manual*, Cambridge, MA: Harvard University Press) και κριτήρια από τό DSM-IV αξιολογήθηκε ο τρόπος, που σχετίζονται με τα αντικείμενα, γεγονός, που ενσωμάτωνε και την *Αντικειμενότητα θεωρία* (Object Relations Theory)

στην προσέγγιση αυτής της έρευνας. Συγκρίθηκαν οι δυο ομάδες (αυτή των παιδιών με επικρατέστερες ναρκισσιστικές συμπεριφορές και αυτή με στοιχεία από άλλες συγγενικές διαταραχές). Τα ευρήματα δηλώνουν ότι τα παιδιά της πρώτης ομάδας είχαν πολύ λιγότερη ενσυναίσθηση και ενδιαφέρον για τους άλλους, καθώς και ασύμμετρο/απρόβλεπτο συναισθηματισμό με πολωτικές διακυμάνσεις από την παντοδυναμία στην απελπισία. Οι συσχετίσεις υπήρξαν πολύ ισχυρές. Επίσης, τα παιδιά με ναρκισσιστικά στοιχεία παρουσίασαν διαπροσωπικές σχέσεις με κίνητρο κυρίως τα εγωκεντρικά οφέλη και όχι αυτά της κοινωνικοποίησης.

Σε έρευνα της Cumberbatch (2002), μετείχαν 39 έφηβοι άρρενος φύλου ηλικίας 13-18 ετών, οι οποίοι είχαν εισαχθεί σε κλινική για λόγους αντικοινωνικής συμπεριφοράς. Ο στόχος της έρευνας ήταν να συσχετίσει την *Εναντιωματική Διαταραχή της Συμπεριφοράς (Conduct Disorder)* με αυτήν του ναρκισσισμού για ενήλικες. Η ερευνήτρια γράφει πολύ εύστοχα: *«Στη διάρκεια της εφηβείας, επανεμφανίζεται ο φυσιολογικός ναρκισσισμός, εντούτοις στους έφηβους με την Εναντιωματική διαταραχή, ο ναρκισσισμός είναι παθογενής και κακοήθης»*. Αυτό μας καθησυχάζει, καθώς επιβεβαιώνει την επιλογή μας για τις ηλικίες των 8-11 ετών. Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στις δυο ψυχομετρικές παραμέτρους του ναρκισσισμού και της εναντιωματικής συμπεριφοράς. Η ίδια γράφει χαρακτηριστικά: *«Ο παθολογικός ναρκισσισμός υπάρχει στην εφηβεία»*. Το τελευταίο σχόλιο της ερευνήτριας επιβεβαιώνει την υποψία πως αν και εφόσον η εναντιωματική συμπεριφορά τυγχάνει προθάλαμος της ναρκισσιστικής, θα μπορούσαμε να αποτρέψουμε μια διαταραχή σε επίπεδο προσωπικότητας δια μέσου μιας διαταραχής σε επίπεδο συμπεριφοράς, ήτοι σε ένα πιο επιφανειακό επίπεδο της ανθρώπινης ψυχολογικής δράσης.

Σε έρευνα του Burns (2003), που αφορούσε έφηβους, αξιολογήθηκαν 238 έφηβοι 13-14 ετών. Εξετάστηκαν σε βάθος στοιχεία ναρκισσισμού σε

συνάρτηση με την αυτοπεποίθηση και την απροκάλυπτη επιθετικότητα. Συγκεκριμένα, η υπόθεση, που μας αφορά, είναι ότι η βίαη και επιθετική συμπεριφορά των εν λόγω εφήβων αποδίδεται κυρίως σε ναρκισσιστικά στοιχεία και όχι τόσο σε έλλειψη αυτοπεποίθησης. Επίσης, τίθεται θέμα εμπιστοσύνης στα παιδιά, που εμφανίζουν επιθετικότητα χωρίς ναρκισσιστικά στοιχεία, καθώς –όπως υποστηρίζει η έρευνα- αν το πρόσωπο αυτό ενταχθεί σε θεραπεία με γνώμονα και στόχο την εμπιστοσύνη, αυτή η επιθετικότητα φθίνει σε βάθος χρόνου. Το τελευταίο επιβεβαιώθηκε και τα υπόλοιπα αποτελέσματα κατέδειξαν μια ανομοιομορφία ανάμεσα στην αυτοπεποίθηση και τα ναρκισσιστικά στοιχεία. Τέλος, δόθηκε έμφαση στην ενσυναίσθηση, πράγμα, που επίσης, επιβεβαιώθηκε ότι συνδέεται αρνητικά με τον ναρκισσισμό και την επιθετικότητα στην εφηβική ηλικία. Τα ευρήματα αναιρούν οποιαδήποτε σημαντική σχέση ανάμεσα στην εμπιστοσύνη και το ναρκισσισμό· ωστόσο, ως υποσημείωση παρατηρήθηκε ισχυρή αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στην εμπιστοσύνη και την κατ' ιδίαν ομολογημένη επιθετικότητα. Εν ολίγοις, όσο αυξάνεται η εμπιστοσύνη, τόσο μειώνεται η εναντιωματική συμπεριφορά.

Η Becker (2008), που συνέχισε το έργο της προηγούμενης έρευνας στη διδακτορική διατριβή της, ανέλυσε την εσωτερική συνοχή και αξιοπιστία των δυο αυτών εκφάνσεων του ναρκισσισμού, ήτοι τού «ανοιχτού» και του «κεκαλυμμένου». Πιο συγκεκριμένα, μέτρησε τα δυο διαγνωστικά εργαλεία *Narcissistic Personality Inventory* (NPI) και τη *Narcissistic Personality Disorder Scale* (NPDS). Το πρώτο αντιστοιχήθηκε στον «ανοιχτό» (*overt*) ναρκισσισμό, ενώ το δεύτερο στον «κεκαλυμμένο» (*covert*). Το πολύ ενδιαφέρον εύρημα της διατριβής ήταν πως δεν βρέθηκε ενδιάμεση συνοχή και εγκυρότητα μεταξύ των δυο αυτών ψυχομετρικών εργαλείων. Αυτό εγείρει περαιτέρω υποψίες για την ύπαρξη διαφορετικών πτυχών της εν λόγω διαταραχής.

Επόμενη έρευνα του Pauletti (2013) σε 195 παιδιά (100 αγόρια και 95 κορίτσια), προεφηβικής ηλικίας (9-12 ετών), συσχέτισε τις εξής παραμέτρους: α. ναρκισσισμός, β. προσαρμοστικότητα, γ. στοχευμένη επιθετικότητα και δ. προεφηβεία. Χρησιμοποιήθηκαν tests για το ναρκισσισμό, την αυτοπεποίθηση και την αυτο-αποτελεσματικότητα (*self-efficacy*). Αξίζει να αναφέρουμε εδώ ότι ο ναρκισσισμός προσδιορίζεται κυρίως ως μια αποτυχία να εδραιωθεί η υγιής/θετική αυτο-εικόνα σε παιδιά αυτής της ηλικίας.

Με βάση τα παραπάνω, διαπιστώθηκε σχέση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και την αυτο-εικόνα, πράγμα, που δείχνει αφ' ενός μεν ότι δύνανται όντως να εμφανιστούν ναρκισσιστικά στοιχεία σε αυτές τις ηλικίες, αφ' ετέρου δε ότι η αυτο-εικόνα παίζει σημαντικό ρόλο. Τα αποτελέσματα ενοχοποίησαν τα στοιχεία ναρκισσισμού για τη «στρεβλή-αποτυχημένη» αυτοεικόνα αλλά και τη -μεταγενέστερη- αντικοινωνική συμπεριφορά του ατόμου με αυτά. Εν ολίγοις, στο ναρκισσισμό φαίνεται ότι ενυπάρχει επιθετικότητα. Η αυτοπεποίθηση βρέθηκε να έχει σχέση αντιστρόφως ανάλογη με τα ναρκισσιστικά στοιχεία σε αυτό το δείγμα.

Η διδακτορική διατριβή της Vospernik (2014) ανέλυσε τις μεταβλητές της προσκόλλησης, τού παθολογικού ναρκισσισμού και της προσαρμοστικής συμπεριφοράς. Η μεταβλητή τού παθογενούς ναρκισσισμού ανέδειξε επτά εκφάνσεις: α. εκμετάλλευση των άλλων, β. δυνητικά επιφανειακή αυτοπεποίθηση, γ. στοχευμένη αυτοθυσία, δ. κρυψίνια, ε. φαντασιώσεις, στ. απαξίωση και ζ. οργή. Η ερευνήτρια τελικά διέκρινε τρεις πτυχές τού ναρκισσιστικού ατόμου: α. επιθετική-αντικοινωνική, β. δεκτική-παθητική και γ. Οιστριονική-υστερική. Αυτές μετρήθηκαν σε συνάρτηση με τους τύπους προσκόλλησης, ήτοι: α. τον ασφαλή, β. τον αποφευκτικό, γ. τον θυμώδη και τον δ. αποδιοργανωμένο.

Στην έρευνα του Sanderson (2015), αναφέρονται οι πρώιμες μνήμες σε σχέση με τον ναρκισσισμό από πολύ νωρίς, κυρίως σε ηλικίες τής ύστε-

ρης παιδικής ηλικίας (8 ετών). Με κίνητρο την έγκαιρη διάγνωση ναρκισσοιστικών στοιχείων, ο ερευνητής καταγράφει μνήμες 65 ενηλίκων από την παιδική ηλικία και τις συσχετίζει με τυχόν ναρκισσοιστικά στοιχεία της προσωπικότητάς τους. Τα αποτελέσματα συσχέτισαν τη ναρκισσοιστική προσωπικότητα με το αίσθημα του θυμού, τού φόβου, τής ντροπής, τής ενοχής, τού εξευτελισμού και της απογοήτευσης, όπως αυτά είχαν καταγραφεί και εκφραστεί στις συναισθηματικές μνήμες τού δείγματος.

2. Παιδί και Παθογενής Ναρκισσισμός

Ο παθογενής/παθολογικός – δευτερογενής ναρκισσισμός (pathologic – secondary narcissism) είναι αντικείμενο μελέτης για την επιστήμη τής Ψυχιατρικής και τής Ψυχολογίας, καθώς και για την Ψυχολογία τής Θρησκείας. Η Ψυχαναλυτική Θεωρία περιγράφει το δευτερογενή ναρκισσισμό ως μια κατάσταση μετατόπισης τής λίμπιντο «...από τον εξωτερικό κόσμο... στο Εγώ...» (Freud, 1914). Η Ψυχαναλυτική Σχολή διαφοροποιεί το ναρκισσισμό από τον εγωισμό. Ο Freud γράφει ενδεικτικά: «Κατά τή γνώμη μου, ο ναρκισσισμός είναι σε λίμπιντο συμπλήρωμα τού εγωισμού... ναρκισσισμός έχει σχέση με την ικανοποίηση των αναγκών τής λίμπιντο». (Freud, 2010). Εν ολίγοις, ο δευτερογενής ναρκισσισμός δημιουργείται στο κρίσιμο σημείο τής μεταβίβασης της επένδυσης συναισθημάτων τού παιδιού από τα αντικείμενα στον ίδιο του τον εαυτό. Ο Heinz Kohut (1913-1981) μιλά για το δευτερογενή ναρκισσισμό ως έλλειψη συνοχής στον εσωτερικό κόσμο τού ανθρώπου (Kohut, 1987). Ο Otto Kernberg (1928-) χαρακτηρίζει το ναρκισσισμό ως ένα αίσθημα ενδότερης κενότητας και μοναξιάς.

Ένα έγκυρο λεξικό τής Ψυχαναλυτικής Σχολής (Salman & Akhtar, 2009) γράφει ότι ο δευτερογενής ναρκισσισμός αντιστοιχεί στην απόσυρση τής λίμπιντο από τα αντικείμενα και την επανάληψη τής επένδυσης στο Εγώ, πράγμα, που επιφέρει ελλιπές ενδιαφέρον για τον εξωτερικό κόσμο, με

συνοδές ψευδαισθήσεις και τον ιδεασμό ενός μεγαλειώδους εαυτού. Η *Ψυχολογία τού Εγώ* (Ego Psychology) τροποποιεί την -αμιγώς- ψυχαναλυτική προσέγγιση τού Freud και αποπειράται να βυθομετρήσει τή δομή τού *Εγώ*. Η πρόταση αυτής τής Σχολής είναι ότι ο ναρκισσισμός συνίσταται σε μια υπερ-κάθεξη (hypercathexis) της αυτο-αντιπροσώπησης (self-representation) του *Εγώ* (Bertrude & Rubin Black, 1993). Ο Heinz Hartmann (1894-1970), πατέρας τής Σχολής, εντρυφά στην αρχιτεκτονική τού *Εγώ*, θεωρώντας την ως ένα ενδοψυχικό μηχανισμό με πολλαπλές υποδομές. Η *Ψυχολογία τού Εγώ* εστιάζει στο ίδιο το *Εγώ* ως μια αυτόνομη δομή και ανευρίσκει δρόμους για την επόμενη θεωρία, αυτήν τής σχέσης των αντικειμένων.

Η *Αντικειμενότητα Θεωρία* (Object Relations Theory) μιλά για την ανισορροπία, που υφίσταται ανάμεσα σε δυο πλέγματα εσωτερικής εκπροσώπησης. Το πρώτο είναι η εκπροσώπηση του εαυτού και το δεύτερο είναι εκείνη των αντικειμένων. Ο παθογενής (δευτερογενής) ναρκισσισμός άπτεται της διάρρηξης αυτής τής ισορροπίας και αναγκάζει το πρόσωπο να θρηνήσει για απολεσθέντα αντικείμενα, να τα υπερτιμήσει και συνεπώς να δημιουργήσει μια ετεροβαρή προσήλωση σε αυτά (Bertrude & Black, 1993). Θα ήταν ασφαλές να συμπεράνουμε ότι η αυτή η θεωρία συνδέει το δευτερογενή ναρκισσισμό με την απώλεια αντικειμένων (π.χ. τη μητρική στοργή), πράγμα, που εμποδίζει το άτομο να εσωτερικεύσει – μέσω τής ταύτισης- όλα τα χαρακτηριστικά τους και να απαρτίσει ένα υγιές *Εγώ* (Bertrude & Black, 1993). Η *Αντικειμενότητα Θεωρία* προβάλλει ως γενεσιουργό αιτία τού ναρκισσισμού τήν πρωτογενή επένδυση του παιδιού στη μητέρα καθώς αυτή δεν λειτουργεί μόνο ως μέσο επιβίωσης αλλά και ως μέσο μόρφωσης του *Εγώ*: «Το *Εγώ* νιώθει συντονισμένο μόνο όταν επενδυθεί από τις ενορμήσεις του... Απαιτεί συνεχή εμπλουτισμό, μέσα από επενδύσεις αντικειμένων...Βέβαια, ο κίνδυνος εμφανίζεται όταν το *Εγώ* απο-

κτήσει μια ανεξαρτησία μεταφέροντας την επιθυμία για τον άλλον στην επιθυμία για το ένα» (Δημόπουλος, 2010).

Η Θεωρία της Προσκόλλησης (Attachment Theory) του Bowlby (1981) προσλαμβάνει θεμελιώδεις διαστάσεις στην ανάπτυξη του ανθρώπου, καθώς εφιστά την προσοχή μας στο δέσιμο του βρέφους με το Άλλο, το οποίο θεωρείται πηγή ασφάλειας και προστασίας (Pistole, 1995). Αυτός ο ασφαλής δεσμός προάγει την περαιτέρω μέσωση και εξάπλωση τού «αισθήματος του εαυτού» (*sense of self*), ώστε να ολοκληρωθεί η αυτονόμηση και η επιτυχής πορεία του σε ό,τι αποπειραθεί να πραγματώσει. Ωστόσο, στην περίπτωση του δευτερογενούς ναρκισσισμού, η εν λόγω θεωρία καταδεικνύει την επισφαλή προσκόλληση στο Άλλο. Ο δευτερογενής ναρκισσισμός καθιστά τον ψυχισμό τού προσώπου ρευστό και οποιαδήποτε προσκόλληση σε κάτι δεν μπορεί να αποβεί πηγή σταθερότητας. Ο λόγος, που συμβαίνει αυτό, είναι, επειδή τα ναρκισσιστικά στοιχεία (παθογενή) δεν επιτρέπουν στο πρόσωπο να χρησιμοποιήσει υγιώς τα αντικείμενα προσκόλλησης, ώστε το ίδιο να προαχθεί στην αυτονόμηση. Αντιθέτως, τα αντικείμενα αυτά ενδοβάλλονται ως αίτια βαθύτερης αποσταθεροποίησης. Βασική προϋπόθεση για την ασφαλή προσκόλληση στα αντικείμενα θεωρείται η ικανότητα του Εγώ να διαφοροποιηθεί από το Άλλο, πράγμα, που δεν υφίσταται στο δευτερογενή ναρκισσισμό (Pistole, 1995). Εν κατακλείδι, η θεωρία τού John Bowlby συνδέει το ναρκισσισμό με τις επισφαλείς προσκολλήσεις (*insecure attachments*) και, σε κάθε περίπτωση, αποκλείει ή παρεμποδίζει τήν ασφαλή προσκόλληση (*secure attachment*).

Από την άλλη μεριά, η Αναπτυξιακή Θεωρία (Developmental Theory) του Erik Erikson (1902-1994) δέχεται πως, αν το στάδιο εμπιστοσύνης/δυσπιστίας (*trust-mistrust stage*) δεν περατωθεί επιτυχώς εντός τής ηλικίας 0-2 ετών, το πρόσωπο αποξενώνεται και αποσύρεται από τον ίδιο του τον εαυτό (Erikson, 1968), με αποτέλεσμα να εγκυμονεί έτσι στο μέλλον κίνδυνος ψυχοπαθολογίας. Κατά τον Erikson, η υγιής ανάπτυξη τού

Εγώ αφορά κυρίως στην απόκτηση συνοχής μέσα από τα ψυχοκοινωνικά στάδια, που παραθέτει η αναπτυξιακή θεωρία του. Ο δευτερογενής ναρκισσισμός, ωστόσο, ωθεί το πρόσωπο σε μια αποσπασματική και μη συνεκτική συμπεριφορά, καθώς εμφανίζει ασυνάρτητες πτυχές της εν γένει προσωπικότητας (Ornstein, 2011). Ο Erikson αναλύει τα ψυχοκοινωνικά στάδια κρίσης (Psychosocial Stages) και σε κάθε ένα από αυτά παρουσιάζει τη θετική ή την αρνητική τους έκβαση. Τα επικρατέστερα στάδια, που συνδέονται με το ναρκισσισμό, είναι τα πρώτα δυο (Erikson, 1968), ήτοι της εμπιστοσύνης– μη εμπιστοσύνης (trust-mistrust) και της αυτονομίας (autonomy). Στην αρνητική έκβασή τους, έχουμε την έλλειψη εμπιστοσύνης και το αίσθημα ντροπής. Το πρώτο στάδιο καλλιεργεί την αυταξία (self-worthiness), ή μια απαξιωμένη ταυτότητα, ενώ στο δεύτερο στάδιο καλλιεργείται η αυτόβουλη πράξη ή μια φοβική συστολή να εμφανίζεται ο αληθινός εαυτός (Erikson, 1968).

Τα παραπάνω σχετίζονται με το δευτερογενή ναρκισσισμό, καθώς είναι γνωστό πως δομικά στοιχεία του είναι η έλλειψη συνοχής, ένας εσωτερικά-απαξιωμένος εαυτός και το ισχυρό αίσθημα ντροπής, αποδυναμώνοντας έτσι την αυθεντικότητά του. Συνεπώς, έχουμε εδώ να εξετάσουμε τη μετάβαση από τον πρωτογενή στο δευτερογενή ναρκισσισμό κάτι, που με τη σειρά του θα μας οδηγήσει στη θρησκευτικότητα όπως αυτή βιώνεται στην προεφηβεία και εφηβεία.

Στο πεδίο τού παθογενούς ναρκισσισμού, οι Weise και Tuber (2004) χρησιμοποίησαν το τεστ Rorschach σε παιδιά περίπου 9-10 ετών, όπου συγκρίθηκαν δυο ομάδες. Η πρώτη είχε εμφανή στοιχεία ναρκισσισμού, ενώ η δεύτερη όχι. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως τα παιδιά με ναρκισσιστικά στοιχεία είχαν α. έλλειψη ενσυναίσθησης, β. ασταθή αυτο-εικόνα, γ. ευμετάβλητο αίσθημα αυτοπεποίθησης, δ. απώλεια ταυτότητας, ε. υπέρμετρη φαντασία και στ. έλλειψη συνοχής στα προς τον εαυτό τους συναισθήματα. Από την άλλη μεριά, η δεύτερη ομάδα δεν είχε αυτά τα στοιχεί-

α. Αυτή η εργασία υπερτόνιζε συστηματικά ότι ο παθογενής ναρκισσισμός ξεκινά από νωρίς, καθώς «αυτά τα παιδιά έχουν αγωνία μην τους αγνοήσουν ή και παραμελήσουν κάτι, που εγείρει ανησυχία μέσα τους για το αν μπορούν αυτό να το διασφαλίσουν, και έτσι όλοι γύρω τους καταλήγουν να γίνονται μέσα για ένα σκοπό».

Οι Thomaes και Stegge (2008), διερευνώντας τις μεταβλητές για τον πληθυσμό των παιδιών, αναφέρθηκαν στις εξής μεταβλητές: α. ευαλωτότητα, β. αμυντική συμπεριφορά, γ. επιθετικότητα, δ. αίσθημα ενός μεγαλειώδους εαυτού και ε. ανικανότητα διαφοροποίησης ανάμεσα σε μια ιδεατή αυτο-εικόνα και μια ρεαλιστική. Η συγκεκριμένη εργασία ανέλυσε έξι κλίμακες σε τεστ για την αξιολόγηση του παιδικού ναρκισσισμού, και βρήκε ότι και οι έξι διέθεταν αξιοπιστία και εγκυρότητα. Οι ερευνητές σχολίασαν πως τα εν λόγω παιδιά έδειχναν να έχουν μεγάλη δυσκολία στο να μοιράζονται τα συναισθήματά τους και συνήθως ο σκοπός κάθε κοινωνικής επαφής τους αφορούσε σε αυτοσκοπούς εντυπωσιασμού και αυτεπιβεβαίωσης.

Η αυτοπεποίθηση ως μεταβλητή παρατίθεται σε έρευνα των Ha Petersen et al (2008), όπου εξετάστηκαν 659 παιδιά ηλικίας 7-11 ετών, και διαπιστώθηκαν εναντιωματικά στοιχεία, ακόμη και στην ηλικία των 7 ετών, όπου η αυτοπεποίθηση ήταν ασταθής και χαμηλή. Εν ολίγοις, η έρευνα έδειξε πως τα στοιχεία ναρκισσισμού ενυπάρχουν από τις ηλικίες αυτές μαζί με το γεγονός πως η αυτοπεποίθηση σε ένα παιδί δεν είναι σχετική με εναντιωματικά —ναρκισσιστικά/επιθετικά— στοιχεία. Αναφέρει δε το άρθρο πως η ηλικία των οκτώ (8) δύναται να καταδείξει τέτοια ευρήματα, επειδή πλέον, όπως άλλωστε βεβαιώνουν και οι ψυχολόγοι Jean Piaget κ.α. πως αυτή είναι όντως μια ηλικία με σταθερές αυτοεικόνες (αυτο-σχήματα), που έχουν ήδη εσωτερικευθεί ως προσωπικές και σταθερές αναπαραστάσεις τού εαυτού. Επίσης, βρέθηκε μια σημαντική διαφορά

ανάμεσα στα φύλα, θέτοντας τα αγόρια σε ανώτερη θέση από τα κορίτσια ως προς τους δείκτες τής εναντιωματικής – ναρκισσιστικής συμπεριφοράς.

Στην εργασία των Thomaes, Bushman κ.ά. (2009), που ασχολήθηκε με παιδιά 8-9 ετών, αναφέρεται ότι «εφόσον ο ναρκισσισμός σχετίζεται στη βάση του με μια επανάληψη επένδυσης στην αυτοπεποίθηση, τότε τα στοιχεία ναρκισσισμού δεν φανερώνονται παρά μόνον μετά τα οχτώ (8) έτη». Αυτό συνάδει με την εξελικτική θεωρία τού Erikson, ο οποίος εξηγεί ότι η ηλικία αυτή αφορά στη μάχη ενάντια στο αίσθημα κατωτερότητας. Η εν λόγω έρευνα συσχέτισε τις εξής μεταβλητές: ψυχρότητα των γονέων (Otway, 2006), εξουσιαστική συμπεριφορά των γονέων (Ramsey, 1996) και έλλειψη ενσυναίσθησης από τούς γονείς (Trampeter, 2008).

Σε έρευνα των Ang και Raine (2009), όπου σύγκριναν το ερωτηματολόγιο *Narcissistic Personality Questionnaire* (NPQ) με την επόμενη του εκδοχή (*NPQ-Revised*), βρέθηκε οι μεταβλητές τής «εκμετάλλευσης» και τής «υπεροχής» να συμπληρώνουν και ολοκληρώνουν καταλληλότερα το τεστ ναρκισσισμού για παιδιά.

Ο Koliscak (2011) σύγκρινε το Ναρκισσισμό με τον Μακιαβελισμό, αφήνοντας σοβαρές υπόνοιες πως η κρίσιμη ηλικία εδώ είναι η παιδική. Στο έργο του, όπου εξετάζει αναλυτικά τις μεταβλητές, αναφέρει πως ο Ναρκισσισμός και ο Μακιαβελισμός στα παιδιά, εκτός από τὰ συνήθη χαρακτηριστικά (όπως είναι η έπαρση, η επιθετικότητα κ.λπ.), φέρουν στοιχεία ανταγωνιστικότητας και έλλειψης ευαλωτότητας, που ενδέχεται να λειτουργούν ως εφαλτήρια για την προξένηση διαταραγμένων προσωπικοτήτων ή συμπεριφορών.

Σε έρευνα των Thomaes, Brummelman κ.ά. (2013), αναφέρεται ότι «τα παιδιά με ναρκισσισμό διαφέρουν από αυτά χωρίς ναρκισσισμό ως προς το βαθμό, που κυνηγούν το αίσθημα τής αυταξία, πράγμα, που δύναται να ανιχνευθεί από την όψιμη παιδική ηλικία» (Barry, et al., 2003). Προσθέτουν

δε οι ερευνητές ότι αυτό σημαίνει πως, ενώ ο ναρκισσισμός διαφαίνεται από αυτήν την ηλικία, τα θεμέλια εγκαθιδρύονται από πολύ νωρίτερα.

Στην έρευνα των Jezior, McKenzie κ.ά. (2016), βρέθηκαν ναρκισσιστικά στοιχεία σε 188 παιδιά ηλικίας 6-10 ετών. Εξετάστηκαν μεταξύ άλλων με ΔΕΠ-Υ (Διαταραχή Ελλειμματικής Προσοχής με Υπερκινητικότητα - ADHD) και Ιδεοψυχαναγκαστική συμπεριφορά (OCD).

Τα ευρήματα καταδεικνύουν μια δυνατή σχέση ανάμεσα σε ναρκισσιστικά στοιχεία και την εναντιωματική συμπεριφορά. Μάλιστα δε, το πολύ ενδιαφέρον επιπρόσθετο εύρημα εδώ ήταν πως δυο χρόνια αργότερα, σε συνεχόμενη παρακολούθηση της έρευνας, τα ναρκισσιστικά στοιχεία είχαν ως συνέπεια τα στοιχεία της ίδιας της εναντιωματικής διαταραχής (*Oppositional Defiant Disorder*).

Η έρευνα του R. Salekin (*Psychopathy in Childhood: Toward better Informing the DSM-5 and ICD-11 Conduct Disorder Specifiers*, 2016) διερεύνησε τα στοιχεία ψυχοπαθολογίας, ήτοι της εναντιωματικής συμπεριφοράς σε παιδιά, με σκοπό την έγκυρη και έγκαιρη διαγνωστική ικανότητα του DSM-V. Τα στοιχεία εναντιωματικής συμπεριφοράς αφορούν στα εξής: α. ρηχό συναίσθημα, β. χειριστικότητα, γ. άγνοια κινδύνου, δ. επιθετικότητα, ε. έλλειψη μεταμέλειας (αμετανοησία), ε. έλλειψη ενσυναίσθησης, ζ. αίσθημα μεγαλείου (τού εαυτού), η. εκφοβιστικές συμπεριφορές (*bullying*) και θ. παρορμητικότητα. Η ως άνω έρευνα επιβεβαιώνει την εγκυρότητα του DSM-V. Εντούτοις, προτρέπει την επιστημονική κοινότητα να το εμπλουτίσει με διαγνωστικά κριτήρια, που εξειδικεύονται περαιτέρω και σε βάθος με βάση την αρχιτεκτονική μιας παιδικής-προεφηβικής ψυχοπαθολογίας και όχι απλά την αντιγραφή αυτής των ενηλίκων. Οφείλουν να επαναπροσδιοριστούν οι γνωστικοί/διανοητικοί και ψυχολογικοί μηχανισμοί, που υφέρπουν και υποκινούν όλο αυτό το πλέγμα της ψυχοπαθολογίας για τον πληθυσμό των παιδιών.

Σε έρευνα των Keene και Erpps (2016), 400 πρόσωπα, που κατά την παιδική τους ηλικία είχαν κακοποιηθεί, βρέθηκε ότι το αίσθημα τής ντροπής και η ναρκισσιστική ευαλωτότητα τους είχε σχέση με την πρότερη κακοποίηση και επιθετικότητα.

Η υπάρχουσα βιβλιογραφία παρέχει επαρκή ερείσματα σχετικά με τον παθογενή ναρκισσισμό και την παιδική-προεφηβική ηλικία, ώστε να παραθέσουμε -με ορισμένες επιφυλάξεις- τυχόν παθολογία σε πληθυσμό τέτοιου ηλικιακού φάσματος.

Η διδάκτορας στο *Ινστιτούτο Ψυχαναλυτικής Εκπαίδευσης και έρευνας Phyllis Beren (1998)* απεικόνισε την ιδιοσυστασία τού παθογενούς ναρκισσισμού στον παιδικό, προεφηβικό και εφηβικό πληθυσμό, χρησιμοποιώντας πιλοτικές έρευνες (*case studies*), προκειμένου να παρατεθεί κάθε παράγοντας και πτυχή αυτής τής διαταραχής μέσω ψυχαναλυτικών όρων. Για παράδειγμα, η ίδια γράφει: «...μπορούμε να κάνουμε ένα βήμα προς τον ορισμό τής ναρκισσιστικής διαταραχής. Υποθέτουμε πως το κεντρικό χαρακτηριστικό τής είναι ένα ανοικτό ή κεκαλυμμένο σημείο πόνου το οποίο αναγκάζεται να διαχειριστεί το 'εγώ' και πως οι αμυντικοί μηχανισμοί, που το αφορούν απαρτίζουν και συνιστούν παθολογικές συνιστάμενες» (Beren, 1998). Επίσης, αναφέρει το «συμβιωτικό» σημείο ως σημείο ναρκισσιστικής παροχής και κρισιμότητας, προκειμένου να υπάρξει αυτονόμηση και υγιής ναρκισσιστική επάρκεια ή όχι· περιγράφει δε και περιστατικά σε παιδικό και εφηβικό πληθυσμό, όπου διεξήχθη επιτυχημένη θεραπεία με άξονα το ναρκισσιστικό τραύμα (*narcissistic injury*). Το τελευταίο εγείρει σοβαρές υποψίες πως ήδη υπάρχουν παθολογικές ναρκισσιστικές παράμετροι σε αυτές τις ηλικίες. Στη συνέχεια, η Beren αναφέρει σε σημαντικά κεφάλαια τους παράγοντες της ναρκισσιστικής διαταραχής με τα εξής: α. Φαλλικό-Ναρκισσιστικό Στάδιο σε συνάρτηση με την «σκοτοφιλία» στα 3-7 έτη, β. Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα, στάδιο και δυνατότητα να εμφανιστεί και να ασκηθεί η ενσυναίσθηση στο παιδί (p. 70), γ. Εφηβικό

φυσιολογικό ναρκισσισμό σε σχέση με παθολογικές εκφάνσεις του, δ. Διαταραχή τής Ελλειμματικής Προσοχής (ΔΕΠ) σε σχέση με τη ναρκισσιστική Διαταραχή Προσωπικότητας, ε. άγνοια και απώθηση οδυνηρών συναισθημάτων και καταστάσεων, στ. χειριστική συμπεριφορά, ι. αίσθημα μεγαλείου και θ. αίσθημα ανίας-βαρεμάρας και παθητικότητας. Όλα τα παραπάνω αφορούν σε παιδιά ηλικιών 7-11 ετών, και μάλιστα παρατίθενται ενδελεχώς και αναλυτικά οι θεραπευτικές τους διαδρομές, με κύρια διάγνωση στοιχεία ναρκισσιστικής διαταραχής. Πρόκειται για ένα πολύ σπουδαίο σύγγραμμα, στο οποίο θα αναφερθούμε περισσότερο στις επόμενες παραγράφους.

Στην πολύ σημαντική εργασία τού Fast (1985), που μελετά επιμελώς τή βρεφική ηλικία ως ένα χρονικό φάσμα αντιληπτικότητας και χρήσης αντικειμένων, και όχι τής χαρακτηρισολογικής τους υπόστασης, διερευνήθηκαν στοιχεία τού πρωτογενούς ναρκισσισμού σε βρέφη, καθώς η πρώτη εμπειρία τους αφορούσε σε «σχήματα» εκπροσώπησης της σχέσης τους με τη μητέρα και το περιβάλλον με ένα αίσθημα παντοδυναμίας, δίχως τα ίδια να διαφοροποιούνται από τά ως άνω δυο αυτά μεγέθη. Το βρέφος δε διαθέτει ακόμη την αίσθηση του «εαυτού» (*sense of self*) με τις εγωκεντρικές συμπεριφορές, αγνοώντας έναν κόσμο έξω από το ίδιο. Αυτό σημαίνει πως ο αρχικός εγωκεντρισμός τού μωρού το ωθεί να μεταβεί στην αντίληψη των αντικειμένων (προσώπων), αφού πρώτα περάσει από την άγνοιά τους. Έτσι, τα ναρκισσιστικά στοιχεία στα παιδιά ολοκληρώνονται υγιώς ως μια μεταβατική φάση στα δυο έτη, όπου πλέον το παιδί παραιτείται από το αίσθημα της παντοδυναμίας (*omnipotence*) του και αναπτύσσει αληθινό ενδιαφέρον για το περιβάλλον. Το ιδιαίτερο αυτής τής έρευνας είναι πως επισημαίνει τη μετάβαση ανάμεσα στην ταύτιση και την αυτο-διαφοροποίηση, πράγμα, που συμβαίνει, όταν το βρέφος αυτόβουλα αντι-λαμβάνεται τον εξωτερικό κόσμο και τα αντικείμενά του ως προς τη χρήση τους και όχι ως προς την υπόστασή τους. Σε αυτό το κομβικό σημείο,

μετά τα δυο έτη, ξεκινά η συμβολική σκέψη και το συμβολικό παιχνίδι, όπου —μέσα από τη μονιμότητα των αντικειμένων— το παιδί επιζητά τη χρησιμότητα του κάθε αντικειμένου. Ενδιαφέρον αποκτά η ιδέα, ότι ύστερα από τά δυο έτη, το παιδί προσηλώνεται στο γεγονός και όχι τόσο στο αντικείμενο, πράγμα, που —σε συνθήκες φυσιολογικότητας— σηματοδοτεί την έξοδό του από το ναρκισσισμό.

Η έρευνα των Betherland και Young-Bruehl (1999) παραθέτει την αρχετυπική έννοια τού «Σοφού Μωρού» (Ferenczi 1932, Jung & Kerényi 1949, Jung 1972, Henry 1992) ως τη φωνή τού αυθεντικού εαυτού (authentic self). Αναφέρει τη σχέση, που έχει το παιδικό τραύμα με τη ναρκισσιστική διάσπαση τού εαυτού και ενώνει άρρηκτα τη θεωρία τού Donald Winnicott σχετικά με τον ψευδή και αληθινό εαυτό (Schlauch, 2016).

Έρευνα του Weise (2000) πρόβαλε την Αντικειμενότητα Θεωρία (Object Relations Theory) σε σχέση με τον παιδικό ναρκισσισμό. Ο ερευνητής θεώρησε πως ο παιδικός ναρκισσισμός ενέχει μια διαταραγμένη σχέση αντικειμένων μέσα στο Εγώ πράγμα, που το καταδεικνύει ως πρόδρομο της ναρκισσιστικής διαταραχής τής προσωπικότητας στην ενήλικη ζωή. Το ενδιαφέρον στοιχείο τής παρούσης έρευνας είναι πως ένασμα στάθηκε ένα αγόρι 9 ετών με άτυπα διαγνωσμένα ναρκισσιστικά στοιχεία. Τα κριτήρια του ναρκισσισμού του σκιαγραφήθηκαν ως εξής: α) έλλειψη ενσυναίσθησης, β) δυσχέρεια στη ρύθμιση της αυτοπεποίθησης με στοιχεία αισθήματος παντοδυναμίας και γ) καταφανής άρνηση οδυνηρών συναισθημάτων.

Τα αποτελέσματα της έρευνας αναδεικνύουν ναρκισσιστικά στοιχεία σε παιδιά, που οι γονείς τους θεωρούσαν ως «επέκταση του εαυτού τους», πράγμα, που δύναται να διερευνηθεί αξιόπιστα στις ηλικίες αυτές (9-13 έτη). Ως κύρια συνέπεια αυτής τής παιδαγωγικής, διαπιστώνεται η έλλειψη ενσυναίσθησης. Οι ερευνητές παραδέχονται τη στενότητα εύρους τού δείγματος, όπως και το αντίθετο για τούς εξεταστές, που διεξήγαγαν

την έρευνα, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία των αποτελεσμάτων.

Η εργασία τού Finkel (2004) διερεύνησε την σχέση ανάμεσα στη συγχωρητικότητα (*forgiveness*) και το ναρκισσιστικό στοιχείο τής δικαιωματικής μεταχείρισης (*sense of entitlement*), σε δείγμα 163 ατόμων με μέσο όρο ηλικίας 18,8. Βρέθηκε σημαντική στατιστική συσχέτιση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές, καθώς η συγχωρητικότητα είχε αντιστρόφως ανάλογη σχέση με την ειδική μεταχείριση και το αίσθημα του δικαιώματος αυτής. Ως προέκταση μάλιστα, διαπιστώθηκαν ψήγματα εκδικητικότητας στη συμπεριφορά ατόμων με ναρκισσιστικά στοιχεία, πράγμα, που επικυρώνει εμφατικά την υπόθεση της έρευνας. Το δείγμα φοιτητών, που εξετάστηκε, εγείρει προβληματισμούς ως προς τη δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων. Η εγκυρότητα ωστόσο, θεωρήθηκε στατιστικά πολυσήμαντη.

Άλλη έρευνα, του West (2004), συσχέτισε το ναρκισσισμό με παρεκκλίσεις στην ταυτότητα, συμπεραίνοντας πως ο συναισθηματικός πυρήνας (*Emotional Core*) είναι η πραγματική φύση τής ψυχής, ενώ αυτός ο ίδιος πυρήνας προσδίδει το αίσθημα του (υπαρξιακού) «είναι» στον άνθρωπο.

Αναφέρεται η έννοια τής φαντασίας ως άμυνα και προστασία προκειμένου να μπορέσει το άτομο να προβλέψει και φιλτράρει τυχόν απειλές στον πυρήνα του. Ο συναισθηματικός πυρήνας προσφέρει συνθήκες βαθιάς αντιληπτικότητας και προσανατολισμού, όπως και όρους σχεσιακότητας με την εξωτερική πραγματικότητα πράγμα, που διαρρηγνύεται όταν παρεισφρήσουν στοιχεία ναρκισσισμού.

Έρευνα του Andre Haynal (2004) μιλά εκτενώς για το ναρκισσισμό αναλύοντας τη σχέση του με τα ψυχικά τραύματα και συναισθήματα (*affectivity*). Το άρθρο αναφέρεται στο διασπασμένο εαυτό (*fragmented self*), ο οποίος μετουσιώνεται σε ένα ψευδή εαυτό (*false self*), λειτουργώντας ως υποκατάστατο για το περιβάλλον, που κάποτε είχε φανεί στρεσογόνο και

αβάσταχτο. Συνεπώς, διαπιστώνεται εδώ μια σχέση μεταξύ των όρων *τραύμα, ναρκισσισμός και ψευδής εαυτός*.

Η εργασία του Marcia (2006) παρέθεσε την έννοια της *ταυτότητας του Εγώ* (Ego Identity) σε σχέση με τις διαταραχές της προσωπικότητας. Εφιστά την προσοχή μας στην εφηβική ηλικία, όπου εκεί εκφράζεται η παρέκκλιση της διαταραγμένης προσωπικότητας. Το χρήσιμο συμπέρασμα του ερευνητή είναι ότι η εφηβεία παρέχει είτε την ευκαιρία να αλλάξεις κατεύθυνση, είτε τον κίνδυνο να παγιώσεις παλαιότερες *δυσπροσαρμοστικές τεχνικές* (patterns). Ως επιτομή της εργασίας αυτής γράφεται ότι «...η επίδραση της διαμόρφωσης του εγώ σε εν δυνάμει διαταραγμένες προσωπικότητες είναι η ίδια καθώς τα άτομα αυτά στερούνται αυθεντικών εμπειριών και ζωτικών δεσμεύσεων με άλλους ανθρώπους» (Marcia, 2006).

Στην έρευνα του Barry et al (2007), 98 παιδιά και έφηβοι 9-15 ετών αξιολογήθηκαν με βάση τις παραμέτρους του *προσαρμοστικού* (adaptive) και του *δυσπροσαρμοστικού* (maladaptive) ναρκισσισμού. *Δυσπροσαρμοστικός ναρκισσισμός* θεωρήθηκε αυτός με στοιχεία α) εκμετάλλευσης των άλλων, β) προνομιακής μεταχείρισης και γ) επιδειξιμανίας. Ευρήματα της έρευνας επιβεβαιώνουν ότι στην ηλικία των 9-15 ετών υπάρχουν *δυσπροσαρμοστικά ναρκισσιστικά στοιχεία*, που προέρχονται από *δυσμενείς όρους γονεϊκής παιδαγωγικής* (bad parenting), οδηγώντας σε *επιθετική συμπεριφορά*, ενώ το αντίθετο ισχύει για τον *προσαρμοστικό ναρκισσισμό*. Στη συνέχεια, βρέθηκε σημαντικός ο ρόλος της *ασυνεπούς-αντικοινωνικής συμπεριφοράς* (delinquency) στην πρώτη κατηγορία των συμμετεχόντων. Ως κύριος περιορισμός της έρευνας φαίνεται να είναι το μικρό μέγεθος του δείγματος.

Στην έρευνα του Haetal (2008), μια σημαντική έρευνα του 2008, εξετάστηκαν 659 παιδιά ηλικίας 7-11 ετών με κύριο στόχο την αξιολόγηση της σχέσης μεταξύ του ναρκισσισμού, της *εναντιωματικής συμπεριφοράς* (conduct problems) και της αυτοπεποίθησης. Τα ευρήματα επιβεβαιώνουν

τη σχέση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και στην εναντιωματική συμπεριφορά και μάλιστα σε προεφηβική ηλικία με επικρατέστερη πιθανότητα στο άρρεν φύλο. Ωστόσο, δεν υπήρχε συσχετισμός ανάμεσα στην αυτοπεποίθηση και στο ναρκισσισμό. Ενδεχόμενος περιορισμός τής έρευνας είναι οι μετρήσεις τού ναρκισσισμού οι οποίες προέρχονταν αμιγώς από τις αναφορές των γονέων κάτι, που θέτει υπό αμφισβήτηση την αξιοπιστία των ευρημάτων.

Στη διδακτορική διατριβή τού Pauletti et al (2009), αξιολογήθηκαν 195 παιδιά 9 έως 13 ετών, που είχαν έκδηλο ναρκισσισμό, ανώτερο από το μέσο όρο των συμμαθητών τους. Οι μετρήσεις τους συγκρίθηκαν με αυτές τής αποτυχημένης αυτο-εικόνας. Εξηγώντας επαρκώς τούς παραπάνω όρους, σχετίζουμε το ναρκισσισμό –με ή δίχως στοιχεία επιθετικότητας– με τη διάθεση του ατόμου να ικανοποιεί συνεχώς εγωκεντρικές επιθυμίες, όπως λ.χ. το θαυμασμό και την αυτο-εξιδανίκευση (self-idealization). Η αποτυχημένη αυτο-εικόνα αφορά στην κατάρρευση τού ιδεατού εαυτού (ideal self), που -εν προκειμένω- αποπειράται να συγκροτήσει το πρόσωπο με στοιχεία ναρκισσισμού. Η πολύ ενδιαφέρουσα αυτή έρευνα έδειξε εν πολλοίς ότι τα 195 αυτά παιδιά τής προεφηβείας-εφηβείας είχαν ένα μέτριο συσχετισμό μεταξύ τού ναρκισσισμού, τής αποτυχίας να συντηρηθεί η εξιδανικευμένη αυτο-εικόνα και της επικείμενης επιθετικότητας, όταν αυτή (η εικόνα) απειλούνταν. Περιορισμός τής διατριβής αυτής δείχνει να είναι ο ελλιπής διαχωρισμός τής επιθετικότητας, καθώς ενυπάρχουν στοιχεία επιθετικότητας με πρόδηλους τρόπους αλλά και με μη εμφανείς.

Επίσης, η έννοια τής ενσυναίσθησης (empathy) του Heinz Kohut αναλύθηκε αξιόπιστα από τον Ornstein (2011), συμπεραίνοντας πως η ενσυναίσθηση είναι η μόνη οδός για την πρόσβαση στον εσωτερικό κόσμο ενός ανθρώπου, πράγμα στο οποίο υπολείπεται εξ ορισμού ο ναρκισσιστικός χαρακτήρας.

Η διδακτορική διατριβή τού Pauletti et al (2013), με 196 συμμετέχοντες προεφηβικής ηλικίας 9-13 ετών, διερεύνησε το συσχετισμό ανάμεσα στο ναρκισσισμό και τη *Στοχοποιημένη Επιθετική Συμπεριφορά* (Target Specific Aggression), με ενδιάμεση μεταβλητή την *αποτυχημένη αυτο-εικόνα* (self-image failure). Ο ναρκισσισμός σχετίστηκε εύρωστα με την επιθετική συμπεριφορά στις προεφηβικές ηλικίες, και μάλιστα ενδυναμώθηκε μέσω της αποτυχημένης αυτο-εικόνας, που επιβεβαιωνόταν από το σχολικό περιβάλλον (συμμαθητές κ.λπ.). Οι ερευνητές, ωστόσο, επέδειξαν μια επιφυλακτικότητα ως προς τα αποτελέσματα, καθώς —όπως το εξέφρασαν— τα τελευταία υπολείπονταν σε βαθύτερη ανάλυση ειδών επιθετικότητας (αμυντική, φυσική, διανοητική, λεκτική κ.λπ.).

Πολύπλευρη έρευνα, που διεξήγαγε ο Smith (2013), ανέλυσε σε τρεις υπομελέτες ορισμένες σημαντικές μεταβλητές τού ναρκισσισμού. Η πρώτη μελέτη συσχέτισε το βαθμό ναρκισσιστικής συμπεριφοράς με την έννοια της *θετικής επιβεβαίωσης* (affirmation) από το περιβάλλον, χωρίς όμως να βρεθούν σοβαροί συσχετισμοί. Η δεύτερη μελέτη διερεύνησε τη σχέση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και την ανάληψη ευθυνών, συγκεκριμένα για δυσάρεστες καταστάσεις, όπου εμπλέκονται τα πρόσωπα με ναρκισσιστικά στοιχεία· διαπιστώθηκε σημαντικός συσχετισμός, καθότι οι ναρκισσιστές αναλαμβάνουν ευθύνη για τις επιτυχίες, όμως το αντίθετο ισχύει για τις αποτυχίες τους. Στην τρίτη μελέτη αυτής τής διατριβής, μετρήθηκαν άνθρωποι με ναρκισσιστικά στοιχεία σε σχέση με την αντίληψη, που έχουν για την αγάπη, τήν οποία λάμβαναν από τούς συντρόφους τους. Τα αποτελέσματα δεν έδειξαν σημαντική σχέση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές τής τρίτης μελέτης. Περιορισμός τής ως άνω έρευνας φαίνεται ότι ήταν η χρήση ενός μόνο εργαλείου (*Narcissistic Personality Inventory*, Raskin & Hall, 1979), το οποίο δεν καλύπτει όλες τις διαστάσεις τού ναρκισσιστικού φάσματος τής διαταραγμένης προσωπικότητας.

Οι Brummelman και άλλοι (2015) διεξήγαγαν μια έρευνα, που ανέλυε κάποιες ψυχομετρικές συνέπειες σε παιδιά (8-12 ετών), των οποίων οι γονείς τα υπερεκτιμούσαν και επιβράβευαν χωρίς ρεαλισμό. Διαπιστώθηκε μια ισχυρή και σημαντική σχέση ανάμεσα στην *υπερβολική επιβράβευση* (overvaluation) και το ναρκισσισμό, ενώ δεν φάνηκε να συνδέεται η πρώτη μεταβλητή με την *αυτοεκτίμηση* (self-esteem) των παιδιών. Ως περιορισμός τής εργασίας αυτής εμφανίζεται η άγνοια τής αιτιώδους συνάφειας ανάμεσα στην υπερεκτίμηση των γονέων και σε τυχόν ναρκισσιστικά στοιχεία των ίδιων. Ιδιαίτερη σημασία έχει, ωστόσο, η ηλικία τού δείγματος, καθώς η εφηβεία μέσω τής ευαλωτότητας της προσελκύει περισσότερα σχόλια ενθάρρυνσης από τούς γονείς, πράγμα, που εδώ δεν δύναται να προσμετρηθεί αξιόπιστα και έγκυρα.

Στην εργασία τού Sanderson (2015), παρατέθηκαν οι παιδικές μνήμες (για κάτω των 10 ετών εμπειριών), 64 ενηλίκων και σχετίστηκαν με τα ναρκισσιστικά στοιχεία. Μεταβλητές, που διερευνήθηκαν μέσω των μνημών ήταν α) η γονεϊκή υπερεκτίμηση, β) η παιδαγωγική τού κακομαθημένου, γ) η αλόγιστη ικανοποίηση των αισθήσεων (*indulgence*), και δ) ο αδικαιολόγητος θαυμασμός από τούς γονείς. Τα ευρήματα της έρευνας συσχέτισαν σημαντικά το ναρκισσισμό με μνήμες θυμού, απογοήτευσης, φόβου, ντροπής και ενοχής. Εντούτοις, δεν βρέθηκαν σθεναροί και ξεκάθαροι συσχετισμοί μεταξύ των παραπάνω μεταβλητών και της ναρκισσιστικής διαταραχής τής προσωπικότητας. Το δείγμα φάνηκε αδύναμο, καθώς ήταν πολύ λίγοι εκείνοι, που είχαν ικανοποιητικές μετρήσεις στον ναρκισσισμό. Επίσης, ήταν μικρός ο αριθμός των συμμετεχόντων και συνεπώς τα αποτελέσματα υπολείπονταν σε αξιοπιστία.

Συνεχίζοντας στην ίδια κατηγορία επιστημονικής τεκμηρίωσης, η διδακτορική διατριβή τού Brammer (2016) συσχετίζει τα ναρκισσιστικά στοιχεία με την *αυτοπεποίθηση* και την *Εναντιωματική Διαταραχή Συμπεριφοράς* (Conduct Disorder) στους έφηβους. Η έρευνα εστίασε σε παράγο-

ντες πρόβλεψης ψυχοπαθολογίας σε ηλικίες 6 έως 10 ετών, σε δείγμα 235 ατόμων. Αν και, όπως έγραψαν οι ερευνητές, «...η διαστρωμάτωση των συμμετεχόντων απειλούσε την εσωτερική εγκυρότητα...», καθώς εμπειρί-
χε πολλές εθνικότητες, βρέθηκε ισχυρός συσχετισμός μεταξύ της αρνητι-
κής (ασταθούς ή αυταρχικής) γονεϊκής παιδαγωγικής και των ναρκισσι-
στικών ή και διαταραγμένων συμπεριφορών. Προτάθηκε να εξεταστούν
σε βάθος οι πτυχές της παιδαγωγικής αυτής, ώστε να ρίξουν περαιτέρω
φως στις συνθήκες αιτιότητας.

3. Προεφηβικός και Παθογενής Ναρκισσισμός

Στην προεφηβική ηλικία (9-11 έτη), οι έρευνες σχετικά με το ναρ-
κισσισμό γίνονται ολοένα και πλουσιότερες σε ευρήματα αλλά κυρίως σε
συνοχή.

Στην έρευνα των Guile και Mbekou κ.ά. (2002), αναλύθηκε η ναρ-
κισσιστική διαταραχή της προσωπικότητας σε 36 παιδιά και εφήβους 9-13
ετών. Προτάθηκαν τέσσερις μεταβλητές: α. η περιορισμένη κοινωνικο-
ποίηση, β. η ναρκισσιστική επένδυση του γονέα στο παιδί (που αξιολογή-
θηκε), γ. η ανταπόκριση στην ψυχοθεραπεία, και δ. η ορθότητα της χρή-
σης των ψυχιατρικών εγχειριδίων και διαγνωστικών εργαλείων. Τα παιδιά

με ναρκισσισμό (ήτοι ναρκισσιστικά στοιχεία) φάνηκαν να αντιστέκονται στην ψυχοθεραπεία, καθώς έδειξαν μεγάλη ευαλωτότητα στον καθρεπτισμό της θεραπευτικής οδού. Στις υπόλοιπες μεταβλητές δεν βρέθηκαν ισχυρές συσχετίσεις.

Στην έρευνα των Barry, Frick κ.ά. (2003), με 98 παιδιά κατά μέσο όρο ηλικίας 11,9 ετών, μετρήθηκαν οι μεταβλητές τού ναρκισσισμού, η εναντιωματική συμπεριφορά και η αυτοπεποίθηση. Βρέθηκε μια μικρή αρνητική σχέση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και την αυτοπεποίθηση, καθώς και μια θετική ισχυρότερη σχέση ανάμεσα στην εναντιωματική/αντικοινωνική συμπεριφορά και το ναρκισσισμό.

Έρευνα των Bukowski, Schwartzman κ.ά. (2009), εξέτασε δείγμα 292 παιδιών ηλικίας 11 ετών, συγκρίνοντας τη σταθερότητα των ναρκισσιστικών στοιχείων τους σε βάθος χρόνου με αυτήν της επιθετικότητας. Βρέθηκε σημαντική διαφορά ανάμεσα στις δυο, πράγμα, που πιστοποιεί πως ο ναρκισσισμός στην προεφηβεία εμφανίζει μια ευστάθεια και παγιότητα, ενώ το ίδιο δεν ισχύει για άλλες μεταβλητές, όπως ο εγωκεντρισμός και η εναντιωματική συμπεριφορά.

Σε έρευνα των Kerig και Stellwagen (2009), με 252 παιδιά ηλικίας 11-13 ετών, μελετήθηκαν τα στοιχεία «Μακιαβελισμού» και ναρκισσισμού σε σχέση με την επιθετικότητα. Τα στοιχεία Μακιαβελισμού εμπεριέχουν την εξαπάτηση, τη χρήση ψεύδους, την εκμετάλλευση των άλλων, καθώς και τη χειριστική συμπεριφορά. Στα αποτελέσματα διαφάνηκαν διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα, με το αρσενικό να έχει υψηλότερους δείκτες Μακιαβελισμού και ναρκισσισμού. Επίσης, βρέθηκε σημαντική σχέση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και τον παρορμητισμό στο ίδιο δείγμα.

Στην έρευνα των Pauletti, Menon κ.ά. (2012), εξετάστηκαν 236 προέφηβοι με μέσο όρο ηλικίας 11,3 με στοιχεία ναρκισσισμού αλλά και εμφανή δυσπροσαρμοστικότητα στην καθημερινότητα τους. Βρέθηκαν ισχυρές συσχετίσεις ανάμεσα στη χαμηλή αυτοπεποίθηση, τη χαμηλή επάρκεια/αποτελεσματικότητα του εαυτού (*self-efficacy*) και τον εγωκεντρι-

σμό και την επιθετικότητα. Η σχέση μεταξύ της αντικοινωνικής συμπεριφοράς, τού ναρκισσισμού και της χαμηλής αυτοπεποίθησης βρέθηκε ακόμη ισχυρότερη. Η έρευνα αυτή κατέδειξε πως στο ναρκισσισμό ενυπάρχει αδιαμφισβήτητη συννοσηρότητα.

Σε έρευνα των Zhou, Zhang κ.ά. (2012) σε παιδιά της πρώτης εφηβείας, ερευνήθηκαν 485 έφηβοι 12-16 ετών, προκειμένου να συσχετιστούν τα στοιχεία τού ναρκισσισμού με τις κοινωνικές τους δεξιότητες, κυρίως προς τους φίλους. Τα ευρήματα εμφάνισαν ισχυρή θετική σχέση μεταξύ των μεταβλητών. Οι κοινωνικές δεξιότητες (εμπιστοσύνη, άνοιγμα και δοτικότητα, και υποστήριξη-επικύρωση) βρέθηκαν σε θετική τροχιά με το ναρκισσισμό στα αγόρια (κυρίως).

Στην έρευνα των Pauletti, Menon κ.ά. (2012), σε δείγμα 236 προεφήβων με μέσο όρο ηλικίας 11,3 έτη, μελετήθηκαν ο ναρκισσισμός και η προσαρμοστικότητα. Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν πως τα ναρκισσιστικά στοιχεία σε αυτήν την ηλικία σχετίζονται με την έλλειψη αυτοπεποίθησης, τη μη ρεαλιστική αυτοεικόνα, την επιθετικότητα και την κατάθλιψη.

Στη διατριβή τού Brammer (2013), εξετάστηκαν σε βάθος 195 παιδιά με μέσο όρο ηλικίας 10.1 ετών. Η μεταβλητή, που σχετίζεται με το ναρκισσισμό, είναι η «αποτυχημένη αυτο-εικόνα», όπως επίσης και η επιθετικότητα. Η εργασία απέδειξε πως υπάρχει δυνατή σχέση ανάμεσα σε στοιχεία ναρκισσισμού και την αρνητική-αποτυχημένη αυτο-εικόνα, καθώς επίσης ακόμη πιο ισχυρή σχέση ανάμεσα στο ναρκισσισμό και την επιθετικότητα. Το ενδιαφέρον εύρημα εδώ είναι πως στα κορίτσια η επιθετικότητα έδειχνε διαφορετική, πιο ελαστική και ευρεία. Ακολούθησε η χρονική παρακολούθηση της έρευνας (*follow up study*), ύστερα από δυο έτη στις ηλικίες των ίδιων παιδιών 8-12 ετών. Το ενδιαφέρον και χρήσιμο εύρημα της έρευνας ήταν ότι ο υπερβολικός έπαινος των γονέων αλλά, αντίθετα, και η καθολική αρνητική στάση τους προκάλεσε εν δυνάμει ναρκισσιστικά στοιχεία στα παιδιά αυτής της ηλικίας.

Στην πολύ σπουδαία έρευνα των Fanti και Kimonis (2013), με δείγμα 1416 εφήβων ηλικίας 12,89 (Μ.Ο.), οι ερευνητές αποπειράθηκαν να διαχωρίσουν τους θύτες, που προκαλούν εκφοβισμό (*bullying*) από τα θύματα, που —με τη σειρά τους— προκαλούν εκφοβισμό και τέλος από τα θύματα, που τον υφίστανται. Οι τρεις αυτές κατηγορίες σχετίστηκαν και μετρήθηκαν στατιστικά ως προς τα ναρκισσιστικά στοιχεία ψυχοπαθολογίας. Δεν εκπλήσσει πλέον το γεγονός ότι ο ναρκισσισμός σημειώθηκε κυρίως στην ομάδα με τους θύτες, που ασκούν εκφοβισμό, ενώ στη δεύτερη και τρίτη ομάδα επικρατούσε ο παρορμητισμός.

Στην έρευνα των Reijntjes, Vermande κ.ά. (2015), σε δείγμα 393 παιδιών ηλικίας (μέσου όρου) 10,3 ετών, μετρήθηκαν τα ναρκισσιστικά στοιχεία, ο σχολικός εκφοβισμός και η εξουσιαστική συμπεριφορά στις κοινωνικές συναναστροφές τους. Στην εν λόγω έρευνα, τα παιδιά παρακολούθηθηκαν και αργότερα (*follow up*), μετά από τρία έτη από την αρχική τους αξιολόγηση. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν διαφορές ανάμεσα στα δυο φύλα, με τα αγόρια να δείχνουν υψηλότερες μετρητικές τιμές ναρκισσισμού και εκφοβισμού. Ας σημειωθεί εδώ πως υπάρχει διαχωρισμός ανάμεσα στον ευθύ (άμεσο) εκφοβισμό και τον πλάγιο (έμμεσο). Ο δεύτερος είχε υψηλότερο δείκτη στα κορίτσια από ό,τι στα αγόρια. Αναφορικά με το ναρκισσισμό και τις υπόλοιπες μεταβλητές, δεν διαπιστώθηκε κάποια συνοχή στα ευρήματα.

Στην έρευνα των Stellwagen και Kerig (2013), αξιολογήθηκαν 100 παιδιά ηλικίας 10-15 ετών, όσο βρίσκονταν υπό παρακολούθηση σε ψυχιατρική κλινική. Τα συμπτώματά τους αφορούσαν στη ναρκισσιστική διαταραχή και συσχετίστηκαν με τη θεωρία τού νου (*theory of mind*) αλλά και τον ηγετικό εκφοβισμό (*ring leader bullying*). Βρέθηκαν δυνατές και θετικές συσχετίσεις ανάμεσα στον ηγετικό εκφοβισμό και τα ναρκισσιστικά στοιχεία. Νέο στοιχείο αποτελεί το στατιστικό εύρημα των στοιχείων «ανάλητων/ασυγκίνητων χαρακτηριστικών» (*callous unemotional traits*), το οποίο

επίσης είχε ακόμη μεγαλύτερη σχέση με τις υπόλοιπες μεταβλητές. Αυτό το στοιχείο προσθέτει μεγαλύτερη έμφαση στην έλλειψη ενσυναίσθησης (χαρακτηριστικό της ναρκισσιστικής διαταραχής), καθώς εδώ ο όρος “Unemotional” μαρτυρεί έλλειψη συναισθήματος. Επομένως, για άλλη μια φορά, βρισκόμαστε στο δρόμο της ακραιφνούς παθολογίας της ναρκισσιστικής διαταραχής.

Στην έρευνα των Barry και Kauten (2014), μετρήθηκαν 188 έφηβοι με την υποψία ναρκισσιστικών στοιχείων συμπεριφοράς σε σχέση με τις μεταβλητές: α. δυσπροσαρμοστικότητα, β. επιθετικότητα, γ. χαμηλή αυτοεκτίμηση και δ. δυσμενείς διαπροσωπικές σχέσεις. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν μια ισχυρή θετική σχέση ανάμεσα στην αυτοπεποίθηση-αυτοεκτίμηση και την απουσία ναρκισσισμού, καθώς και ανάμεσα στο ναρκισσισμό και την επιθετικότητα. Τέλος, στην ίδια έρευνα βρέθηκε σημαντική αρνητική σχέση ανάμεσα στην απουσία ναρκισσισμού και τα συμπτώματα άγχους και κατάθλιψης.

Ξεφεύγοντας λίγο από την επιθετικότητα, στην έρευνα των Mechanic και Barry (2015) εξετάστηκαν 300 έφηβοι (257 αγόρια και 43 κορίτσια), που είχαν εγκαταλείψει το σχολείο και είχαν εισαχθεί σε θεραπευτικό πρόγραμμα αυτοβοήθειας και ψυχοθεραπείας. Διερευνήθηκαν εκεί οι μεταβλητές του αισθήματος του «μεγαλειώδους εαυτού» (*grandiose self*), της ευαλωτότητας αλλά και την γονεϊκής αγωγής. Φάνηκε στα ευρήματα πως υπήρχε θετική και σημαντική στατιστική σχέση ανάμεσα στην αγωγή, που «κολακεύει» το παιδί, και στο ναρκισσισμό. Βρέθηκαν ισχυρές συσχετίσεις στους αδικαιολόγητους επαίνους και το αίσθημα του μεγαλειώδους εαυτού, στην άκρατη φαντασίωση, στον αυτοθαυμασμό και την τελειοθηρία. Μαζί με τις παραπάνω μεταβλητές, βρέθηκε ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στον μεγαλειώδη εαυτό και την εκμετάλλευση των άλλων.

4. Σχολιασμός ερευνών

Έχοντας ιχνηλατήσει την άνω βιβλιογραφία, που αφορά στο παιδί, τον προ έφηβό, τον έφηβο και το ναρκισσισμό, μπορούμε να παραθέσουμε ορισμένες ομοιότητες αλλά και διαφορές για τις σχετικές έρευνες. Μια πολύ σοβαρή ομοιότητα που αφορά στην εσωτερική συνοχή της παρούσης έρευνας, είναι το εύρημα της απουσίας της ενσυναίσθησης ως συνοδό και απότοκο στοιχείο σε παιδιά με ναρκισσιστική ή εναντιωματική συμπτωματολογία. Όλες οι έρευνες είχαν σκιαγραφημένα τα αρνητικά συναισθήματα-κυρίως θυμού- των συμμετεχόντων και φυσικά, όπως είναι αναμενόμενο, επισημάνθηκε η διαφοροποίηση της πραγματικής αυτοεκτίμησης (self-worth) από την ψευδή αυτοεικόνα της παντοδυναμίας που καλλιεργείται εντός της προσωπικότητας με ναρκισσιστικό στυλ.

Όλες οι έρευνες χρησιμοποίησαν ορθώς, κυρίως το εφαλτήριο της ψυχοδυναμικής προσέγγισης (έναντι αυτού της γνωσιακής ή της συμπεριφοριστικής) για να εξηγήσουν και να πλαισιώσουν την ψυχομετρική τους διάσταση και ροή. Χρησιμοποιήθηκαν οι μεταβλητές του ναρκισσισμού αποσπασματικά σε όλες τις έρευνες, ήτοι της επίσημης διάγνωσης του DSM-5 (2013) και όχι ολιστικά. Αυτό δείχνει απόλυτα δικαιολογημένο καθώς ο παιδικός και προεφηβικός πληθυσμός δεν μπορεί να πληροί τα διαγνωστικά κριτήρια που θα υφίσταντο για τους ενήλικες. Η προσωπικότητα δεν είναι ακόμη αρτιωμένη. Τέλος, μια σοβαρή ομοιότητα στις άνω έρευνες είναι η συνε-χής σύνδεση της έννοιας του ναρκισσισμού με αυτή της εναντιωματικής διαταραχής, ή του Μακιαβελισμού όπου η δεύτερη ανήκει στην σκοτεινή τριάδα της ψυχοπαθολογίας όπως ήδη έχουμε αναφέρει. Παρουσιάστη-καν στοιχεία εναντιωματικότητας με συνοχή, αξιοπιστία και εγκυρότητα σε όλες τις έρευνες.

Διαφορές των ερευνών είναι: α. Το δείγμα είχε διακυμάνσεις ως προς το ηλικιακό εύρος αλλά και τον αριθμό του, β. Διαπιστώθηκαν πολλές φορές στοιχεία συννοσηρότητας (π.χ. ΔΕΠ-Υ) στο δείγμα πράγμα που απειλεί τις στατιστικές τιμές εγκυρότητας και καθιστά τη σύγκριση με άλλες έρευνες (χωρίς συννοσηρότητα) ευάλωτη, γ. Ψυχομετρήθηκαν μεταβλητές που αφορούσαν σε διαφορετικά αναπτυξιακά στάδια (π.χ. Εμπιστοσύνη του Erikson) ενώ σε άλλες έρευνες, δεν δόθηκε σημασία η αναπτυξιακή φάση των ερωτηθέντων πράγμα λίγο επικίνδυνο για μια τέτοια έρευνα.

Η παιδική ηλικία ενέχει στοιχεία υγιούς ναρκισσισμού, τα οποία δύνανται να μετρηθούν. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτά καθίστανται πολύ πιο ευδιάκριτα, όταν αντιπαρατεθούν με ένα φόντο δευτερογενούς - παθογε-νούς ναρκισσισμού. Για παράδειγμα, δεν θα είχαμε ξεκάθαρη εικόνα για την αίσθηση του «μεγαλειώδους εαυτού», αν δεν προβάλλαμε αυτήν τη

μεταβλητή στην αυτοπεποίθηση. Αυτή η αντίθεση οδηγεί σε διαυγέστερα συμπεράσματα και ενδείξεις για τα συστατικά της διαδρομής, που βιώνει ένα άτομο, διερχόμενο από τον πρωτογενή προς τον παθολογικό ναρκισσισμό.

Γ. ANTI -NAPKISSISMOΣ

Ο αντί-Ναρκισσισμός είναι ένας όρος του Francis Pasche (1964). Για τον ίδιο, ο αντι-ναρκισσισμός προσδιορίζεται ως μια δύναμη σε ακριβώς ανάποδη τροχιά και κατεύθυνση με το ναρκισσισμό· είναι «...σαν την τάση του υποκειμένου να αρνείται μέρος του εαυτού του» (Δημόπουλος, 2010). Θέτει επί τάπητος πάλι τα ένστικτα θανάτου και ζωής του Freud (*Thanatos – Eros*), ως αντίρροπες δυνάμεις, η μια κεντρομόλος (ναρκισσισμός) και η άλλη φυγόκεντρη. Αν και δυσνόητες οι έννοιες εδώ, μπορούμε να τις περιγράψουμε μεστά λέγοντας ότι στην αντι-ναρκισσιστική κίνηση του εγώ, ο άνθρωπος παραιτείται της επένδυσης στα αντικείμενα με συνέπεια να αποσύρει το εγώ και να του αποστερεί κάθε δυνατότητα «ζωής» εντός αυτής της δυνητικής αλληλεπίδρασης. Ίδια προσέγγιση με άλλους όρους είχε ο Andre Green (Mijolla, 2005), ο οποίος ανέφερε το ναρκισσισμό θανάτου (1999). Σε κάθε περίπτωση, η έννοια του αντί-ναρκισσισμού απεικονίζεται περισσότερο ως ενέργεια αφαίρεσης, από-επένδυσης και απόσυρσης καθώς μέσα της αναιρείται το ζωνό συναίσθημα της χαράς της ίδιας της ζωής. Όπως αναλύει το *Ψυχαναλυτικό Λεξικό* (2005), «*Το αντικείμενο γίνεται κλέφτης ζωτικών δυνάμεων και αποστράγγισης ενέργειας*».

Δ. ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΑ ΚΡΙΤΗΡΙΑ DSM

Το DSM-III αναφέρει για πρώτη φορά την εν λόγω διαταραχή, και μάλιστα το πράττει, έχοντας ως θεμέλιο λίθο τις ψυχαναλυτικές προσεγγί-

σεις των Heinz Kohut και Otto Kernberg (Goldstein, 1985). Ο Kohut απαριθμεί τέσσερα πεδία κριτηρίων, βάσει των οποίων αξιολογήθηκε αυτή η διαταραχή: α. «Ο ασθενής δεν ξέρει ακριβώς για ποιον λόγο αναζητά θεραπεία», β. «Οι ναρκισσιστικοί ασθενείς έχουν μεγάλη ευαλωτότητα ως προς την αυτο-εικόνα και αυτοπεποίθησή τους», γ. «Τους διέπουν τα αισθήματα του μεγαλείου, της ντροπής, του εξευτελισμού, του ονείδους, της ενοχής και της ναρκισσιστικής οργής», και δ. «Η συμπτωματολογία περιλαμβάνει διαστρωφικές σεξουαλικές φαντασιώσεις, ανικανότητα να συντηρήσουν κοινωνικές, διαπροσωπικές σχέσεις, έλλειψη ενσυναίσθησης και υποχόνδριες συμπεριφορές» (Goldstein, 1985). Στο ίδιο εγχειρίδιο (DSM-3, 1980 και DSMR-3, 1987) εμπεριέχονται νουθεσίες και συμβολές τού Otto Kernberg ο οποίος —θα τολμήσουμε να υποθέσουμε— συμπλήρωσε τον Heinz Kohut, αν και φαινομενικά αντιτίθεται σε αυτήν. Αυτή η θεωρηση του Kernberg προάγει την ιδέα πως δεν πρόκειται για ξεχωριστή «γραμμή α-νάπτυξης», παρά μόνο στην ίδια, που όμως προσαρτώνται εκεί παθογενή στοιχεία ψυχοπαθολογίας. Ο Kernberg ενέταξε σε παραλληλότητα την ναρκισσιστική διαταραχή με την οριακή (*Border line Personality Disorder*). Ο ίδιος βλέπει τούς ναρκισσιστικούς ως ανθρώπους πολύ απορροφημένους στον εαυτό τους, με σοβαρές στρεβλώσεις στον τρόπο, που εσωτερικεύουν τις σχέσεις με τους άλλους ανθρώπους. Ο Kernberg προσθέτει το αίσθημα του φθόνου (*envy*) εκ νέου στην αρένα τού ναρκισσισμού, καθώς και τις πολώσεις ανάμεσα στην εξιδανίκευση και την απαξίωση, που βιώνονται εντός τού φάσματος αυτής τής παθογένειας. Αναφέρει τήν ανάγκη των ασθενών να χαίρουν ιδιαίτερης μεταχείρισης (*sense of entitlement*) τη ρηχότητα των ενδοπροσωπικών και διαπροσωπικών δομών στη ζωή τους. Τέλος, ο ίδιος δίνει σημασία στο αίσθημα κενότητας, που βιώνουν οι ναρκισσιστικές προσωπικότητες. Το DSM-3 (1980) και το DSM3-Revised (1987) εισάγουν τη ναρκισσιστική διαταραχή προσωπικότητας, έχοντας ήδη μια αξιοσημείωτη επάρκεια και διαύγεια ως προς τη διάγνωση αλλά και τα

βαθύτερα αίτιά τους. Παρόλο, που οι παραπάνω ψυχαναλυτές υπήρξαν πρωτοστάτες στη διαγνωστική υπόσταση του ναρκισσισμού στην Ψυχιατρική, ωστόσο μέσα από το DSM-III οι συγγραφείς τού εγχειριδίου αποπειράθηκαν να βασίσουν τα κριτήρια σε επιστημονικά τεκμηριωμένες έρευνες, οι οποίες διαφοροποιούν τη συγκεκριμένη διαταραχή από οποιαδήποτε άλλη. Το εγχειρίδιο δίνει τέσσερις διαστάσεις:

A. Αίσθημα ενδοπροσωπικού μεγαλείου, υπεροχής, μοναδικότητας και υπερβολή επιτευγμάτων, ταλέντων κ.τ.λ.

B. Ενασχόληση με φαντασιώσεις για απεριόριστη επιτυχία, δύναμη, ομορφιά, ευφύια και εξιδανικευμένη αγάπη.

Γ. Επιδεκτικότητα, συνεχή επιθυμία για αναγνώριση, καταξίωση και θαυμασμό.

Δ. Ψυχρότητα, αδιαφορία για τα συναισθήματα των άλλων, καθώς και αξιοσημείωτα συναισθήματα οργής, κατωτερότητας, ντροπής, εξευτελισμού ή κενότητας ως απόκριση σε κριτική ή ήττα εξαιτίας άλλων.

Στα παραπάνω προστέθηκαν άλλα τέσσερα κριτήρια εκ των οποίων τα δυο είναι αρκετά για να επικυρώσουν τη ναρκισσιστική προσωπικότητα. Αυτά είναι:

α. Ιδιαίτερη μεταχείριση, β. Χρήση-εκμετάλλευση των άλλων, γ. Σχέσεις με εξιδανίκευση και απαξίωση σε εναλλαγή, και δ. Έλλειψη ενσυναίσθησης. Το DSM-3, αν και βασισμένο στους Kohut και Kernberg, παρουσίαζε ελλιπή αξιοπιστία και εγκυρότητα στο πεδίο αυτό. Υπήρξε, όμως, μια καλή αρχή, ώστε να επιτευχθεί η εξέλιξη με συνοχή και βαθύτερη ανάλυση.

Το DSM-IV (1994) και το DSM-IV revised (2000) διαφοροποιούν ελαφρώς τον πυρήνα της διαγνωστικής ικανότητας της ναρκισσιστικής προσωπικότητας. Τούτο το πετυχαίνουν δια των εξής:

1. Τα κριτήρια γίνονται εννέα, ενώ όποιος πληροί τα πέντε από αυτά, βρίσκεται εντός της διάγνωσης.

2. Η έλλειψη ενσυναίσθησης απόκτα μεγαλύτερη σημασία, καθώς δεν βρίσκεται πια ως υποκατηγορία μιας άλλης διαγνωστικής γραμμής, όπως συνέβαινε στο DSM-III.

3. Προστίθεται ο όρος *φθόνος* στα διαγνωστικά κριτήρια.

4. Διαφοροποιείται σαφώς η ναρκισσιστική διαταραχή από άλλες συγγενικές (π.χ. οριακή διαταραχή τής προσωπικότητας κ.τ.λ.), λαμβάνοντας υπόψη τυχόν συννοσηρότητα.

5. Δίνεται έμφαση στην ποιότητα των κριτηρίων και όχι μόνο στην ποσότητά τους. Για παράδειγμα, μια διάγνωση με λιγότερα ή περισσότερα εκπληρούμενα κριτήρια δεν προσδιορίζεται ως λίγο ή πολύ ναρκισσιστική, αλλ' ως διαφοροποιημένα ναρκισσιστική.

6. Τα DSM-IV και DSM-IVR διαφέρουν από το DSM-III, καθώς αποπειρώνται να απομακρυνθούν από εθνοκεντρικά επιστημονικά δεδομένα Ψυχιατρικής. Προσπαθούν να ενώσουν το δυτικό κόσμο των ΗΠΑ, τής Ευρώπης αλλά και ευρύτερα πολιτισμικά στοιχεία κουλτούρας άλλων χωρών, π.χ. των Ασιατικών (Rivas, 2011).

Για να συνεχίσουμε με τη διαδρομή των ψυχιατρικών εγχειριδίων, αναφέρουμε τον εμπλουτισμό τού DSM-V (2013), ο οποίος αναλύει διεξοδικότερα την εν λόγω διαταραχή στον άξονα Β των διαταραχών. Συγκεκριμένα, το DSM-V αναφέρει τήν έννοια τής αυτοεκτίμησης (*self-esteem*), όπου και βασίζει το κριτήριο τής «εύθραυστης αυτο-εικόνας» τού σπουδαίου και τού μοναδικού. Κάθε πλήγμα σε αυτήν τήν εικόνα μπορεί να οδηγήσει σε οργή, ενώ η αυτοεκτίμηση αυτή καθαυτή δεν υφίσταται πραγματικά μέσα στη ναρκισσιστικά διαταραγμένη προσωπικότητα, αν και δείχνει ωσάν να υπάρχει. Το DSM-IV αναλύει, επίσης, πώς μπορεί η ναρκισσιστική διαταραχή να ενδύεται μια ταπεινοφροσύνη: «*Τέτοιες εμπειρίες συνήθως οδηγούν σε κοινωνική απόσυρση αλλά και την εμφάνιση μιας ταπεινότητας η οποία καλύπτει το αίσθημα του μεγαλείου*» (DSM-5, 2013), πράγμα, που εμπλέκει τήν έννοια τής ψευδεπίγραφης ταπεινοφροσύνης. Αυτό που δι-

απιστώνεται στο εν λόγω εγχειρίδιο, είναι ότι ανιχνεύονται αντιφάσεις, που δεν είχαν διερευνηθεί σε προηγούμενα διαγνωστικά κριτήρια, παρόλο, που τα κριτήρια από το DSM-IV στο DSM-V δεν έχουν υποστεί τροποποίηση.

Παραμένουν εννέα εκ των οποίων τα πέντε αρκούν για να γίνει η εν λόγω διάγνωση. Τέλος, αναφορικά με τη διαφοροδιάγνωση της ναρκισσιστικής προσωπικότητας, αυτό, που παραθέτει εμφατικά ως σημείο αναφοράς τού ναρκισσισμού, είναι «το αίσθημα του μεγαλειώδους εαυτού» (*Sense of grandiosity*) και η ανάγκη για ιδιαίτερη προσοχή και θαυμασμό, πράγμα, που δεν ακολουθεί απαραίτητα τις υπόλοιπες διαταραχές προσωπικότητας, όπως π.χ. την οιστριονική (*Histrionic Personality Disorder*), την οριακή (*Borderline Personality Disorder*), ή την αντικοινωνική (*antisocial*) προσωπικότητα, του άξονα Β στο ψυχιατρικό εγχειρίδιο. Τέλος, επισημαίνεται από τό εγχειρίδιο DSM-V πως, ενώ οι επιτυχημένοι άνθρωποι φαίνεται να έχουν ναρκισσιστικά στοιχεία, ωστόσο αυτό, που επικυρώνει τήν ψυχική διαταραχή, είναι ότι αυτά τα στοιχεία είναι άκαμπτα, δυσπροσαρμοστικά, δυσλειτουργικά και επίμονα σε βάθος χρόνου.

Η διαδρομή των διαγνωστικών κριτηρίων τής ναρκισσιστικής διαταραχής τής προσωπικότητας ξεκινά από το DSM-III, όπου αναφέρεται και περιγράφεται με όρους, όπως α. ευαλωτότητα, β. εύθραυστη αυτοεικόνα και αυτοπεποίθηση, γ. αίσθημα μεγαλείου, δ. ντροπή - όνειδος, ε. σεξουαλική διαστρόφη, στ. ιδιαίτερη μεταχείριση, ζ. κενότητα, η. έλλειψη ενσυναίσθησης, και θ. εκμετάλλευση των άλλων.

Στο DSM-IV και DSM-IVR (Revised) εισχωρούν περαιτέρω ποιοτικοί προσδιορισμοί τού ναρκισσισμού, οι οποίοι ξεδιπλώνουν τήν πλούσια και πολύπλοκη φύση τής διαταραχής αυτής, όπως, για παράδειγμα, το στοιχείο τής οργής (*narcissistic rage*) και του φθόνου (*envy*). Στο DSM-V, ύστερα από διεύρυνση της επιστημονικής τεκμηρίωσης σχετικά με την παρούσα ψυχιατρική νόσο, εγκαθίστανται ως διαφοροποιά στοιχεία η ανάγκη για

θαυμασμό και ένας μεγαλειώδης εαυτός ως κάτι, που εμμένει και προκαλεί δυσλειτουργικότητα του ατόμου. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι η έλλειψη ενσυναίσθησης ακολουθεί πιστά και συνοδεύει άρρηκτα τη διαταραχή τού ναρκισσισμού από τήν πρώτη κιόλας εμφάνισή της μέχρι και σήμερα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

A. ΓΕΝΙΚΑ

Στη διδακτορική διατριβή του «*Η ψυχή τού ανθρώπου κατά τον άγιο Ιωάννη Χρυσόστομο*» (2000), ο Καθηγητής τής Ψυχολογίας τής Θρησκείας, Σ. Τσιτσιγκος, αναφέρει ότι, κατά τόν άγιο Ιωάννη, η λέξη «πνεύμα» έχει πολλές σημασίες: «*το γαρ πνεύμα τούτο πολλά δηλοί*» (σελ. 44). Θα μπορούσαμε να πούμε πως η θεοκεντρικότητα της ψυχής εκφράζεται μέσα από τό Βιβλικό «*καθ' ομοίωσίν*», ως κάτι που υπερβαίνει τον εαυτό της, συνεπώς ότι διαθέτει στοιχεία υπερβατικότητας και τελειότητας (Τσιτσιγκος, 2000).

Στην παρούσα εργασία, θα εννοούμε και την πνευματικότητα—έστω και υπόρρητα— όταν αναφερόμαστε στη θρησκευτικότητα, καθώς είναι δύσκολο να διαχωρίσουμε απόλυτα τις δυο έννοιες. Όπως γράφει η Αν. καθηγήτρια Ελεωνόρα Παπαλεοντίου (2017), η πνευματική ανάπτυξη, η ανάπτυξη της πίστης και η θρησκευτική ανάπτυξη έχουν διαφορετικές σημασίες, αλλά συχνά χρησιμοποιούνται εναλλακτικά. Ωστόσο, οφείλουμε να συνεξετάζουμε τις δομικές διαφοροποιήσεις τους, προκειμένου να καταστεί πιο ξεκάθαρη η επιλογή των μεταβλητών μας για τη θρησκευτικότητα. Γενικότερα, «*μια πνευματικότητα μπορεί να εμπερικλείει, χριστιανικές (ορθόδοξες, ρωμαιοκαθολικές και προτεσταντικές), φιλοσοφικές (αν-θρωπιστικές, υπαρξιστικές, περσοναλιστικές), ινδουϊστικές, πανθειστικές, (νέο)παγανιστικές, ανιμιστικές, εσωτερικιστές, «νεοεποχίτικες» (New Age), αρχές ή ιδιότητες κ.λπ.*» (Τσιτσιγκος, 2011). Έτσι, ο D. Benner (1989, pp. 19-30) διακρίνει τήν πνευματικότητα σε τρία επίπεδα: α) φυσικό, β) θρησκευτικό και γ) χριστιανικό.

Κατά τόν D. Benner (1989), πνευματικότητα θεωρείται η σχέση με το Θεό, εμπεριέχοντας μέσα της ιδιότητες ψυχολογικών διεργασιών, που δι-

απερνούν την όλη προσωπικότητα του ατόμου. Παρόμοια ερμηνεία δίνουν οι Fahlberg και Fahlberg (Exploring Spirituality and Consciousness with an expanded science: Beyond the ego with empiricism, phenomenology, and contemplation, AJHP 5 (1991 273-281) για τη συνάντηση με το «Θεϊόν» εντός τού εαυτού (Self).

Κατά τόν καθηγητή Τσιτσιγκό (2011): *«Πάντως, ο όρος πνευματικότητα αναφέρεται γενικά σε κάποιες στάσεις, πεποιθήσεις και πρακτικές, που εμπνέουν και ενθαρρύνουν τούς ανθρώπους, βοηθώντας τους να βρουν νόημα στη ζωή και να αναχθούν σε 'υπέρ αίσθησιν' πραγματικότητες». Όντως, ο C. Boyatzis (2005), όπως σημειώνει ο Τσιτσιγκός (2011), σχετίζει την πνευματικότητα με την αίσθηση της αυθυπέρβασης. Το ίδιο περιγράφει η Kelly Bulkeley (2005) για την πνευματικότητα: «...την επικεντρωμένη συμπεριφορά κάποιου προς ένα άνοιγμα, ένα μοίρασμα και μια σύνδεση με κάτι πολύ σπουδαίο, που ξεπερνά τη συνειδητότητα της υπάρξεώς του».*

Εν τέλει, η τομή μεταξύ θρησκευτικότητας και πνευματικότητας φαίνεται ότι αφορά στην ένωση τού ανθρώπου με το Θεό μέσω τής πνευματικότητας, πράγμα, που ενώ ως έννοια ακούγεται παρόμοιο με τη θρησκεία, ωστόσο διαφοροποιείται όταν ξεδιπλωθούν οι πρακτικές, που κρύβονται από πίσω. Στην Παλαιά Διαθήκη, η λέξη πνεύμα σήμαινε το φύσημα ζωής. Ωστόσο, στην Ψυχολογία τής Θρησκείας, και μάλιστα του Χριστιανισμού, *«...πνεύμα δεν σημαίνει την πνευματικότητα με την έννοια τής ελληνικής – ιδεαλιστικής Φιλοσοφίας αλλά τη θαυμαστή, έκτακτη και ενεργή δύναμη τού Υπερβατικού Θεού»* (Τσιτσιγκός, 2015).

Έχοντας διατρέξει φυσιοκρατικές, φιλοσοφικές, θρησκευτικές και ψυχολογικές θεωρήσεις τής πνευματικότητας, μπορούμε με βεβαιότητα να σκιαγραφήσουμε κάποια κοινά σημεία μεταξύ τής θρησκευτικής πνευματικότητας με την ίδια τη θρησκευτικότητα, δεδομένου ότι και οι δυο έχουν στενή σχέση με μια ορισμένη Θρησκεία.

Σύμφωνα με τους McDonald κ.ά. (2012), η πνευματικότητα, που μετρήθηκε ως μεταβλητή απέναντι στο τεστ προσωπικότητας MMPI-2 (*Minnesota Multiphasic Personality Inventory*, 1989), περιείχε πέντε παραμέτρους: α) γνωσιακά – πνευματικά «πιστεύω» και πεποιθήσεις, β) πνευματικό βίωμα συμπεριλαμβανομένων των μυστικιστικών πρακτικών, γ) αίσθηση νοήματος στη ζωή, δ) πίστη σε παραφυσικά φαινόμενα, και ε) εσωτερικό θρησκευτικό προσανατολισμό με μια βαθύτερη προσέγγιση προς το «Θεόν».

Η τάση προς την πνευματικότητα δεν σχετίζεται απλά με ό,τι πιστεύουμε για το Θεό, αλλά με τον τρόπο, που βλέπουμε τον εαυτό μας και τις υποχρεώσεις μας, όπως και τις «σκοτεινές» (βλ. *Shadow*, κατά τον C. Jung) πτυχές της ζωής μας, (Gregersen, 2000a). Το βέβαιο είναι πως η θρησκευτικότητα εμπεριέχει στοιχεία οργανωμένης συμπεριφοράς, ενώ το ίδιο δεν ισχύει στην έννοια της πνευματικότητας. Το σημείο, όπου διαπιστώνεται η μεγαλύτερη σύγκλιση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα, είναι εκεί, που ασκείται η «εσωτερική θρησκευτικότητα» (Allport, 1967), πράγμα, που εμφανίζει τις δυο έννοιες σχεδόν ως ταυτόσημες. Θα εξηγήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο αυτά τα πολύ σημαντικά για την έρευνά μας σημεία.

Ο θεολόγος Καθηγητής Jeffrey D. Gage (2018) αναφέρει ότι η πνευματικότητα είναι τόσο η ιδιωτική, όσο και η κοινή απόκριση στο *Ιερό*, ενώ η θρησκεία είναι η ιδρυματοποιημένη και οργανωμένη συλλογική απάντηση σε αυτό (Ammerman, 2013). Οι Pargament κ.ά. (1999) προσδιορίζουν την πνευματικότητα ως την αναζήτηση για το *Ιερό*, θεωρώντας ότι η πνευματικότητα συνιστά την «... η καρδιά και την ψυχή της θρησκείας», όντας «η πιο κεντρική λειτουργία της θρησκείας». Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η προτροπή τού ίδιου ερευνητή, ο οποίος γράφει πως η πνευματικότητα δεν θα έπρεπε να υποβάλλεται σε διάθλαση άλλων οδών (π.χ. της επιστήμης της Ψυχολογίας), καθώς η αναζήτηση για το *Ιερό* είναι από

μόνη της μια αυτούσια διαδικασία, που δεν μπορεί να υποδιαιρεθεί ή αναχθεί σε άλλες.

Πλείστες έρευνες έχουν διενεργηθεί όσον αφορά τις σχέσεις μεταξύ προσαρμοστικότητας, διασυνδεσιμότητας, αντικοινωνικής συμπεριφοράς, άγχους και θρησκευτικότητας, και μάλιστα σε πληθυσμό εφηβικής ηλικίας.

Οι Good και Willoughby (2006) διενήργησαν έρευνα σε εφηβικό πληθυσμό (έξι χιλιάδες πεντακόσια εβδομήντα οκτώ πρόσωπα), προκειμένου να διερευνήσουν το συσχετισμό ανάμεσα στην πνευματικότητα και θρησκευτικότητα με τη μεταβλητή της (ψυχολογικής) προσαρμοστικότητας. Η θρησκευτικότητα προσδιορίστηκε με βάση τον εκκλησιασμό ενώ η πνευματικότητα με βάση την πίστη σε μια ανώτερη δύναμη. Η προσαρμοστικότητα σκιαγραφήθηκε μέσω α) της θυματοποίησης από συμμαθητές, β) της ποιότητας των διαπροσωπικών σχέσεων, γ) των σχέσεων με τους γονείς, δ) της αίσθησης ψυχικής υγείας και ε) των ακαδημαϊκών επιδόσεων. Οι υποθέσεις επιβεβαιώθηκαν μερικώς, όπως λ.χ. ότι η πίστη στο Θεό είχε δυνατή σχέση με την εν γένει ψυχολογική προσαρμοστικότητα. Ενδιαφέρον εύρημα ωστόσο υπήρξε ότι παρόμοιος συσχετισμός διαπιστώθηκε ανάμεσα στους έφηβους, που εκκλησιάζονται ακόμη και όταν δεν πίστευαν στο Θεό. Για το απροσδόκητο αυτό στατιστικό στοιχείο, οι ερευνητές εστιάζουν σε αιτιότητα σχέσης με τους γονείς. Οι ίδιοι ερευνητές (2014) επικύρωσαν μέσα από ένα δείγμα 803 εφήβων (μέσος όρος 17,31 ετών) ότι η προσωπική θρησκευτικότητα (Personal Spirituality/Religiosity) συνάδει με την ψυχική ευεξία (*well being*), αν και η ιδρυματοποιημένη θρησκευτικότητα (*institutionalized religiosity*), ήτοι η εξωτερική θρησκευτικότητα, δεν είχε ελεγχθεί επαρκώς στο εν λόγω δείγμα.

Μια έρευνα του 2007 (Doehring et al, 2009) συσχέτισε την αντίληψη της ιερότητας με την ψυχική υγεία. Εκατό δέκα τρεις συμμετέχοντες εξετάστηκαν με βάση την εσωτερική θρησκευτικότητα (*Intrinsic religiosity*), το

μυστικισμό και την κοινωφελή εργασία. Με πολύ υψηλούς δείκτες εσωτερικής εγκυρότητας, επιβεβαιώθηκαν οι υποθέσεις ότι υπάρχει σημαντική σχέση ανάμεσα στην εσωτερική θρησκευτικότητα και στην αντίληψη της ιερότητας. Τέλος, ο ερευνητής γράφει χαρακτηριστικά ότι «όσο πιο ναρκισσιστικός είναι ένας άνθρωπος, τόσο λιγότερη ιερότητα θα αποδίδει στη ζωή του...», πράγμα, που συνδέεται με την ικανότητα να δεις πέρα από τον εαυτό και να υπηρετήσεις ανάγκες των άλλων.

Η έρευνα των Sandage και Crabtree (2012) συσχέτισε το αίσθημα του πνευματικού μεγαλείου (*spiritual grandiosity*) ή τής ανωτερότητας με τη συγχωρητικότητα, αναφέροντας ότι ο υγιής ναρκισσισμός ενέχει ροπή προς τη συγχωρητικότητα, ενώ το αντίθετο ισχύει για τον παθογενή ναρκισσισμό. Τα ευρήματα από 214 άτομα έδειξαν ότι το θετικό αίσθημα του θρησκευτικού Coping (*ανταπεξέρχεσθαι*) είχε σημαντική συσχέτιση με τη συγχωρητικότητα, ενώ το αίσθημα του «μεγαλείου» όχι.

Έρευνα, που πραγματοποίησε ο Peterman et al (2014) σε δείγμα 952 παιδιών ηλικίας 11-15, συσχέτισε όρους θρησκευτικότητας με το άγχος. Καμιά μεταβλητή τής θρησκευτικότητας δεν είχε σημαντική σχέση με το άγχος εκτός από το συστηματικό εκκλησιασμό (*church attendance*), και το αίσθημα ότι ανήκουν σε κάποια ομάδα νέων, που είχε αρνητικό συσχετισμό με το άγχος. Το τελευταίο εύρημα αφορούσε μόνο στις ηλικίες τής μέσης εφηβείας (14-15), και όχι τής προεφηβείας (11-13 ετών).

Ο Singh (2014) διερεύνησε τη σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και στη διαχείριση συναισθημάτων (*emotion regulation*), υποθέτοντας ότι η πρώτη σχετίζεται θετικά με την δεύτερη. Σε δείγμα 150 ατόμων ηλικιών 20-25, σε πανεπιστήμιο τής Ινδίας, διαπιστώθηκε ότι επιβεβαιώνεται η υπόθεση τής έρευνας. Συνοδό εύρημα υπήρξε η αίσθηση της ψυχικής υγείας (*well being*), που φάνηκε να σχετίζεται και αυτό, με τη θρησκευτικότητα. Εμφανής περιορισμός τής έρευνας είναι ο πληθυσμός, καθώς όλο το δείγμα αφορούσε σε Ινδούς. Ωστόσο, παλαιότερη έρευνα των Wink και

Dillon (2003), που διεξήχθη στην Καλιφόρνια των ΗΠΑ, είχε διερευνήσει τις ίδιες μεταβλητές και μάλιστα σε πληθυσμό παιδιών 10-12 ετών. Η υπόθεση επιβεβαιώθηκε σε μια μελέτη 103 ατόμων μέχρι την ηλικία των 70 ετών.

Τελειώνουμε με τη διδακτορική διατριβή, που διεξήχθη στην Ελλάδα (Τσιτσιγκός, 2010), και η οποία εξέτασε τις σχέσεις μεταβλητών θρησκευτικότητας, πνευματικότητας, προσωπικότητας και ταυτότητας σε δείγμα 385 Ελλήνων φοιτητών της Θεολογικής και της Φιλοσοφικής Σχολής. Δυο από τις μεταβλητές, που αφορούν στην παρούσα έρευνα, είναι η *ευσυνειδησία* (Conscientiousness) και η *προσήνεια* (Agreeableness) στο φάσμα της προσωπικότητας. Οι συσχετίσεις τους με τη θρησκευτικότητα φάνηκαν ασήμαντες ως προς το αίσθημα τού «θρησκεύεσθαι». Ωστόσο, η μεταβλητή της *εσωτερικής θρησκευτικότητας* (προσωπική σημασία) σε φοιτητές της Φιλοσοφικής φάνηκε να υπερβαίνει -όχι σημαντικά- εκείνη των φοιτητών της Θεολογικής Σχολής. Περιορισμός της έρευνας σχετικά με τα αποτελέσματα, που μας αφορούν, είναι το γεγονός ότι οι παράμετροι της προσωπικότητας, που εξετάστηκαν, έδειξαν να μην καλύπτουν επαρκώς το εύρος της προσωπικότητας ενός ενήλικου ατόμου διότι όπως γράφει ο ερευνητής, «...οι απαντήσεις των φοιτητών μπορεί να επηρεάστηκαν από τρέχοντα ιδεολογικά, κοινωνικό-οικονομικά και πολιτικά γεγονότα και περιστατικά, ή από την τρέχουσα ψυχική τους διάθεση.” Τέλος, ο πληθυσμός αφορούσε αμιγώς σε φοιτητές πράγμα που περιορίζει σημαντικά τη νεανική/εφηβική θρησκευτικότητα.

Grosso moto, η *θρησκευτικότητα* από την επιστημονική κοινότητα των θρησκευτοψυχολόγων έχει διακριθεί σε εσωτερική και εξωτερική, προκειμένου να συγκεκριμενοποιηθεί και μετρηθεί πιο αξιόπιστα και έγκυρα σε ερευνητικό επίπεδο. Ωστόσο, ο Αμερικανός ψυχολόγος Gordon Allport (Personal Religious Orientation and Prejudice, 1967), που εισήγαγε αυτή τη διάκριση, μίλησε και για μια συνάρμωση των δυο, με τέτοιο τρόπο, που η

εξωτερική θρησκευτικότητα λειτουργεί ως μέσο, ενώ η εσωτερική ως προορισμός. Ο ίδιος εξηγεί πως οι άνθρωποι δύνανται να χειριστούν τη θρησκευτικότητά τους διαφορετικά, ανάλογα με αυτό, που οι ίδιοι έχουν ανάγκη απ' αυτήν. Το 1967, σε άρθρο του σχετικά με τη θρησκευτικότητα, που άνοιξε ευρείς ορίζοντες στην επιστήμη της Ψυχολογίας της Θρησκείας, αντιπαραβάλλει τις δυο έννοιες, προσαρτώντας σε αυτές και ορισμένες άλλες μεταβλητές. Για παράδειγμα, περιγράφει την εξωτερική θρησκευτικότητα μέσα από την εκκλησιαστικότητα (π.χ. οι μετέχοντες στα εκκλησιαστικά δρώμενα, στη Θ. Λειτουργία, στην εν γένει κοινωνικοποίηση της εκκλησιαστικής κοινότητας κ.τ.λ.), ενώ, στη συνέχεια, μεταβαίνει στην εσωτερική θρησκευτικότητα. Η εσωτερική κατάσταση του «θρησκεύεσθαι», σύμφωνα με τον Allport, διαχέεται μέσα στην όλη προσωπικότητα του ανθρώπου, προκαλώντας του αλλαγές. Οι σημαντικές έννοιες της εσωτερικότητας αυτής αφορούν στο βίωμα και στο κίνητρο· γράφει χαρακτηριστικά πως ο εξωτερικά θρησκευόμενος «χρησιμοποιεί» τη θρησκεία του, ενώ ο εσωτερικά θρησκευόμενος «ζει» τη θρησκεία του. Ο Allport συνέβαλε σημαντικά στην κατανόηση της θρησκευτικότητας ως προς τις ψυχολογικές παραμέτρους της προσωπικότητας του ατόμου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

ΠΑΙΔΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

A. ΓΕΝΙΚΑ

Η θρησκευτικότητα θεωρείται «ο πυρήνας και η ουσία γενικά τού θρησκευείου» (Τσιτσιγκος, 2011). Η ενατένιση τής θρησκευτικότητας κυφορεί πολλούς κινδύνους καθώς η ίδια είναι πολυσύνθετη σαν έννοια και εν νόημα. Όπως αναφέρει ο κ. Τσιτσιγκος (2011), «...οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η θρησκευτικότητα εμπρικλείει την αποδοχή ενός συστήματος Πίστεως, που συνδέεται αφενός μεν με συγκεκριμένες θρησκευτικές Ομολογίες ή σέκτες και αφετέρου με ορισμένες ιεροτελεστίες και πρακτικές». Συνεπώς, η θρησκευτικότητα, αναντίρρητα φέρει διπτό εννοιολογικό πρόσημο. Οι καταβολές τής θρησκευτικότητας δύνανται να περιγραφούν ως κοινωνικές ή ενδοπροσωπικές. Αυτή η διχοτόμηση, η οποία δε συνιστά διχασμό, όμως οφείλει να επισημανθεί, αποτελεί εφαλτήριο για τη δημιουργία των εννοιών τής: α) εξωτερικής και β) εσωτερικής θρησκευτικότητας. Ο Αμερικανός φιλόσοφος και ψυχολόγος William James (1842-1910), συνέβαλλε καθοριστικά στη διάκριση ανάμεσα στην εξωτερική και την προσωπική θρησκεία, εσωτερική/ δεσμευμένη, εξωτερική-συμπεφωνημένη, διαισθητική/εμπειρική, θεωρητική/διανοητική (Τσιτσιγκος, 2011). Ο Gordon Allport (1897-1967), εισήγαγε την εξωτερική και την εσωτερική/ώριμη θρησκευτικότητα, ενώ ο D. Bastide ταξινομεί έξι δομές μέσα της. Αυτές είναι η α) δογματική, β) η μυθολογική, γ) η ηθική, δ) η τελετουργική, ε) η πειραματική και στ) η κοινωνική (Τσιτσιγκος, 2011).

1. DSM- ΔΙΑΓΝΩΣΤΙΚΑ

Το DSM-IV (1994) εισήγαγε μια νέα κατηγορία V62.89, στην οποία αναφέρονται «θρησκευτικά ή πνευματικά νοσήματα». Γράφει χαρακτηριστικά: «Αυτή η κατηγορία μπορεί να χρησιμοποιηθεί, όταν το επίκεντρο της

κλινικής προσοχής είναι σε θρησκευτικό ή πνευματικό πρόβλημα. Παραδείγματα είναι αγχωτικές εμπειρίες, που αφορούν σε απώλεια ή διάρρηξη της Πίστης, σε προβλήματα σχετικά με μεταστροφή σε άλλη θρησκεία, ή ακόμη και σε αμφισβήτηση πνευματικών αξιών, που μπορεί να μη σχετίζονται απαραίτητα με οργανωμένη ή ιδρυματοποιημένη θρησκεία» (σ. 313). Στην παρούσα βιβλιογραφία, έχουν εμφανιστεί πολλές έρευνες, που αποπειρώνται να συσχετίσουν την παιδική ή προεφηβική θρησκευτικότητα με ψυχομετρικά στοιχεία, όπως τούς εθισμούς, την εναντιωματική συμπεριφορά, την ομαλότητα στις διαπροσωπικές σχέσεις κ.τ.λ.

Όσο και αν φαίνεται παράξενο, ο D. Winnicott (1951) ανέφερε τη θρησκευτικότητα του παιδιού, γράφοντας ότι στο Ρωμαιοκαθολικισμό, το σώμα τού Χριστού είναι το σύμβολο ενός αντικειμένου μεταβίβασης (*object of transference*) για τον άνθρωπο, παρόμοιο με εκείνο, που συνήθως έχουν τα παιδιά (κουβερτούλα, αρκουδάκι κ.τ.λ.), πράγμα, που μας οδηγεί στη σκέψη για παραλληλισμό με την εμπειρία τού παιδικού παιχνιδιού και της παιδόμορφης έκφρασης της θρησκευτικότητας.

Ο άνθρωπος διαθέτει ευαισθητοποίηση σε ψυχο-πνευματικό επίπεδο, ειδικά σε οτιδήποτε προάγει τη ζωή (Τσιτσιγκός, 2010). Ο καθηγητής πολύ σοφά μάς παραπέμπει στην έσχατη νοηματοδότηση του εσωτερικού «γίγνεσθαι», μέσα από τη διαμόρφωση ενός μεταφυσικού και θρησκευτικού σχήματος για το «Θείο». Αναφέρει πολύ εύστοχα τη -σχεδόν- εμμονή του ανθρώπου να συλλάβει το Όλο, συνειδητά ή ασυνείδητα, ώστε ο ίδιος να συνδεθεί απόλυτα με τον εαυτό του και τους άλλους. Η πανανθρώπινη αυτή νοσταλγία για οντολογική αύξηση δεν μπορεί παρά να δρα ολιστικά, ενδοψυχικά και διαπροσωπικά, καθώς όλα όσα διενεργούνται μέσα στον ψυχισμό του ανθρώπου, εν τέλει τροφοδοτούνται και εξελίσσονται εκτεταμένα, ολιστικά και ενδοπροσωπικά. Ο ίδιος καθηγητής τολμά να παραλληλίσει την ψυχοπνευματική αύξηση με τη βιολογική, καθώς βρίσκει

κοινές ροπές και στις δυο την αδιάλειπτη κινητικότητα και ανέλιξη. Πολύ χαρακτηριστικά και διαφωτιστικά, σημειώνει:

«Σέ κάθε περίπτωση, μια ικανή μερίδα ψυχιάτρων και ψυχολόγων (W. James, C. Jung, D. Levinson, G. Allport, D. Elkind, J. Piaget, L. Kohlberg, J. Fowler, A.-M. Rizzuto κ.ά.) δέχεται ότι, καθώς ένας βιοψυχικός οργανισμός αναπτύσσεται και εξελίσσεται ψυχο-πνευματικά, μαζί του μαλάσσεται και ή πολιτισμική του θρησκευτικότητα· τούτο, σύμφωνα με τόν E. Erikson, πραγματοποιείται μέσω τεσσάρων βαθμίδων: α) τής εσωτερίκευσης τής σχέσης πατέρα — γιου, β) τής αποκρυστάλλωσης τής αυτοσυνειδησίας, γ) τής άσφαλους στερέωσης τής ταυτότητας βασικά μέσω τού επαγγέλματος, και δ) τής επαναβεβαίωσης τής βασικής εμπιστοσύνης».

Τέλος, στο ίδιο έργο αναφέρονται λέξεις – κλειδιά, όπως προθυμία για «θρησκεύεσθαι», ικανότητα για θρησκευτική εμπειρία, περιορισμένη θρησκευτικότητα (μαγική σκέψη, ανθρωπομορφισμός, εγωκεντρισμός, ρεαλισμός) και θρησκευτική ευμεταβλησία, όροι του Th. Thun (1959). Οι εν λόγω λέξεις λειοουργούν ως κρίκοι μιας αλυσίδας, όπου μεταγενέστερα, ο M. F. Bindl, (1965) υπερθεματίζει, αναλύοντας πώς στον παιδικό πληθυσμό, η θρησκευτικότητα διέρχεται από τέσσερεις φάσεις: α) την αβίαστη αναφορικότητα προς το εντελώς Άλλο, β) την εξασθένηση της αυτοφουός εμπειρίας τού *Numinous*, γ) τη ναρκισσιστική αναστροφή προς τον εαυτόν, και δ) την ενσυνείδητη επιδίωξη σχέσης με το Υπερβατικό

Είμαι πολύ ενδιαφέρον δε, πώς ο καθηγητής κ. Τσιτσιγκος παραθέτει (2011) στο βιβλίο του αντιστοιχίσεις με τα στάδια του Erik Erikson, θέτοντας με σειρά ακολουθίας τα εξής: α. Βασική εμπιστοσύνη–ελπίδα, β. Αυτονομία–θέληση, γ. Πρωτοβουλία–σκοπό, δ. Φιλοπονία-ικανότητα, και δ. Ταυτότητα-πιστότητα. Η αντιστοιχίση αφορά σε ψυχοκοινωνικά στάδια αφενός, και αφετέρου σε στάδια μιας ανερχόμενης και εξελισσόμενης υ-

γιούς θρησκευτικότητας του παιδιού έως και το πέρας της εφηβικής ηλικίας.

Ομοίως, οι Πανεπιστημιακές Σημειώσεις (Αναπτυξιακής Ψυχολογίας της Θρησκείας) του κ. Τσιτσιγκου αναλύουν σε βάθος την παιδική θρησκευτικότητα/πνευματικότητα. Το έργο μιλάει για τη θρησκευτικότητα του παιδιού ως μια κατηγορία εξέχουσας ιδιαιτερότητας ως προς το ενδιαφέρον αλλά και τη διαφοροποίησή της από εκείνη των ενηλίκων. Η Νευροεπιστήμη σήμερα στρέφει το ενδιαφέρον της προς αυτήν ακριβώς την κατεύθυνση, καθώς πλέον είναι εξακριβωμένο ότι παιδιά ηλικίας 7-8 ετών βιώνουν τη θρησκευτικότητα και την πνευματικότητα στην καθημερινή τους ζωή. Συνεπώς, η θρησκευτικότητα δεν είναι πλέον ένας αφηρημένος όρος, που σχετίζεται με τον κόσμο των ενηλίκων, αλλ' ένας συγκεκριμένος κόσμος- ασυνείδητος και μη- μικρών και μεγάλων.

Όπως εξηγεί ο καθηγητής, τα παιδιά είναι ήδη πνευματικά, ακόμη και πριν «ενσωματωθεί» εντός τού ψυχισμού τους ο Θεός της συγκεκριμένης Θρησκείας τους. Αυτό το «αρχέγονο όραμα», όπως το περιγράφει ο ερευνητής Καθηγητής, συνάδει με την «πνευματική νοημοσύνη» (ΠΝ), η οποία φυσικά «...διαφοροποιείται από τη συναισθηματική, κοινωνική, κοινοτική, σεξουαλική, μουσική, μαθηματική κ.λπ. νοημοσύνη». Κατά τον Emmons (1999), η ΠΝ εμπεριέχει: α. την ικανότητα υπέρβασης της βιοφυσικής και υλικής πραγματικότητας, β. το βίωμα υψηλών καταστάσεων της συνείδησης, γ. τον εξαγνισμό της καθημερινής δραστηριότητας δ. τη χρήση πνευματικών εργαλείων να επιλύονται προβλήματα καθημερινότητας και ε. την ιδιότητα της αρετής αλλά και την εξωτερίκευση ενάρετης συμπεριφοράς.

Οι Zohar και Marshall (2000) παρέθεσαν αναλυτικά στοιχεία της ΠΝ στον παιδικό πληθυσμό με τον εξής τρόπο. Ανέφεραν πως η ΠΝ είναι ευέλικτη και ευπροσάρμοστη αποτελεσματικά και αυθόρμητα, έχει βαθμό αυτεπίγνωσης, χειρίζεται εμπόδια και δυσκολίες, εμπνέει και εμπνέεται

από αξίες, δεν ξοδεύεται σε περίσσιες φθορές του υλικού και του πνευματικού μεγέθους της ανθρώπινης φύσης, ενώνει, συνδέει, αναζητά βαθιά νοήματα, ρωτά «γιατί», είναι ανεξάρτητη και λειτουργεί αντισυμβατικά, ήτοι ελευθέρα.

Κατά τη Μ. Sinetar (2002), η ΠΝ των παιδιών διακρίνεται επιπρόσθετα για α. τη διαίσθηση, την «*ἐγώ είμι*» — δύναμη (μια ενσωματωμένη αίσθηση της αυθεντίας), β. τη διευρυμένη (πλατιά) κοσμοαντίληψη (την ικανότητα να βλέπει τόν εαυτό του/της ως σχετιζόμενο/η), την ηθική ανύψωση, ισχυρή γνώμη (την ικανότητα να ζει από τίς πεποιθήσεις του/της), γ. μια τάση να βιώνει αγαλλίαση (αισθητικό προνόμιο) και δ. πραγματιστικές, αποτελεσματικές αντιλήψεις για την πραγματικότητα (που συχνά, αλλ' όχι πάντα, οδηγούν σε ορθές επιλογές και πρακτικά αποτελέσματα).

Αναφέρεται δε ότι όπως και στη θρησκεία, το παιδί ή ο έφηβος, χρειάζεται να χρησιμοποιεί τόν λεγόμενο «μεταβατικό» «χώρο» ή (μεταβατικό) «αντικείμενο» (Winnicott, 1967), το στήθος της μητέρας εν προκειμένω, και αυτό διευκολύνει την συγχωνευτική σχέση ανάμεσα σε αυτόν και εκείνη, Κάτι αντίστοιχο, μπορεί να συμβαίνει σχετικά με τη σχέση μας με το Θεό. Όλο αυτό, όπως αναμένεται, διεξάγεται μεταξύ **φαντασίας** και **πραγματικότητας**. Πολύ εύστοχα εξηγεί ο καθηγητής κ. Τσιτσιγκος: «Επειδή ακριβώς το «μεταβατικό αντικείμενο» αυτό διαδραματίζει αυτόν τόν μεσάζοντα ρόλο, κατά ένα παράδοξο τρόπο, αφ' ενός μεν μειώνει το αίσθημα παντοδυναμίας τού παιδιού πάνω στην εξωτερική πραγματικότητα, αφ' ετέρου δε το διατηρεί, γιατί απ' τη μια αισθάνεται την αδυναμία του και την εξάρτησή του από τη μητέρα του, αλλ' απ' την άλλη επιζητεί ταυτόχρονα να επιβάλλει ναρκισσιστικά και τη δική του ύπαρξη και ταυτότητα. Κατ' αυτόν τόν τρόπο, δημιουργείται μια **μικτή** «τρίτη περιοχή εμπειρίας» μεταξύ νηπίου (ή ψυχοαναλυόμενου) και της μητέρας (ή ψυχαναλυτή) του, που η Klein συσχέτισε με την *εσωτερικότητα* της μητέρας.»

Ως παράγοντες τής παιδικής και εφηβικής θρησκευτικότητας μπορούμε να προτάξουμε τους βιολογικούς (κληρονομικότητα, ένστικτα, ορμές, συμπλέγματα, συναισθήματα κ.λπ.), κοινωνικούς (περιβάλλον) αλλά και ενδοπροσωπικούς (η φαντασία, η περιέργεια, ή ικανότητα του «θαυμάζειν» και «ἀπορεῖν», τα συναισθήματα από τη βίωση του (ιερού) δέους, του μυστηρίου, του Ήεβρατικού, τής ευγνωμοσύνης, τής αγάπης, καί τὰ αισθήματα ικανοποίησης καί δυσαρέσκειας, το ατομικό ασυνείδητο, οι συνήθειες του ατόμου κ.λπ.).

2. Η ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Ο Theophil Thun (1959) γράφει για τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η παιδική-εφηβική θρησκευτικότητα, πολύ εύστοχα αναφέρει για τον παιδικό πληθυσμό α. την προθυμία για θρησκεία, β. την ικανότητα για θρησκευτική εμπειρία, γ. συνδέει με αυτήν, την εξάρτηση κάποιων θρησκευτικών απόψεων από περιβαλλοντικούς παράγοντες π.χ. από γονείς, δ. τοποθετεί πολύ συγκεκριμένους γνωσιακούς μηχανικούς όπως τη μαγική σκέψη του νηπίου, τον εγωκεντρισμό του ως περιορισμούς στη θρησκευτικότητα και τέλος, ε. τονίζει την θρησκευτική ευμεταβλησία ως ιδίωμα αυτής της εξωτερίκευσης.

Αυτο που αξίζει να προστεθεί σε όλα τα παραπάνω, είναι η ύπαρξη της φάσης της θρησκευτικής εμπειρίας, που, κατά τη M. Bintl, είναι αυτή της ναρκισσιστικής αναστροφής προς τον εαυτόν ταυτόχρονα που το παιδί βιώνει την εμπειρία του παρόντος σε μια επιδίωξη σχέσης με το Υπερβατικό. Πιο συγκεκριμένα, το παιδί αντιστρέφει οτιδήποτε «εγωικό» και αυτό-ικανοποιητικό στην libido, στρέφοντάς το Στο Θεό ενώ ταυτόχρονα αναζητά την αυτό-επένδυση στο εγώ. Δημιουργούνται δηλαδή, δύο αντίρροπες δυνάμεις εντός του ψυχισμού παιδιού και εφήβου.

Αναφέρονται επιτυχώς διαχρονικοί όροι ψυχοδυναμικού χαρακτήρα όπως η ενδοβολή, όπου η ενδότερη διαδικασία εσωτερίκευσης των εξωτερικών αντικειμένων είτε ενός παντοδύναμου Θεού ή ενός μανιακού δαίμονα.

Κατά τη McCreery (1996), η πνευματικότητα των παιδιών εμφανίζεται στα «οριακά» κυρίως **συμβάντα** τής καθημερινότητας:

- 1) π.χ. στο μυστήριο της γέννησης του ανθρώπου (νηπιακή σεξουαλικότητα, αυνανισμός, ομοφυλοφιλία),
- 2) στο μυστήριο του θανάτου τού ανθρώπου (συγγενών ή κατοικίδιων), όπου πολλά παιδιά μιλούν ή ερωτούν για το θάνατο,
- 3) στο μυστήριο της αγάπης,
- 4) στο παράδοξο της πίστης/εμπιστοσύνης,
- 5) στα μύχια της αληθινής χαράς,
- 6) στο βαθύτερο νόημα της λύπης,
- 7) στο φαινόμενο της θρησκείας,
- 8) στα σχολικά μαθήματα [η Φυσική και η Χημεία (το θαύμα τής Φύσης και τα ανεξιχνίαστα φαινόμενα της ανόργανης και οργανικής ύλης), το τελικό νόημα της Ιστορίας, η ασυνείδητη λειτουργία της Ζωγραφικής (βλ. τη *θρησκευτικότητα/πνευματικότητα* στην καλλιτεχνική έκφραση του παιδιού)],
- 9) στη σχέση τους με τους ήρωες-πρότυπα της τηλεόρασης,
- 10) σε ειδικές περιστάσεις,
- 11) στις ασθένειες,
- 12) στην υπαρξιακή ηδονή τής (σχολικής) επιτυχίας ή βράβευσης,
- 13) στο αιφνίδιο του ενστίκτου τού κινδύνου,
- 14) στον υπαρξιακό τραυματισμό τής μαθησιακής αποτυχίας,
- 15) στη γνωστική και πολιτισμική προέλευση της ικανότητας της ταξινόμησης και του ταιριάσματος,
- 16) στην ψυχο-παιδαγωγική ανάλυση του παιχνιδιού,

- 17) στη γοητεία τής αφήγησης,
- 18) στην πηγαία μεταγλώσσα και την πολύπλευρη δυναμική τής μουσικής και τού τραγουδιού,
- 19) στις φιλίες [βλ. την προ-εφηβική ιερότητα της φιλίας (βλ. φανταστικό και πραγματικό φίλο) ως σχεσιακή έκφραση και αύξηση του εαυτού και της συντροφικότητας) και τις συναναστροφές τους,
- 20) στα όνειρα,
- 21) στη διαίσθηση και τις φαντασιακές τους προβολές,
- 22) στις δημιουργικές τους κατασκευές,
- 23) στην αυτοθυσία κ.λπ.

Η θρησκευτικότητα στα παιδιά και τους έφηβους μπορεί να ευεργετήσει τη ζωή και την ανάπτυξη τους με πολλούς τρόπους. Μπορεί να το κάνει σε ενδοψυχικό επίπεδο, ηθικά, συναισθηματικά, γνωστικά (μορφωτικά) και κοινωνικά. Προάγει την ευεξία, ολικά και συναισθηματικά, μια θετική στάση για ζωή, ψυχική υγεία, τον αλτρουισμό, την ενεργοποίηση εσωτερικών και εξωτερικών διεργασιών όπου μειώνεται το άγχος και αυξάνεται η ευημερία, διευκολύνεται η ομαλότητα στο coping (αντεπεξέρχεται) σε πλαίσια ευαλωτότητας όπως ψυχικός και σωματικός τραυματισμός, νοσηλεία, πόνος, ρατσισμός κ.λπ.. και η σχολική επιτυχία. Επίσης, μειώνονται ποσοστά εξαρτητικής συμπεριφοράς με εθισμούς, η βία, η παραβατικότητα, η κατάθλιψη όπως και προάγεται η ολοκλήρωση της ταυτότητας ως ακέραιη προσωπικότητα.

Γενικά, πάντως, φαίνεται ότι η εξήγηση για την ανέλιξη του παιδικού-προεφηβικού «θρησκευέσθαι» βρίσκεται στην ικανότητα τού προσώπου να χρησιμοποιεί ψυχικές και νοητικές-γνωστικές λειτουργίες, οι οποίες βρίσκουν αντικείμενο και σημείο αναφοράς τα θρησκευτικά ερείσματα, που του είναι διαθέσιμα. Είναι σαφή εδώ τα νήματα με τη θεωρία τού Jean Piaget, καθώς η δική του συμβολή στο χώρο τής Παιδοψυχολογίας είναι ακόμη πολύ-παραγοντική και πολυσήμαντη.

Αν προσπαθούσαμε να αντιστοιχίσουμε τον Jean Piaget με την εξέλιξη της θρησκευτικότητας θα λέγαμε το εξής: «...όταν η έννοια Τού Θεού γίνεται αποδεκτή ως η έσχατη διατήρηση... από τήν πλευρά τού ατόμου η έννοια τού υπερβατικού βρίσκεται στον πυρήνα τής προσωπικής θρησκείας... Η θρησκεία προσφέρει μέσα για την κατανόηση Τού Θεού...» (Τσιτσιγκος, 2010).

Στο έργο του «Children and their Religion, 1962) η Eve Lewis μιλά για τον τρόπο, που τα παιδιά ενώνονται με τον Θεό, προσπαθώντας να κατακτήσουν το αίσθημα του ΟΛΟΥ, πράγμα, που το θεωρούν ως δομικό γνώρισμά τους.

Σε έργο του ο David Elkind (1970) εξηγεί τις ρίζες τής θρησκευτικότητας στο παιδί με οδηγούς τις τέσσερις γνωστικές ικανότητες, που διαθέτει ανάλογα με την ηλικία. Για παράδειγμα, εμφανίζονται α) η ανάγκη για διατήρηση κατά τή διάρκεια των δυο πρώτων ετών, β) η ανάγκη για αναπαράσταση από τά 3 έτη μέχρι και την προσχολική ηλικία των 5 ετών, γ) η ανάγκη για σχέσεις από τά 6 έτη μέχρι και τα 11, καταλήγοντας στην εφηβεία των 12-18 ετών, και δ) η ανάγκη για αναζήτηση και κατανόηση. Όλα τά παραπάνω προσαρτώνται σε χρήσιμες μεταβλητές, όπως ο τρόπος, που υπάρχει ο Θεός, ο τρόπος που εμφανίζεται, ο τρόπος που σχετιζόμαστε με Αυτόν, και η βαθύτερη κατανόησή Του από εμάς. Όλα αυτά βρίσκονται κάτω από το μικροσκόπιο ενός ερευνητικού μοντέλου για την παιδική και προ-εφηβική θρησκευτικότητα.

Σε έρευνα των Olds και Harrison (1982), εξετάστηκαν οι θρησκευτικοί ιδεασμοί παιδιών σε σχέση με τη γενική ψυχιατρική τους κατάσταση. Η εργασία αυτή δείχνει πολύ ενδιαφέρουσα, καθώς αξιολογούνται οι διανοητικές απεικονίσεις παιδιών μέσω ανοιχτών συνεντεύξεων. Για παράδειγμα, καταγράφηκαν περιγραφές όπως α. «Ο Θεός είναι ζωντανός», β. «Είναι τιμωρός» κ.τ.λ. Συνεπώς, εδώ μπορούμε να δούμε ως μεταβλητή «Το αίσθημα τής παρουσίας τού Θεού μέσα από ιδεασμούς».

Στην έρευνα των Kirkpatrick και Shaver (1990) αναλύθηκε εκτενώς η παιδική θρησκευτικότητα σε συνάρτηση με τη θεωρία τής Προσκόλλησης (attachment theory), όπου οι ερευνητές παραλλήλισαν τη σχέση γονέα και παιδιού με αυτήν τού παιδικού «θρησκευέσθαι» και τού Θεού. Τα κοινά σημεία —σύμφωνα με την εργασία— είναι: α) το αίσθημα ασφάλειας στη ζωή μέσω τού γονέα/θεού και β) το αίσθημα πως ο γονέας/θεός δύναται να σταθεί ως βάση για περαιτέρω εξέλιξη και εξερεύνηση του περιβάλλοντος εν απουσία κινδύνου. Αυτή η έρευνα συναντά την προηγηθείσα αναφορά μας στους τρεις τρόπους προσκόλλησης, οι οποίοι, σύμφωνα με τον Bowlby, είναι δυο επισφαλείς και ένας ασφαλής. Η τελευταία διερευνάται ως προς την παραλληλότητά της με τον Θεό σε παιδικό πληθυσμό.

Ο Wayne G. Rollins, στο έργο του *The Soul and Psyche* (1999), αναφέρει ότι: «Μια προσέγγιση της Αντικειμενότητας Θεωρίας προς την ερμηνεία τής Βίβλου υποθέτει πως η σχέση κλειδί είναι αυτή ανάμεσα στη μητέρα και τού βρέφους, ενώ... η Βίβλος λειτουργεί ως παρόμοιο ψυχολογικό μεταφορικό μέσο» (σελ.103). Συμπληρώνει δε πως με τον ίδιο τρόπο που η μητέρα στηρίζει και προωθεί την ενδοψυχική ενότητα και οργάνωση ενός παιδιού, έτσι λειτουργεί και η σχέση τού ανθρώπου με τη θρησκευτικότητα» (σελ.166). Δεν είναι, άλλωστε, τυχαίο που στο «ιερό αντικείμενο» αναφέρονται παιδοψυχολόγοι, παιδοψυχίατροι και ψυχαναλυτές, όπως οι Lacan, Fromm, Freud και Kohut, των οποίων οι θεωρίες τίθενται ως αντικείμενα συσχέτισης και παραλληλότητας με την παιδική θρησκευτικότητα.

Ψυχολόγοι, όπως ο Carl Rogers και ο Erich Fromm, μέσα από τη στόχευσή τους κυρίως για την αυτο-πραγμάτωση, έχουν σταθεί χρήσιμοι για θεραπευτικούς και ποιμαντικούς σκοπούς τής Συμβουλευτικής, αλλά και ως πρότυπα (μοντέλα) για την ερμηνεία τής Αγ. Γραφής. Για παράδειγμα, ο Alfred Adler μέσω τής Ατομικής Ψυχολογίας ασχολήθηκε με το σύμπλεγμα κατωτερότητας, πάνω στο οποίο εργάστηκαν μέσω κειμένων

τής Βίβλου η W. C. Klein (1956), ο Wohlgeleerner (1988), ο Gladson, ο Lucas (1989) και ο Watts (1992).

Από την ιστορία της Ψυχολογίας φαίνεται ότι η πληροφορία ότι κατά τα τρία έτη τού παιδιού «...είναι σε θέση να διακρίνει το καλό από το κακό...», ενώ, μεγαλώνοντας στα δέκα έτη, το παιδί θεωρείται «ψυχικά πηγμένο», ήταν γνωστή στην Ορθόδοξη Ανατολική Παράδοση (Τσιτσιγκος, 2000). Η τελευταία ειδικά αυτή γνώση μάς αφορά, καθώς εκεί στηρίζουμε την υπόθεση πως μέχρι εκείνην τήν ηλικία (10-11 έτη) μπορεί να αναφανεί μια συνολική συμπεριφορά, όπου συνεργούν νους, μνήμη, φαντασία, επιθυμία και ψυχική εικόνα (απεικασμα).

Ομοίως, κατά τον C. Jung, «η προσευχητική τάση τού ανθρώπου είναι αρχετυπική, υπάρχει δηλ. έμφυτα σε όλους τούς ανθρώπους σε μια υπνώτουσα κατάσταση, μέχρις ότου εμφανισθεί στη συνείδηση η κατάλληλη εκείνη εικόνα ή σύμβολο (π.χ. το πρόσωπο Τού Ι. Χριστού), που θα αφυπνίσει το Εγώ προς τη συγκεκριμένη δραστηριότητα» (Τσιτσιγκος, 2011, σ. 241).

Από όλες τις πιο πάνω μελέτες μπορούμε να ταυτοποιήσουμε σημαντικές μεταβλητές της παιδικής-προεφηβικής θρησκευτικότητας, με σκοπό να κατανοήσουμε πιο επιστημονικά τον τρόπο μέτρησης της.

Στο έργο των Hay και Nye (2006) παρατίθενται πολλοί τρόποι, που ένα παιδί δύναται να βιώσει ανάλογα συναισθήματα θρησκευτικής ή πνευματικής φύσης. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται η αίσθηση του «εδώ και τώρα», της μουσικής (*tuning*), της ροής (*flow*), της αυτοσυγκέντρωσης σε κάποιο ερέθισμα, του δέους, της φαντασίας, της απελπισίας, της απόλυτης καλοσύνης και του νοήματος. Οι δυο αυτοί αναλυτές (David Hay και Rebecca Nye) επιμένουν πως τα παιδιά βιώνουν πνευματικά τη ζωή τους μέσα από αυτές τις πτυχές αυτεπίγνωσης (*awareness*). Οι ίδιοι, επίσης, αντιτίθενται στη θεωρία τού Freud, ότι τα παιδιά επιλέγουν ως υπερβατική φιγούρα τη φαντασιακή αναπαράσταση ενός πατέρα, δεδομένου ότι τα παιδιά επιλέγουν φιγούρες είτε θηλυκού, είτε άρρενος φύλου.

Ο Rene Soulayrol (2006/2017) αναλύει την παιδική πνευματικότητα με βάση την τάση τού παιδιού για μια «...ανώτερη πραγματικότητα, στην οποία επιθυμεί να μετέχει»· φέρνει στην επιφάνεια τη δυνατότητα ενός παιδιού να ενωθεί με μια υψηλότερη δύναμη, πράγμα, που θα μπορούσε να θεωρηθεί μια έγκυρη μεταβλητή τής παιδικής θρησκευτικότητας στην έρευνά μας.

Στην έρευνα των Volling, Mahoney κ.ά. (2009), αναλύθηκε η κοινωνική ηθική των παιδιών ως έκφραση της θρησκευτικότητάς τους. Η βασική δομική μεταβλητή τής εργασίας ήταν η εξέλιξη της ευσυνειδησίας τού παιδιού.

Ο James Nelson (2009) γράφει για την παιδική θρησκευτικότητα σε συνάρτηση με την Ψυχολογία, πως «η παιδική πνευματικότητα μπορεί να θεωρηθεί ως μια αυθόρμητη εμπειρία μιας σχετικής συνειδητότητας (τού παιδιού)»· αναλύει δε τη Θεωρία τής Προσκόλλησης (Attachment Theory) σε συνάρτηση με το αίσθημα του «θρησκεύεσθαι»: «Τα παιδιά ενδυναμώνουν τη σχέση τους με τη θρησκευτικότητα ολοένα και περισσότερο, όσο αποκτούν ανεξαρτησία από τούς γονείς τους, καθώς ο Θεός μοιάζει συνεχώς διαθέσιμος σε αυτούς. Συνεπώς δημιουργούν μια ασφαλή σχέση μαζί Του με τα στοιχεία τής υγιούς προσκόλλησης (*secure attachment*)». Επίσης, πολύ ενδιαφέρον εύρημα είναι, όπως λέει ο ερευνητής, ότι σε άτομα με ασφαλείς προσκολλήσεις από τούς γονείς, η θρησκευτικότητα βιώνεται πιο σταδιακά και ομαλά, ενώ σε άτομα με επισφαλείς προσκολλήσεις πραγματοποιούνται πιο συχνά οι ξαφνικές, αιφνίδιες και ολοκληρωτικές μεταστροφές θρησκευτικού χαρακτήρα. Ο Lee Kirkpatrick, σχολιάζοντας το έργο τού Nelson (2009), εξηγεί τούς δυο τρόπους, που ένα παιδί αποκτά σχέση με το Θεό: Ο ένας είναι για να αναπληρώσει κενά από τούς γονείς (*compensation hypothesis*), ενώ ο άλλος είναι για να συνεχίσει την ίδια σχέση (*correspondence hypothesis*).

Μεταβαίνοντας σε όρους, που περιγράφουν την προ-εφηβική θρησκευτικότητα, ο Tamminen (2009) αναφέρει δυο μεταβλητές της εμπειρίας με το Θεό, ήτοι α) την εγγύτητά Του και β) την καθοδήγησή Του σε παιδιά ηλικιών 7-20 ετών.

Η εργασία του Mountain (2011), σε πανεπιστήμιο της Αυστραλίας, παρουσίασε μια τετράπτυχη ανάλυση της παιδικής θρησκευτικότητας μέσα από τις εξής μεταβλητές: 1) διαπροσωπικές σχέσεις, 2) προσωπική ευαλωτότητα, 3) δημιουργικότητα και 4) δεκτικότητα και την ελπίδα μαζί.

Η έρευνα του Baring (2012) εξέτασε τη θρησκευτικότητα υπό το πρίσμα της εικόνας του Θεού, που κατέχουν και καλλιεργούν τά παιδιά. Αναφέρθηκαν σε αυτήν όροι σχεσιακότητας με τους γονείς τους, οι οποίοι τέθηκαν σε παραλληλότητα με αυτούς ανάμεσα στο παιδί και τον Θεό. Ο τρόπος να διερευνηθεί αυτό ήταν η περιγραφή και καταγραφή της εικόνας του Θεού (*image of God*). Ο πληθυσμός αφορούσε σε παιδιά Ε' Δημοτικού, δηλαδή 11 ετών.

Σε έρευνα του Denton (2012), εξετάστηκαν πέντε προφίλ θρησκευτικότητας σε πληθυσμό εφήβων, όπως 1) τούς «ακόλουθους» (*abiders*), 2) τους «προσαρμοστικούς» (*adapters*), 3) τούς πιστούς σε προσωπικό Θεό (*assenters*), 4) τους «αποφευκτικούς» (*avoiders*) και 5) τους άθεους.

Σε έρευνα των Molock και Barksdale (2013), οι μεταβλητές της εφηβικής θρησκευτικότητας αφορούν σε επτά άξονες: 1) την εκκλησιαστικότητα, 2) την κοινωνικοποίηση στους εκκλησιαστικούς χώρους, 3) τη δικτύωση των παιδιών/εφήβων μεταξύ τους, 4) το αίσθημα προσωπικής ευθύνης, 5) το αίσθημα θεϊκής παραίνεσης στα πράγματα, 6) το αίσθημα πως είναι διττή η ευθύνη (ανθρώπινη και θεϊκή), και 7) την προσωπική πίστη.

Η έρευνα των Barton, Snider κ.ά. (2014) διερευνά τη σχέση ανάμεσα στη γονεϊκή θρησκευτικότητα και την ψυχοσυναισθηματική υγεία των εφήβων. Στη μελέτη αυτήν τίθενται υπό εξέταση οι μεταβλητές της θρησκευτικότητας των γονέων, ενώ προστίθενται οι μεταβλητές 1) ανάγνωση

θεολογικών βιβλίων, 2) η προσευχή και 3) εκκλησιαστική συμπεριφορά όπως π.χ. Η συμμετοχή στα μυστήρια.

Εξάλλου, η έρευνα του Petts (2015) αναφέρεται στις εξής μεταβλητές: α. συμμετοχή στα εκκλησιαστικά μυστήρια, β. αίσθημα θρησκευτικής σπουδαιότητας, γ. εγγύτητα σχέσης με τον Θεό, και δ. ιδιωτικές πρακτικές θρησκευτικότητας.

Στο έργο τού καθηγητή Σπυρίδωνα Τσιτσιγκού «Πατερική Πνευματικότητα» (2015), αναφέρεται ότι: «Η παιδική πνευματικότητα έχει αποδειχθεί ότι απαρτίζεται από τέσσερις διαστάσεις: προσωπική (αξία και νόημα ζωής), κοινή (ποιότητα και βάθος των σχέσεων με τούς άλλους), περιβαλλοντική (αίσθημα δέους απέναντι στη Φύση) και υπερβατική (πίστη και σύνδεση με κάτι ή με κάποιον πέρα από το ανθρώπινο επίπεδο)» (σ. 599). Σε άλλο έργο τού ιδίου (Θρησκευτικότητα και Επιθυμία, 2010), αναφέρεται ότι η αρχική προσκόλληση του νηπίου δύναται να υπηρετήσει τη σύναψη δεσμών για την ικανοποίηση, που αναζητά. Ωστόσο, κατά τόν Βέλγο ψυχαναλυτή Antoine Vergote (1921-2013), έτσι όπως αναλύεται από τόν καθηγητή Τσιτσιγκό (2010), «...δεν διακρίνει οντολογικά τη θρησκευτική από οποιοδήποτε άλλο είδος επιθυμίας...» (σ. 246). Το τελευταίο αυτό σκέλος της πρότασης μας προϋποθέτει για την ταύτιση μεταξύ της ανθρώπινης προσκόλλησης και αυτήν προς τον Θεό, και μάλιστα από τήν αρχή τής ζωής μας.

Σε έρευνα των Bruce, Beech κ.ά. (2016), βρέθηκαν στο πεδίο τής εφηβικής θρησκευτικότητας μεταβλητές, όπως: 1) αίσθημα της παρουσίας τού Θεού, 2) αίσθημα βαθιάς ειρήνης και αρμονίας, 3) επιθυμία ένωσης με τον Θεό, 4) κίνηση για επανατροφοδότηση της αγάπης τού Θεού μέσω των άλλων (*feed God's love through others*), και 5) αίσθημα αγγίγματος του Θεού μέσω τού κάλλους τής δημιουργίας Του.

Στην έρευνα της Shelley Jackson (2015) αναφέρονται τρεις τρόποι πνευματικότητας των παιδιών: 1) η αισθητηριακή, 2) η σχεσιακή και 3) η

υπαρξιακή. Η πρώτη αφορά στην πρόσληψη πνευματικών ερεθισμάτων μέσω των πέντε αισθήσεων, η δεύτερη είναι η σχέση, που έχουν τα παιδιά με τους άλλους και η τρίτη αφορά στο βίωμα του τώρα μέσω θρησκευτικών ερεθισμάτων/ερεϊσμάτων. Από τις τρεις αυτές παραμέτρους μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε την πρώτη και την Τρίτη, καθώς μάς αφορά η πληθώρα και ποιότητα πρόσληψης θρησκευτικών ερεθισμάτων, αλλά και η δυνατότητα του παιδιού να τα βιώσει μέσα στην καθημερινότητά του.

B. ΕΡΕΥΝΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΑΙΔΙΚΗ -ΠΡΟΕΦΗΒΙΚΗ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

Η επόμενη κατηγορία άρθρων αφορά στην παιδική-εφηβική θρησκευτικότητα, η οποία φαίνεται να απασχολεί ολοένα και περισσότερο την επιστημονική κοινότητα παγκοσμίως.

Η έρευνα των Sapp και Jones (1986) απέβλεπε στη διερεύνηση δυο υποθέσεων σε 100 φοιτητές, εστιάζοντας στη σχέση ανάμεσα α) στον παράγοντα “Quest dimension Batson model” και την ηθική διάκριση, και β) στην ηθική διάκριση και την εξωτερικευμένη θρησκευτικότητα. Ο παράγοντας quest αφορά σε α) άνοιγμα υπαρξιακών αναζητήσεων, β) σε ανοχή στην (αυτο)αμφισβήτηση, γ) στην ευελιξία ανοικοδόμησης διανοητικών λειτουργιών και δ) στην ευαισθησία στις ανάγκες τού άλλου. Συσχετίζοντάς τον με την ηθική διάκριση, αποδείχτηκε θετικός και ενισχυμένος ο συσχετισμός, ενώ στη δεύτερη υπόθεση δεν φάνηκε σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στην εξωτερική θρησκευτικότητα (extrinsic religiosity) και την ηθική.

Μία έρευνα των Kirkpatrick και Shaver (2001) στο πεδίο της παιδικής προσκόλλησης και της θρησκευτικότητας, εξέτασε 213 άτομα, διερευνώντας τις προαναφερθείσες μεταβλητές με την υπόθεση πως υπάρχει σημαντική συσχέτιση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την ασφαλή προσκόλληση σε γονείς και Θεό. Παραδόξως, η αναίρεση της υπόθεσης οδήγησε στο ενδιαφέρον συμπέρασμα ότι οι άνθρωποι, που έδειξαν τη μεγα-

λύτερη αγάπη προς το Θεό, ήταν εκείνοι των οποίων η προσκόλληση στους γονείς ενέπιπτε στην αποφευκτικού τύπου προσκόλληση (avoidant attachment).

Η έρευνα του Bone (2008) επέστησε την προσοχή στην προσβασιμότητα και μετρησιμότητα της παιδικής θρησκευτικότητας μέσα από την ταξινόμηση τριών παραγόντων: α) την πνευματική «συννοχή» (withness), β) την πνευματική «απόσταση» μεταξύ των ανθρώπων (*betweenness*) και γ) το πνευματικά «αλλού» (elsewhere), που λειτουργεί μέσω της παιδικής φαντασίας. Ο δεύτερος παράγοντας προσδιορίζεται από τελετουργική συμπεριφορά, ενώ ο πρώτος από την ενδόκτηρη αυτογνωσία, πράγμα, που δεν αφορά σε κοινωνικά έκδηλη συμπεριφορά των παιδιών. Η έρευνα ανέδειξε ότι μέσα από τη συμβολή της εσωτερικευμένης θρησκευτικότητας των παιδιών (ηλικίας δυόμισι έως έξι) μπορούμε να μετρήσουμε τη θρησκευτικότητα, και μάλιστα σε δομές καθημερινότητας των προσώπων.

Η έρευνα των Reinert και Edwards (2009) ανέλυσε την σχέση ανάμεσα σε μεταβλητές α) γονεϊκή θρησκευτικότητα (θρησκευτικό φρόνημα των γονέων των συμμετεχόντων, όταν οι δεύτεροι βρίσκονταν σε παιδική ηλικία), β) προσκόλληση στο Θεό (God attachment Scales) των συμμετεχόντων και γ) προσκόλληση στους γονείς. Όλες αυτές οι μεταβλητές αναλύθηκαν σε συνάρτηση με την κακοποιητική συμπεριφορά, την οποία υφίσταντο οι συμμετέχοντες ως παιδιά. Τα ευρήματα είχαν μεγάλο ενδιαφέρον, καθώς, όσο αυξανόταν η κακοποιητική συμπεριφορά (*maltreatment*), τόσο επισφαλέστερη φαινόταν η σχέση των συμμετεχόντων με το Θεό. Μεγαλύτερη έμφαση δόθηκε στη σεξουαλική κακοποίηση όπου, εκεί διαπιστώθηκε η μεγαλύτερη απώλεια ανάμεσα σε ασφαλείς προσκολλήσεις με το Θεό και τα θύματά της. Ενδεχόμενο περιοριστικό στοιχείο της έρευνας είναι ότι το δείγμα απαρτιζόταν από ανθρώπους 19 ετών, έτσι, που είναι δύσκολο να εξάγουμε και να γενικεύσουμε συμπεράσματα μέσα από μια μονοδιάστατη δειγματοληψία.

Ο Rydz et al (2017) διεξήγαγε μια ενδιαφέρουσα έρευνα, προκειμένου να εξεταστούν εκ νέου η δομή και το επίπεδο της θρησκευτικότητας σε 126 συμμετέχοντες, με σκοπό η μεταβλητή της θρησκευτικότητας να ενσωματωθεί στη γνωσιακή (cognitive) ανάπτυξη του ανθρώπου (Piaget 1972, Kohlberg, 1976). Η ολιστική προσέγγιση της εν λόγω έρευνας επιβεβαίωσε τη σύνδεση, που μετράται μέσω ενός καινού τεστ (SLRT), θεωρούμενου ως ενός χρήσιμου εργαλείου.

1. DSM

Εξαντλώντας την υπάρχουσα βιβλιογραφία, κρίνουμε αναγκαίο να αναφερθούμε –έστω ακροθιγώς- στη διαγνωστική ικανότητα του ναρκισσισμού αυτήν καθαυτήν. Οι ενημερώσεις από το DSM-IV (1994) στο DSM-V (2013) είναι σημαντικές και καθοριστικές. Ενώ το πρώτο αναφέρει εννέα κριτήρια εκ των οποίων τα πέντε πληρούν τη διάγνωση, το πρόσφατο εγχειρίδιο (DSM-V, 2013) μεταβάλλει και οργανώνει τα κριτήρια της *Ναρκισσιστικής Διαταραχής της Προσωπικότητας* σε δυο κατηγορίες (Α και Β), όπου στην πρώτη εντάσσονται οι όροι α) ταυτότητα, β) κατεύθυνση, γ) ενσυναίσθηση και δ) εγγύτητα, ενώ στη δεύτερη το αίσθημα ενός μεγαλειώδους εαυτού και η ανάγκη να βρίσκεται συνεχώς κάποιος στο επίκεντρο της προσοχής. Θα αναφερθούμε επισταμένα στις διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα δυο εγχειρίδια στο επόμενο Κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

Η θρησκευτικότητα θεωρείται ως «ο πυρήνας και η ουσία γενικά του θρησκευέσθαι» (Τσιτσιγκος, 2011). Ωστόσο, η επιστημονική εξέταση της θρησκευτικότητας εγκυμονεί πολλούς κινδύνους, καθώς η ίδια είναι πολυσύνθετη ως έννοια.

Στην παρούσα παράγραφο, δεν θα αναφερθούμε σε όλες τις μορφές της θρησκευτικότητας (θεομπαικτική, υποκριτική, εξωτερι-

κή/μηχανική, φανατική, θρησκοληπτική, δεισιδαιμονική, παραθρησκευτική, αδιάφορη).

Μια βασική διάκριση που υπάρχει εντός της θρησκευτικότητας είναι μεταξύ εξωτερικής και εσωτερικής (Allport, 1960).

Δεν υπάρχει ενιαίος ορισμός της θρησκευτικότητας, καθώς αυτό τό εμποδίζουν α) το ακατάληπτο της θρησκευτικότητας, β) η πολυσύνθετη μορφή της, γ) η τυχόν γλωσσική μας ανεπάρκεια, και δ) η οποιαδήποτε τάση τού ερευνητή να μεροληπτεί. Όπως αναφέρει ο Καθηγητής Σ. Τσιτσίγκος (2011), «...οι περισσότεροι ερευνητές συμφωνούν ότι η θρησκευτικότητα εμπερικλείει τήν αποδοχή ενός συστήματος Πίστεως, που συνδέεται αφ' ενός μεν με συγκεκριμένες θρησκευτικές Ομολογίες ή σέκτες, αφ' ετέρου δε με ορισμένες ιεροτελεστίες και πρακτικές». Συνεπώς, η θρησκευτικότητα, αναντίρροτα, φέρει διττό εννοιολογικό πρόσημο: Οι καταβολές της δύνανται να περιγραφούν είτε ως κοινωνικές, είτε ως ενδοπροσωπικές. Αυτή η διχοτόμηση, η οποία δεν συνιστά διχασμό, όμως οφείλει να επισημανθεί, αποτελεί εφιαλτήριο για τη δημιουργία των εννοιών της εξωτερικής και της εσωτερικής θρησκευτικότητας. Στη σημαντική διάκριση αυτή συνέβαλαν απ' τη μια ο Αμερικανός φιλόσοφος και William James (1842-1910) και, απ' την άλλη, ο Αμερικανός ψυχολόγος και ακαδημαϊκός Gordon Allport (1897-1967), ενώ ο καθηγητής Θεολογίας D. Bastide (1944-2020) διαιρεί τή θρησκευτικότητα σε έξι δομές: α) δογματική, β) η μυθολο-γική, γ) η ηθική, δ) τελετουργική, ε) πειραματική και στ) κοινωνική (Τσι-τσιγκος, 2011).

Η θρησκευτικότητα αποτελεί αντικείμενο μελέτης στον ακαδημαϊκό χώρο, με ποικίλες προεκτάσεις σε πολλές επί μέρους άλλες επιστήμες, όπως αυτήν της Ψυχολογίας, της Ψυχιατρικής κ.τ.λ. Ο Λέκτορας Χ.Ν. Τσιρώνης (1960-) τού Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης διαχωρίζει τούς όρους θρησκευτικότητα και εκκλησιαστικότητα, επικαλούμενος τον Καθηγητή Β. Γιούλτση (1996), γράφοντας χαρακτηριστικά: «Αυτό που

μετρούν συνήθως οι έρευνες, είναι η τακτικότητα της συμμετοχής σε τελετές τού εκκλησιαστικού βίου... Η θρησκευτικότητα είναι ευρύτερη έννοια και εμπεριέχει τη συμμετοχή στη Λειτουργία ή σε θρησκευτικού τύπου τελετουργίες, τη γνώση για τούς πυλώνες τής Πίστεως- δόγματα, αλλά και για τούς κανόνες, την ιεραρχία και τις δομές τής θρησκευτικής κοινότητας, την παραδοχή και την υποστήριξη των βασικών πεποιθήσεων του θρησκευτικού σώματος, καθώς επίσης και τον προσανατολισμό τής καθημερινής ζωής προς τον ορίζοντα της θρησκευτικής νοηματοδότησης». Ο Χρήστος Τσιρώνης (2012) στο έργο του: «Οι έρευνες για τη Θρησκευτικότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα. Επιστημολογικά προλεγόμενα» δέχεται πως μπορούμε να μετρήσουμε τη θρησκευτικότητα μέσω τής εκκλησιαστικότητας, ωστόσο η εσωτερικότητα τού θρησκευτικού βιώματος παραμένει «...σχεδόν απροσπέλαστη».

Στον αντίποδα, ο Erich Fromm (1974) φαίνεται επικριτικός έναντι του Carl Jung, γράφοντας πως αν ο Jung έχει δίκιο, ισχυριζόμενος ότι το ασυνείδητο είναι βασικό θρησκευτικό φαινόμενο, τότε και η τρέλα θα μπορούσε να θεωρηθεί ως θρησκευτικό φαινόμενο. Ωστόσο, ο Fromm ομιλεί θετικά για τις ηθικές αρετές, παραλληλίζοντάς τες με την αυτοπραγμάτωση και όχι με την υπακοή. Απ' εδώ μπορούμε να συμπεράνουμε πως ο Fromm κρατεί με φειδώ ορισμένα στοιχεία θρησκευτικότητας, ενώ ταυτόχρονα ξεδιπλώνει το «θρησκεύεσθαι» ως ένα βαθύ εσωτερικό βίωμα.

Άλλος ορισμός τής θρησκευτικότητας δίνει έμφαση σε τρεις διαστάσεις: α. οργανωμένη θρησκευτικότητα, β. μη οργανωμένη, και γ. υποκειμενική ή εσωτερική.

Από τήν άλλη μεριά, ο Καθηγητής τής Ψυχολογίας τής Θρησκείας στο Πανεπιστήμιο της Louvain, V. Saroglou (2005), σχετίζει επιτυχώς τή θρησκευτικότητα με την προκοινωνική συμπεριφορά (prosocial behavior), δίνοντας έμφαση στην εσωτερική θρησκευτικότητα, σε αντίθεση με την εξωτερική.

Εξ άλλου, ο Dillon (2003) περιέγραψε τη *θρησκευτικότητα* ως κατιτί το ιδρυματοποιημένο (εκκλησιαστικό), παραδοσιακό, κοινά λατρευτικό αλλά και συχνά αυταρχικό· χρησιμοποίησε μάλιστα τους Wuthnow (1998) και Roof (1999), προσθέτοντας ότι η θρησκευτικότητα είναι: «... η σημασία ενός παραδοσιακά επικεντρωμένου συστήματος πεποιθήσεων και πρακτικών στη ζωή τού ατόμου».

Στη συνέχεια, οι Zinnbauer και Pargament (1997) όρισαν περιεκτικά τη *θρησκευτικότητα* ως το σύνολο των πεποιθήσεων, συναισθημάτων, πρακτικών και σχέσεων των ανθρώπων σε σχέση με κατιτί το υπερβατικό και ανώτερο, ως μια δύναμη, τοποθετώντας στο κέντρο όλων των παραπάνω το *ΙΕΡΟ*, το οποίο προσδιορίζει ακραιφνώς την ίδια τη θρησκευτικότητα. Οι ερευνητές αυτοί διαφοροποιούν το παραπάνω από τόν τρόπο, που τα συστήματα αξιών χρησιμοποιούνται για λόγους δικαιοσύνης, προσωπικής υπαρξιακής αναζήτησης ζωής και θανάτου, και λοιπών θεμελιωδών υπαρξιακών προβληματισμών. Στην τελευταία αυτή εκδοχή δεν ενυπάρχει τό αίσθημα του *ΙΕΡΟΥ*, όπως στην πρώτη. Οι Batson και Ventis (1993) εμφανίζονται ως ετεροαναφορά στο ίδιο άρθρο, δίδοντας έμφαση στην έννοια τού *ώριμου θρησκευτικού αισθήματος* με τρεις παραμέτρους: 1) το αίσθημα αυτό αποδέχεται και ενσωματώνει τήν πολυπλοκότητα, 2) το ίδιο αυτό αίσθημα ασκεί αυτοκριτική, και 3) το αίσθημα αυτό διαθέτει αδιάλειπτη διερευνητική φύση.

Ο θεολόγος, φιλόσοφος και ψυχαναλυτής A. Vergote (1921-2013), το 1993 σε αυστηρό ύφος, δέχεται ότι η *θρησκευτικότητα* του ανθρώπου *απαρτίζεται* από τελετουργικές πρακτικές, σύμβολα και προσευχές. Το πλαίσιο έκφρασης και περαιώσης της θρησκευτικότητας είναι η γλώσσα. Ο ίδιος ομιλεί για την απαραίτητη σχέση με κάτι, που δεν είναι μόνο ανθρώπινο-φυσικό, *αλλ'* υπερφυσικό ως σημείο εκκίνησης απαρχής τού κόσμου (*origin of the world*), πράγμα, που επηρεάζει τη ζωή των πιστών. Ο Vergote θέτει υπό αμφισβήτηση τις παραμέτρους τής ώριμης θρησκευτι-

κότητας του Allport, καθώς εξηγεί ότι η τελευταία υπολείπεται δραματικά σε τρόπο και επάρκεια επιστημονικής τεκμηρίωσης.

Σε άρθρο τού Paloutzian (2017), αναφέρεται πως η θρησκευτικότητα δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο ως προς την πίστη στο Θεό ή σε κάτι άλλο υπερφυσικό, στην εφαρμογή τελετουργικών παραδόσεων ή και σε ένα ιδιαίτερο βίωμα με το Θεό. Ο ίδιος προσθέτει πολιτισμικά στοιχεία, τα οποία αποσταθεροποιούν οποιαδήποτε απόπειρα να προσδιοριστεί εύστοχα η θρησκευτικότητα γενικά. Ωστόσο, στη συνέχεια ο Paloutzian έγραψε πως η θρησκευτικότητα είναι ο ένας αποτελεσματικός τρόπος για τον άνθρωπο να δημιουργήσει (όχι να νιώσει) νόημα στη ζωή του.

Κατ' άλλους, η θρησκευτικότητα αναφέρεται ως σχέση με μια συγκεκριμένη παραδοσιακή Πίστη ή δόγμα κάποιας υπερδύναμης (Reich, Oser & Scarlet 1999, Wong 2006). Κατά τόν Καθηγητή Σ. Τσιτσιγκό (2011), στο φυσιολογικό «θρησκεύεσθαι» εμπριέχονται:

α) κάποιιοι δυναμικοί παράγοντες, που κατανοούνται ως (πνευματικές, Θείες ή υπερβατικές) «δυνάμεις»: πνεύματα, δαίμονες, θεοί, νόμοι, ιδέες, ιδανικά και οτιδήποτε θεωρείται ισχυρό, επικίνδυνο ή επικουρικό για τον άνθρωπο,

β) ένα αφηρημένο (θεωρητικό) σύστημα ιδεών, που σχετίζεται: 1. με την πίστη σε μια μη υλική (πνευματική) πραγματικότητα, 2. με τον οντολογικό και ηθικό τρόπο ζωής ή την ταύτιση Θεού και Ηθικής, 3. με τη συνείδηση της παρουσίας και λήψης βοήθειας από τόν Θεό σε απάντηση π.χ. της προσευχής, 4. με την πίστη στη Θεία Πρόνοια και τη μετά θάνατο ζωή, 5. με την αναγνώριση της παρουσίας τού *ΙΕΡΟΥ* στη Φύση, αλλά και τής πραγματικής ύπαρξης του κακού, και 6) με το βίωμα μιας καθολικής ενότητας των πάντων, σύμφωνα με μια παγκόσμια διάταξη,

γ) μια πνευματικότητα ή δια-νοητικότητα,

δ) μια ανάλογη κατάσταση, που περιλαμβάνει: 1) κάποιες εμπειρίες («βιωματικότητα»), 2) ένα πρότυπο γεγονότων στη ζωή ενός προσώπου,

που ξεπέρασε τον εαυτό του κατά ένα ασυνήθιστο τρόπο, και 3) κάποιες ηθικές (πρακτικές) ακολουθίες/εφαρμογές,

ε) μια κοινωνική οργάνωση, που απαρτίζει δεσμό και ταυτότητα, και

στ) κάποιο τελετουργικό.

2. Διαγνωστικά Κριτήρια Θρησκευτικότητας

Μεταβαίνοντας στις μεταβλητές τής θρησκευτικότητας και του ναρκισσισμού, βρίσκουμε πολλές έρευνες, που τις συσχετίζουν.

Αρχίζουμε με την έρευνα των Olds και Harrison(1982), οι οποίοι χρησιμοποίησαν δυο περιπτώσεις (*cases studies*) αγοριών 9 ετών, όπου εξετάστηκε ο θρησκευτικός ιδεασμός τους σε ένα ψυχιατρικό πλαίσιο. Η επιστημονική ομάδα τής εν λόγω μελέτης είχε ως γνώμονες ψυχοδυναμικές παραμέτρους (*Εγώ και Υπερεγώ* τού παιδιού) αλλά και την *αντικειμενότροπη θεωρία* (*Objects Relations Theory*). Οι αρχικές αιτίες των αξιολογήσεων των δυο παιδιών ήταν η βραδινή ενούρηση και η αμυντική συμπεριφορά (άμυνες του *Εγώ*) με τον αδερφό του. Τα συμπεράσματα των ερευνητών και επιστημόνων ήταν ότι το πρώτο παιδί έφερε όντως ένα πολύ αυστηρό *Υπερεγώ*, το οποίο πρόβαλε στο Θεό, απόδίδοντάς Του αυστηρότητα και τιμωρητική στάση, ενώ για το δεύτερο παιδί περιέγραψε τον «πεσόντα άγγελο» ως φθονερό (τον *Εωσφόρο*, που ζήλεψε τον Θεό), προβάλλοντας σε εκείνον τον εαυτό του, που ζηλεύει το μικρό του αδελφό.

Στην έρευνα των Watson,Hood κ.ά. (1987) συσχετίστηκαν οι μεταβλητές τού ναρκισσισμού και της θρησκευτικότητας μέσα από δείγμα 145 ατόμων με μέσο όρο ηλικίας 22,8 έτη και εύρος 17-61 ετών. Η εσωτερική θρησκευτικότητα βρέθηκε σχετιζόμενη ισχυρά και αρνητικά με το ναρκισσισμό και το *Μακιαβελισμό*, και μάλιστα δίχως να υφίσταται διαφοροποίηση ανάμεσα στα δυο φύλα. Το κρίσιμο στοιχείο τού ναρκισσισμού, που

έκανε τη μεγάλη διαφορά, ήταν η «εκμετάλλευση» των άλλων (*exploitiveness*), η οποία φαίνεται αντίθετη προς τη θρησκευτικότητα.

Σε έρευνα των Simons, Simons κ.ά. (2004) συγκρίθηκαν ως μεταβλητές η θρησκευτικότητα της οικογένειας εφήβων με την αποκλίνουσα συμπεριφορά τους, υποστηρίζοντας πως η πρώτη ενδυναμώνει τη σύναψη σχέσεων με πιο συμβατούς φίλους με κοινά ήθη και παραδόσεις. Εξετάστηκαν 451 λευκοί Αμερικανοί Χριστιανοί (Βαπτιστές, Καθολικοί και Προτεστάντες) γονείς και οι έφηβοι-παιδιά τους, ηλικίας 13-15 ετών. Τα αποτελέσματα έδειξαν μια ουδέτερη σχέση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές, καθώς από τη μια η θρησκευτικότητα των γονέων επηρέαζε τη θρησκευτικότητα των παιδιών, ωστόσο δεν διασφάλιζε βελτιωμένη και πιο προσαρμοστική κοινωνική συμπεριφορά.

Στην έρευνα των Exline, Bushman κ.ά. (2004) συσχετίστηκαν η έλλειψη συγχωρητικότητας με το ναρκισσιστικό αίσθημα αυτο-δικαίωσης (*narcissistic sense of entitlement*), σε δείγμα 155 πρωτοετών φοιτητών της Σχολής της Ψυχολογίας. Ο μέσος όρος ηλικίας ήταν τα 19 έτη. Τα ευρήματα κατέδειξαν μια ισχυρή σχέση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές. Αναλυτικότερα, η πεποίθηση της δικαίωσης ήταν όντως αρνητικά συνδεδεμένη με τη συγχωρητικότητα. Η συγχωρητικότητα εδώ αποτέλεσε στοιχείο, που μας συνδέει με τη θρησκευτικότητα και θα το εξετάσουμε σε επόμενα κεφάλαια της έρευνάς μας. Ωστόσο, τη συγχωρητικότητα ως μεταβλητή θα την εκλάβουμε ως μια διαδικασία (και όχι τετελεσμένη κατάσταση) δομικών επικοινωνιακών πράξεων, που -συν το χρόνω- επιτρέπει στα άτομα να ανταποκρίνονται θετικά σε οδυνηρές καταστάσεις (Τσιτσιγκος, 2018).

Στην έρευνα των Saroglou, Pichon κ.ά. (2005) σχετίστηκαν η (αντι)κοινωνική συμπεριφορά με τη θρησκευτικότητα σε δείγμα 106 φοιτητών Ψυχολογίας. Όπως είχε υποτεθεί, η θρησκευτικότητα παρουσίασε δυνατή και αρνητική σχέση με την αντικοινωνική συμπεριφορά, με την

επιθετικότητα και με τη δυσπροσαρμοστικότητα σε καθημερινές δυσκολίες και εμπόδια.

Στην έρευνα του Σαρόγλου (2005) εξετάστηκε η θρησκευτικότητα σε σχέση με την κοινωνική συμπεριφορά. Φάνηκε να υπάρχει αρνητική σχέση ανάμεσα στην επιθετική -αντικοινωνική- συμπεριφορά και τη θρησκευτικότητα σε δείγμα 250 ενηλίκων. Επίσης, βρέθηκε θετική σχέση με την ενσυναίσθηση και τη θρησκευτικότητα.

Μία διεξοδική έρευνα των Wong, Rew κ.ά. (2006) συσχέτισε σε εφήβους την πνευματικότητα/θρησκευτικότητα με την ψυχική υγεία. Χρησιμοποιήθηκαν έρευνες συγκεκριμένα από άτομα 10-20 ετών (ανώτατο όριο τα 20 έτη). Οι έρευνες αυτές είχαν διεξαχθεί από το 1998 έως και το 2004. Σε αυτήν την επταετία αναλύθηκαν 20 έρευνες, που είχαν αυτές τις ως άνω με-ταβλητές και διαπιστώθηκε ότι το 90% είχε θετική σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την ψυχική υγεία, ενώ στο 10% βρέθηκαν παράγο-ντες, όπως η κατάθλιψη και στοιχεία μετατραυματικού σοκ. Η γενική εικόνα επιβεβαιώνει, ωστόσο, τη θετική σχέση των δυο μεταβλητών για άλλη μια φορά.

Σε έρευνα των Ubani και Tirri (2006) διερευνήθηκε η θρησκευτικότητα και η πνευματικότητα σε 102 Φινλανδούς μαθητές 12-13 ετών. Η μεταβλητή της θρησκευτικότητας εμπεριείχε τον εκκλησιασμό, το πρόσωπο του Χριστού, την έννοια του Θεού, την ανάγνωση της Βίβλου, το πρόσωπο του Πάπα και το Σταυρό. Στο πεδίο της πνευματικότητας, βρέθηκαν η έννοια του πνεύματος, του υπερφυσικού, της αφοσίωσης στη ζωή ως αξίας και της Γιόγκα ως ασκητική πνευματικότητας.

Στην έρευνα των Good και Willoughby (2006) μετρήθηκε η σχέση μεταξύ πνευματικότητας, θρησκευτικότητας και εφηβικής ψυχοκοινωνικής συμπεριφοράς προσαρμογής. Η θρησκευτικότητα εντοπίστηκε βασικά στον εκκλησιασμό, η πνευματικότητα στην πίστη σε μια ανώτερη δύναμη και η ψυχοκοινωνική συμπεριφορά σε μια πολύ-παραγοντική μεταβλητή

καταθλιπτικής ροπής στοιχείων άγχους, αυτοπεποίθησης, υγιούς αυτοεικόνας, αισθήματος ικανοποίησης/πληρότητας από την καθημερινότητα και τις διαπροσωπικές σχέσεις στο σχολικό περιβάλλον. Το δείγμα ήταν 6.578 μαθητές ηλικίας 13-18 ετών από 25 σχολεία του Ontario. Η έρευνα επιβεβαιώθηκε μερικώς, καθώς οι μαθητές, που συμμετείχαν στον εκκλησιασμό και πίστευαν στο Θεό ως μια ανώτερη δύναμη, έδειξαν όντως μια καλύτερη συμπεριφορά σε θέματα προσαρμοστικότητας. Ενδιαφέρον έχει το εύρημα της σταθερότητας των μετρήσεων στις ομάδες της εκκλησιαστικότητας και μη, ανεξαρτήτως πίστης στο Θεό. Στα στατιστικά αποτελέσματα, η πίστη στο Θεό διαχωρίστηκε παντελώς από τη συμμετοχή στα δρώμενα του ποιμνίου. Ο εκκλησιασμός φάνηκε ιδιαίτερα ευεργετικός σε αυτές τις ηλικίες, καθώς, όπως λένε οι ερευνητές, «...αυτός αποθαρρύνει συμπεριφορές επικινδυνότητας».

Στην έρευνα των Doehring, Clarke κ.ά. (2007) σχετίστηκαν η ιερότητα της ζωής με την ψυχική υγεία. Αν και η συγκεκριμένη έρευνα δεν είχε απ' ευθείας αναφορά στο ναρκισσισμό, η αντιστοιχία του με την ψυχική υγεία μπορεί να μας βοηθήσει να καταλάβουμε περισσότερα. Πράγματι, σε χίλιους κατοίκους των ΗΠΑ, σε αναλογία 60-40% αρρένων και θηλέων αντίστοιχα, απεστάλησαν και απαντήθηκαν ερωτηματολόγια με σκοπό τυχόν συσχετίσεις. Βρέθηκε ισχυρή θετική σχέση ανάμεσα στην ιερότητα και την εσωτερική θρησκευτικότητα, στην ψυχική υγεία, τις υγιείς διαπροσωπικές σχέσεις αλλά και τη νοηματοδότηση της ζωής. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «...δημιουργείται το πορτραίτο των ανθρώπων, που ... έχουν αυτοπεποίθηση, δεν είναι ναρκισσιστές και έχουν ασφαλείς προσκολλήσεις στους άλλους».

Η έρευνα του Bone (2008) εξέτασε παιδιά 6-12 ετών, καθώς και τους εμπλεκόμενους εκπαιδευτικούς και τους γονείς τους, ψάχνοντας στοιχεία πνευματικότητας στην καθημερινή συμπεριφορά τους. Από τα επιστημονικά ευρήματα, οι ερευνητές αποφάνθηκαν πως η πνευματικότητα σε αυ-

τές τις ηλικίες είναι προσβάσιμη διαπροσωπικά και όχι μόνο ενδοπροσωπικά. Με άλλα λόγια, διαπιστώθηκαν στοιχεία πνευματικότητας με γνώμονα την αίσθηση της συνύπαρξης με άλλους (*witness awareness*). Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έννοια της παντοδυναμίας, στην οποία αναφέρεται η εργασία, καθώς η απουσία της προωθεί την πνευματικότητα.

Στην έρευνα των Van Dyke και Elias (2008) δεν επιβεβαιώθηκε η υπόθεση πως η συγχωρητικότητα και η θρησκευτικότητα 89 παιδιών ηλικίας 10,84 ετών σχετιζόταν θετικά και σημαντικά με τη συναισθηματική νοημοσύνη.

Σε άλλη μια ενδιαφέρουσα έρευνα του Tamminen (2009) εξετάστηκαν 3.000 Φινλανδοί, ηλικίας 7-20ετών. Το ενδιαφέρον εύρημα αυτής της εργασίας, ήταν ότι παρατηρήθηκε έντονο το αίσθημα της «θρησκευτικής εμπειρίας» μέχρι και τα 12 έτη, ενώ από το 13^ο και μετά, οι εξεταζόμενοι εμφάνισαν αξιοσημείωτη μείωση σε αυτήν τη μεταβλητή της θρησκευτικότητας. Οι μετρήσεις αυτές μάς βοηθούν, καθώς επιβεβαιώνουν την αρχική επιλογή της παρούσας έρευνας για την ηλικία 9-11 ετών. Επισημαίνονται εδώ τα ακριβή ευρήματα των ερευνητών: «Σύμφωνα με τις δικές τους αναφορές, στους μαθητές των ηλικιών 7-11 ετών υπήρξε η μεγαλύτερη θρησκευτική εμπειρία (Θεία εγγύτητα και καθοδήγηση) σε σύγκριση με άλλους μαθητές από μεγαλύτερες ηλικίες».

Έρευνα των Kim, Mc Cullough κ.ά. (2009) αντιπαρέβαλε τις μεταβλητές της θρησκευτικότητας των κηδεμόνων, της θρησκευτικότητας των παιδιών και της προσαρμοστικής συμπεριφοράς ανάμεσα σε κακοποιημένα και μη κακοποιημένα παιδιά μέσου όρου 10 ετών. Εξετάστηκαν 170 κακοποιημένα και 159 μη κακοποιημένα παιδιά από οικογένειες χαμηλού βιοτικού επιπέδου. Η υπόθεση της έρευνας έδειξε μια ασήμαντη σχέση ανάμεσα σε στοιχεία εξωτερικής θρησκευτικότητας (συμμετοχή στον εκκλησιασμό) και κακοποιημένα/μη κακοποιημένα παιδιά, όμως η παράμετρος «Πόσο σπουδαία θεωρείτε την πίστη στο θεό;» προσδιόριζε σημαντικά

τήν προσαρμοστικότητα των παιδιών αμφοτέρων των ομάδων (κακοποιημένα/όχι). Η θρησκευτικότητα των κηδεμόνων επηρέασε θετικά και προστατευτικά την κατηγορία των κακοποιημένων παιδιών, προωθώντας την ορθότητα στη συμπεριφορά τους.

Σε άλλη έρευνα των Davis, Ellis κ.ά. (2009), εξετάστηκε η υπόθεση ότι η θρησκευτικότητα προάγει το αίσθημα της αυτοπεποίθησης, της ευτυχίας, του coping και της αυτοεκτίμησης μέσω άλλων ερευνών σε παιδιά και εφήβους. Όλη η εργασία παραθέτει έρευνες, που επιβεβαιώνουν πως η θρησκευτικότητα και η πνευματικότητα προστατεύουν τούς έφηβους από χρήση ουσιών (Stewart, 2001). Επίσης, το αίσθημα της αυτοεκτίμησης και του «ανήκειν» ενδυναμώνεται από τη συμμετοχή σε θρησκευτικά δρώμενα (Clarke, 2001). Στη συνέχεια, η μελέτη αναφέρει τον Fowler (1981), ο οποίος ως ετεροαναφορά επιβεβαιώνει από έρευνα πως η ανάπτυξη της πίστης στο Θεό συμπίπτει και συντρέχει παράλληλα με την εσωτερική συνοχή μέσω της δημιουργίας μιας ταυτότητας στο παιδί και τον έφηβο, νοηματοδοτώντας διαπροσωπικούς δεσμούς στη ζωή του. Η θρησκευτικότητα έδειξε στενή σχέση με την κοινωνική συμπεριφορά, ενώ η πνευματικότητα είχε σχέση με την εσωτερικευμένη εμπειρία τού Θεού (Good & Willoughby 2008, Hill & Pargament 2008).

Στην έρευνα των Vitell, Bing κ.ά. (2009), που μετρήθηκαν οι μεταβλητές της ηθικής κρίσης και της αυτοκυριαρχίας (self-control) σε σχέση με τη θρησκευτικότητα, διερευνήθηκαν 110 φοιτητές διαφόρων σχολών. Διαχωρίστηκε η εσωτερική από την εξωτερική θρησκευτικότητα μέσα από στατιστική μέτρηση με αρνητικό πρόσημο και, στη συνέχεια, ερωτήθηκαν οι φοιτητές. Τα ευρήματα της έρευνας επιβεβαίωσαν πως η εσωτερική θρησκευτικότητα έχει θετική και στατιστικά σημαντική σχέση με μια ηθική αυταξία, αναδεικνύοντας τον διαμεσολαβητικό ρόλο της αυτοκυριαρχίας. Από την άλλη μεριά, η εξωτερική θρησκευτικότητα έδειξε να μη επηρεάζει αποφασιστικά την ηθική αυταξία τού προσώπου. Τέλος, ο ρόλος

τής αυτοκυριαρχίας φάνηκε να επηρεάζει θετικά την ηθική σε εκείνους, που ασκούν εξωτερική θρησκευτικότητα, με συνέπεια να αναβαθμίζονται οι μετρήσεις στην ηθικότητα.

Η έρευνα των Fossati, Pincus κ.ά. (2009) εξέτασε τη σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και τη θεωρία της προσκόλλησης (*attachment theory*). Η συγκεκριμένη θεωρία τέθηκε υπό το πρίσμα της κακομεταχείρισης ή όχι από τους γονείς προς τα παιδιά, σε δείγμα 150 συμμετεχόντων ηλικίας μέσου όρου 19,3 ετών. Οι συγκεκριμένοι ερωτήθηκαν για την παιδική τους ηλικία σε σχέση με τις παραπάνω μεταβλητές. Οι απαντήσεις ανέδειξαν πως η κακομεταχείριση των γονέων προς τα παιδιά είχε στατιστικά αρνητική και σημαντική σχέση με τη θρησκευτικότητα αυτών των παιδιών, που πλέον ήταν ενήλικες. Η κακομεταχείριση εδώ εστίασε κυρίως σε *styles* επισφαλούς προσκόλλησης, που εξηγεί η εν λόγω θεωρία του Bowlby (1973).

Στην έρευνα του Gleig (2010) σχετίστηκαν ως μεταβλητές ο ναρκισσισμός και η ψυχο-πνευματικότητα (*psychospirituality*), όπως την ονόμασαν. Αξιοσημείωτο της εργασίας αυτής, παρ' όλο που δεν τεκμηριώθηκε επιστημονικά, υπήρξε το συγκριτικό μέγεθος του υγιούς έναντι του παθολογικού ναρκισσισμού σε σχέση με την πνευματικότητα. Στην ίδια έρευνα, όμοια έγινε εκτενής αναφορά στον «οντολογικό» ναρκισσισμό, δηλαδή σε όλες τις εκφάνσεις του εντός τού ανθρώπου, προσαρτώντας στοιχεία πνευματικότητας.

Η έρευνα των Krageloh, Chai κ.ά. (2010) μέτρησε τις μεταβλητές τού θρησκευτικού coping («αντεπεξέρχεται») και άλλων εκφάνσεών του. Το δείγμα αποτελούταν από 616 φοιτητές και η υπόθεση ήταν πως υπάρχει ισχυρή σχέση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές. Τα αποτελέσματα διαφοροποίησαν κατάφωρα τις ομάδες των «πολύ θρησκών» από τους λίγο θρησκούς ως προς τη μεταχείριση άλλων στρατηγικών coping, που υιοθετούσαν. Οι φοιτητές με χαμηλούς δείκτες θρησκευτικού coping έδειξαν επί-

σης χαμηλούς δείκτες άλλων τρόπων να διαχειρίζονται στρεσογόνες καταστάσεις. Συνεπώς επιβεβαιώθηκε η υπόθεση της έρευνας.

Στη μελέτη των Jagt-Jelsma, Schot κ.ά. (2011) ερευνήθηκε η σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα των γονέων και την ψυχική υγεία των προ-εφήβων παιδιών τους ηλικίας 10-12 ετών. Το δείγμα ήταν μεγάλο (2.230 άτομα) και χρησιμοποιήθηκαν σταθμισμένα εργαλεία, τόσο για τους γονείς, όσο και τα παιδιά. Η θρησκευτικότητα των γονέων φάνηκε στατιστικά σημαντική για την ψυχική υγεία των παιδιών, καθώς η πρώτη μεταβλητή επηρεάζει τον τρόπο, που ένα παιδί νοηματοδοτεί τη ζωή του, ερμηνεύει σημαντικά γεγονότα, διαχειρίζεται στρεσογόνες συνθήκες και ασκεί μεθόδους coping (αντεπεξέρχεται). Το απρόσμενο εύρημα υπήρξε πως η θρησκευτικότητα της μητέρας ήταν πολύ πιο σημαντική και καθοριστική από εκείνην του πατέρα μέσα στο οικογενειακό πλαίσιο.

Σε έρευνα των Kovacs, Pico κ.ά. (2011) συγκρίθηκαν η χρήση ουσιών με τη θρησκευτικότητα ως μεταβλητές (με δείγμα 881 Ούγγρων μαθητών ηλικίας 14-20 ετών). Ερευνώντας προστατευτικούς μηχανισμούς για τη χρήση ουσιών, αυτή η έρευνα ανέδειξε μια αρνητική, αλλά ισχυρή σχέση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές. Πιο συγκεκριμένα, ο εκκλησιασμός υπήρξε η πιο καθοριστική παράμετρος της θρησκευτικότητας, που σχετίστηκε με τη χρήση ουσιών.

Στην έρευνα του Baring (2012) ερωτήθηκαν 241 παιδιά ηλικίας 11 ετών στις Φιλιππίνες για την εικόνα Θεού, που έχουν, και τον τρόπο, που εκτιμούν – αξιολογούν τον εαυτό τους. Οι δυο μεταβλητές (εικόνα Θεού και αυτοεκτίμηση) δεν είχαν σημαντικά διαφορετικές μετρήσεις σε σχέση με το φύλο. Πιο συγκεκριμένα, τα αγόρια έδειξαν υψηλότερους δείκτες στην ερώτηση «Μπορώ να μιλώ με το Θεό ανά πάσα στιγμή». Τα ευρήματα της έρευνας οδηγούν στο συμπέρασμα πως υπάρχει πλούσιος και περιεκτικός τρόπος, που ένα παιδί αυτής της ηλικίας δύναται να σχετιστεί με τη φιγούρα του Θεού, συνεπώς την -εν εξελίξει- θρησκευτικότητά του. Ε-

πίσης, η σχέση των παιδιών με τους γονείς τους φάνηκε να μην επηρεάζει αυτήν ανάμεσα στα ίδια και τον Θεό.

Στην έρευνα των Kim-Spoon και Longo (2012) εξετάστηκαν 322 έφηβοι (μέσος όρος ηλικίας 12,63 ετών) μαζί με τους γονείς τους (μέσος όρος ηλικίας 43,21 ετών). Οι μεταβλητές της έρευνας ήταν η θρησκευτικότητα των γονέων σε σχέση με την ποιότητα ανάμεσα στα παιδιά και τους ίδιους. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαίωσαν πως οι έφηβοι με γονείς θρησκευόμενους, είχαν την τάση να λειτουργούν πιο ευπροσάρμοστα σε ενδοπροσωπικό και διαπροσωπικό – οικογενειακό πλαίσιο. Μια επισήμανση της έρευνας ήταν ότι, ενώ η διαφορά ανάμεσα στη θρησκευτικότητα των γονέων και των παιδιών επηρέαζε αρνητικά τη συμπεριφορά των δεύτερων, ωστόσο αν οι γονείς ήταν πιο θρήσκοι από τα παιδιά τους, είχε άλλη επίδραση από το αντίστροφο, ενώ ως απόκλιση (στατιστική διαφορά ανάμεσα στις ομάδες) οι μετρήσεις μπορεί να ήταν παρόμοιες. Με λίγα λόγια, στην περίπτωση, που οι γονείς ήταν πιο θρήσκοι από τα παιδιά τους και όχι τα παιδιά από τους γονείς, είχαμε διαφορετικά αποτελέσματα, και όχι όταν τα παιδιά ήταν πιο θρήσκα από τους γονείς.

Η έρευνα των Sandage και Crabtree (2012) αναφέρθηκε σε τυχόν παθολογία της πνευματικότητας και της θρησκευτικότητας σε σχέση με τη συγχωρητικότητα. Οι δυο μεταβλητές μετρήθηκαν σε δείγμα 214 Χριστιανών φοιτητών. Οι ερευνητές αναφέρουν εδώ πως η μεταβλητή της συγχωρητικότητας άπτεται του ναρκισσισμού, καθώς ο υγιής ναρκισσισμός ενέχει στοιχεία συγχωρητικότητας, συνεκτικότητας του αισθήματος του εαυτού, της αυτοπεποίθησης και της εσωτερικής ισορροπίας (p. 692). Τα αποτελέσματα επιβεβαίωσαν πως η υπεροχή, που η πνευματικότητα αποπνέει (*spiritual grandiosity*), δεν συνδέεται σημαντικά με τη συγχωρητικότητα σε αυτούς τους φοιτητές. Η πνευματική υπεροχή εδώ αφορά στο αίσθημα και την εικόνα τού μεγαλείου στην ενάσκηση της πνευματικότητας από το ίδιο το άτομο.

Η έρευνα των Cooper και Pullig (2013) εξέτασε 385 φοιτητές βασικού πτυχίου ως προς τα στοιχεία ναρκισσισμού τους, την εσωτερική και εξωτερική θρησκευτικότητα τους και την ηθική τους διάκριση. Η έρευνα αυτή περιείχε και στοιχεία Ορθόδοξης Πίστης στο πεδίο της θρησκευτικότητας. Τα αποτελέσματα ανέδειξαν τρεις κατηγορίες φοιτητών, ήτοι α. τους Σκεπτικιστές, β. τους κατ' όνομα Χριστιανούς, και γ. τους αφοσιωμένους Χριστιανούς. Οι αφοσιωμένοι διέθεταν αυξημένους δείκτες εσωτερικευμένης θρησκευτικότητας και υψηλούς δείκτες ηθικής κρίσης σε σχέση με τους «κατ' όνομα» Χριστιανούς και τους σκεπτικιστές. Η μεταβλητή τού ναρκισσισμού είχε ισχυρή συσχέτιση με την ανήθικη κρίση, ενώ οι σκεπτικιστές έδειξαν χαμηλότερους δείκτες ως προς την ηθική και τη θρησκευτικότητα, είτε εσωτερική, είτε εξωτερική και τελετουργική. Ενδιαφέρον συνιστά το εύρημα ότι, όσο οι σκεπτικιστές παρουσίαζαν χαμηλές τιμές ναρκισσισμού, η ηθική τους επηρεαζόταν θετικά.

Στην έρευνα των Chen και Tang (2013) ερωτήθηκαν 359 φοιτητές για τη θρησκευτικότητά τους (εσωτερική ή εξωτερική), καθώς και για τυχόν στοιχεία Μακιαβελισμού στη συμπεριφορά τους. Οι υποθέσεις ήταν ότι η εσωτερική θρησκευτικότητα φέρει αρνητική σχέση με τον Μακιαβελισμό, ενώ η εξωτερική θρησκευτικότητα σχετίζεται θετικά με αυτόν. Ως αποτέλεσμα της έρευνας, επιβεβαιώθηκαν και οι δυο υποθέσεις. Στην πρώτη υπόθεση, η επιρροή της εσωτερικής θρησκευτικότητας αφορούσε στην έμμεση παρέμβαση, που είχε πρωτίστως σε προτεραιότητα την ηθική συμπεριφορά και συνεπώς στη μείωση τού Μακιαβελισμού.

Σε έρευνα των Kammerle, Unterrainer κ.ά. (2013) αναλύθηκαν οι μεταβλητές της θρησκευτικότητας και της πνευματικότητας με τη σκοτεινή τριάδα της προσωπικότητας, ήτοι α. το ναρκισσισμό, β. το μακιαβελισμό και γ. την ψυχοπαθολογία. Το δείγμα είχε 312 φοιτητές. Τα αποτελέσματα κατέδειξαν για άλλη μια φορά ότι υπήρξε αρνητική σχέση ανάμεσα στη

θρησκευτικότητα, την πνευματικότητα και την σκοτεινή τριάδα τής προσωπικότητας.

Στην έρευνα των Molock και Barksdale (2013) διερευνήθηκε η σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την εναντιωματική συμπεριφορά σε Αφρό-Αμερικανούς και σε λευκούς εφήβους. Οι ηλικίες ήταν 13-19 και το δείγμα περιλάμβανε 101 αγόρια και 173 κορίτσια. Κατ' αρχήν, βρέθηκαν διαφορές ανάμεσα στις δυο φυλές (Αφρικανούς και λευκούς), με τους πρώτους να φέρουν υψηλότερους δείκτες, όπως και είδος (συλλογικό), θρησκευτικότητας, ενώ υπήρξε αρνητική σχέση τής θρησκευτικότητας με τα προβλήματα εναντιωματικής συμπεριφοράς, τόσο στους Αφρικανούς, όσο και στους λευκούς.

Στην ενδιαφέρουσα επιστημονική έρευνα των Cooper και Pullig (2013) εξετάστηκε η σχέση τής *Ηθικής* με τη *θρησκευτικότητα*. Ο λόγος, που μας αφορά αυτή η εργασία, είναι σαφέστατα η άρρηκτη σχέση ανάμεσα στον παθογενή ναρκισσισμό, ήτοι τήν εν λόγω διαταραχή, και το ήθος. Συνεπώς, εδώ η εργασία αυτή, μιλώντας για τη μεταβλητή τής ηθικής, άπτεται ισχυρά τής παθογένειας της ναρκισσιστικής διαταραχής. Στην ίδια έρευνα, ο παράγοντας *θρησκευτικότητα* τριχοτομήθηκε, δημιουργώντας τις εξής κατηγορίες: α. *Σκεπτικιστές*, β. *κανονικοί* και γ. *αφοσιωμένοι*. Όπως εύκολα κατανοείται, η πρώτη κατηγορία τείνει να αμφισβητεί δογματικές συμπεριφορές τής εξωτερικευμένης θρησκευτικότητας, η τρίτη ταυτίζεται με αυτούς, που ακολουθούν με απόλυτη ευλάβεια ό,τι επιτάσσει η εσωτερική και η εξωτερική θρησκευτικότητα, ενώ η δεύτερη κατηγορία βρίσκεται ανάμεσα στους δυο προαναφερθέντες. Μετρήθηκαν 385 φοιτητές βασικού πτυχίου (*Bachelor's Degree*). Το ενδιαφέρον αυτής τής έρευνας είναι πως εστιάζει σε στοιχεία τής Ορθόδοξης χριστιανικής Πίστης και όχι γενικά τής Χριστιανικής παιδείας. Οι *σκεπτικιστές* έδειξαν να απορρίπτουν στοιχεία τής εσωτερικής θρησκευτικότητας, ενώ επέδειξαν συμπεριφορά κυρίως τής εξωτερικής θρησκευτικότητας· οι ίδιοι εμφάνι-

σαν μετρήσεις χαμηλής ηθικής συμπεριφοράς σε σχέση με τους άλλους. Οι κανονικοί επέδειξαν μέτρια εσωτερική θρησκευτικότητα και υψηλή εξωτερική, ενώ στα θέματα Ηθικής, εκδήλωσαν υψηλότερα επίπεδα από τους πρώτους. Οι αφοσιωμένοι Χριστιανοί είχαν ιδιαίτερα υψηλές μετρήσεις στην εσωτερικευμένη θρησκευτικότητα, χαμηλά επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας, ενώ τις υψηλότερες τιμές στη μεταβλητή της ηθικής συμπεριφοράς και κρίσης.

Στην έρευνα των Power και Mc Kinney (2013) εξετάστηκαν 486 άτομα ηλικίας 18-25 ετών ως προς τη θρησκευτικότητα και την προσαρμοστικότητα στη συμπεριφορά τους. Παράγοντες, όπως η κατάθλιψη, το στρες και η επιθετικότητα, προσμετρήθηκαν αρνητικά στην προσαρμοστικότητα. Τα ευρήματα εμφάνισαν μια θετική και ισχυρή σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότητα και την προσαρμοστικότητα. Πιο συγκεκριμένα, η εσωτερική θρησκευτικότητα φάνηκε να κάνει τη διαφορά, προάγοντας την υπόθεση πως η προσωπική σχέση με τον Θεό είναι εκείνη, που ενισχύει θετικά στοιχεία στην εν γένει συμπεριφορά ενός ατόμου.

Η έρευνα των Chiswick και Mirtcheva (2013) εξέτασε την ψυχική υγεία και τη θρησκευτικότητα μέσα από δημογραφικά στοιχεία 2.604 ατόμων ηλικίας 6-11, 12-15 και 16-19. Στις τρεις κατηγορίες, η μεσαία φάνηκε να επιβεβαιώνει θετική και ισχυρή σχέση ανάμεσα στις δυο μεταβλητές.

Σε έρευνα των Good και Willoughby (2014), απάντησαν 803 συμμετέχοντες ηλικίας 11-12 ετών σε ερωτηματολόγια με μεταβλητές την οργανωμένη/ιδρυματοποιημένη, την προσωπική/ατομική θρησκευτικότητα και την ψυχοκοινωνική προσαρμοστικότητα των (προ)εφήβων. Ερευνήθηκαν οι μεταβλητές της πνευματικότητας και τού ενδοψυχικού «εϋ γίνεσθαι» (*well-being*). Θα πρέπει να επισημάνουμε πως η «πνευματικότητα» εδώ εμπεριέχει την εσωτερική και την εξωτερική θρησκευτικότητα. Η προσαρμοστικότητα περιλάμβανε παράγοντες, όπως την ενδοπροσωπική ψυχική υγεία, την ποιότητα των διαπροσωπικών σχέσεων, την ποιότητα σχέσης

με γονείς, τη χρήση ουσιών και τον επαγγελματικό προσανατολισμό τους. Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν τις υποθέσεις τής έρευνας. Για αρχή, η θρησκευτικότητα γενικά (είτε εξωτερική, είτε προσωπική) βρέθηκε στατιστικά σχετιζόμενη με την ενδοπροσωπική ψυχική υγεία, κατά μια μεγαλύτερη ροπή τής προσωπικής/ατομικής θρησκευτικότητας να ισχυροποιεί τήν υπόθεση. Εξ άλλου, η προσωπική θρησκευτικότητα ήταν θετικά σχετιζόμενη με την ποιότητα σχέσεων ανάμεσα στα παιδιά και τους γονείς, ενώ το ίδιο ακριβώς διαπιστώθηκε για τον επαγγελματικό προσανατολισμό. Διαψεύστηκε η υπόθεση πως η εξωτερική θρησκευτικότητα θα υποστήριζε τη μεταβλητή τού επαγγελματικού προσανατολισμού), ενώ η προσωπική θρησκευτικότητα βρέθηκε στατιστικά σημαντική. Οι ακριβείς συσχετίσεις ήταν ότι η εσωτερική θρησκευτικότητα είναι αυτή, που επηρεάζει θετικά τις διαπροσωπικές σχέσεις, ενώ το ίδιο δεν συμβαίνει ακριβώς για την εξωτερική-ιδρυματοποιημένη θρησκευτικότητα. Τέλος, η οργανωμένη θρησκευτικότητα έδειξε ισχυρή αλλ' αρνητική σχέση με τη χρήση ουσιών, ενώ στην προσωπική θρησκευτικότητα δεν βρέθηκε παρόμοια σχέση.

Η έρευνα των Goeke-Morey, Merrilees κ.ά. (2014) εξέτασε τη σχέση ανάμεσα στην πίστη στο Θεό σε εφήβους ηλικίας 15,75 (μέσος όρος), την «εσωτερικευμένη προσαρμογή» (*internalizing adjustment*), και στοιχείων κατάθλιψης και αγχώδους διαταραχής. Το δείγμα αποτελούταν από 667 δυάδες μητέρων-εφήβων και χρησιμοποιήθηκε ο όρος «coping» ως μεταβλητή για το πλαίσιο της συμπεριφοράς των παιδιών. Οι ερευνητές θεώρησαν την ηλικία αυτή (των εφήβων) ως μια αποκαλυπτική και καθοριστική περίοδο ως προς την πίστη στο Θεό (τ.έ. ως μιας ανώτερης δύναμης), διότι στην εφηβεία ολοκληρώνεται η προσωπικότητα και παγιώνονται σημαντικά στοιχεία της για το υπόλοιπο της ζωής. Οι έφηβοι, που συμμετείχαν, απάντησαν σε σταθμισμένα ερωτηματολόγια σε δυο φάσεις, στην αρχή και μετά από τήν πάροδο ενός έτους. Τα ευρήματα επιβεβαίωσαν

πως οι έφηβοι, που πίστευαν στο Θεό, είχαν πιο προσαρμοστική και υγιή συμπεριφορά κατά τη διάρκεια του έτους (από τη μια μέτρηση στην άλλη), διατηρώντας όμως ως δεδομένο πως οι μητέρες τους συνέχιζαν να ασκούν με συνοχή και σταθερότητα το αίσθημα του «θρησκεύεσθαι». Πιο συγκεκριμένα, το θρησκευτικό φρόνημα των μητέρων φαίνεται ότι ενθάρρυνε και ενίσχυε το ψυχολογικό coping των εφήβων, όπως διαπιστώθηκε από τις δυο μετρήσεις με διαφορά ενός έτους.

Στην έρευνα των Peterman, LaBelle κ.ά. (2014) μετρήθηκε το άγχος σε 952 άτομα ηλικίας 11-15 ετών. Η μεταβλητή τού άγχους αντιπαραβλήθηκε στατιστικά με αυτήν τής θρησκευτικότητας. Η έρευνα διαιρέθηκε σε τρεις ομάδες: η πρώτη 10-11 ετών, η δεύτερη 11-12 ετών και η τρίτη είχε 15 ετών. Στις πρώτες δυο ομάδες χρησιμοποιήθηκε η μαρτυρία τής μητέρας, όμως όχι για τη μεταβλητή τού άγχους, αλλά μόνο για τη θρησκευτικότητα. Η μέριμνα των ερευνητών εστίασε κυρίως στις δυο τελευταίες ηλικιακά ομάδες (11-12 ετών και 15 ετών). Τα ευρήματα της εργασίας αυτής δεν επιβεβαίωσαν την υπόθεση πως η θρησκευτικότητα θα επηρέαζε αρνητικά το άγχος. Ωστόσο, δυο παράγοντες-μετρήσεις από το ερωτηματολόγιο τής θρησκευτικότητας (εκκλησιασμός και αίσθημα του «ανήκειν» σε ένα σύνολο συνομήλικων παιδιών) φάνηκε να έχουν σημαντική σχέση με το άγχος. Η ανατροπή είναι πως αυτά τα στοιχεία θρησκευτικότητας είχαν θετική σχέση με το άγχος. Μια πιθανή ερμηνεία των ερευνητών ήταν πως στην εφηβεία αναλαμβάνει τα ηνία η πίστη στο Θεό (ως μεταβλητή θρησκευτικότητας), πράγμα, που οδηγεί σε μια εσωτερική θρησκευτικότητα, ενώ ο εκκλησιασμός αποκτά προεκτάσεις άγχους, καθώς δεν έχει την ίδια κατεύθυνση προς την εσωτερικευμένη άσκηση του «θρησκεύεσθαι», όσο η πίστη σε μια ανώτερη δύναμη.

Η έρευνα των Hathcoat και Fuqua (2014) μέτρησε την πλήρωση των βασικών ψυχολογικών αναγκών σε συνάρτηση με τη θρησκευτικότητα. Το ενδιαφέρον τής εν λόγω έρευνας είναι πως αναφέρεται σε «ανάγκες» δυο

πεδίων, της Ψυχολογίας και της θρησκευτικότητας/πνευματικότητας. Το δείγμα αποτελείτο από 651 φοιτητές, οι οποίοι κλήθηκαν να απαντήσουν σε σχετικό ερωτηματολόγιο. Εν συνεχεία, βρέθηκε σχέση ανάμεσα στη θρησκευτικότη-τα και τη δέσμευση μέσα στις διαπροσωπικές σχέσεις των εν λόγω φοιτη-τών. Το κύριο εύρημα της έρευνας όμως ήταν πως η πλήρωση προσωπι-κών ψυχολογικών αναγκών φαίνεται να οδηγεί σε μια υγιέστερη ενδο-προσωπική σχέση (σχέση με τον εαυτό), πράγμα, που ενδυναμώνει και νοηματοδοτεί περαιτέρω τη θρησκευτικότη-τα/πνευματικότη-τα.

Στην έρευνα των Khashab, Khashab κ.ά. (2015) με 308 συμμετέχο-ντες, συνεξετάστηκαν η θρησκευτικότη-τα, η πνευματικότη-τα και η ψυχι-κή τους υγεία. Η υπόθεση της έρευνας ήταν πως αυτές οι δυο μεταβλητές είχαν θετική και σημαντική σχέση, πράγμα, που επιβεβαιώθηκε από τις μετρήσεις. Η πνευματικότη-τα, μάλιστα, φάνηκε να οδηγεί στην εσωτερική θρησκευτικότη-τα, ενώ η εξωτερική θρησκευτικότη-τα είχε ενισχυμένη σχέση με την αίσθηση της κυριαρχίας τού περιβάλλοντος (δηλ. ενός πα-ράγοντα της ψυχικής υγείας).

Στην έρευνα των Dubendorff και Luchner (2016) συσχετίστηκαν η αθεΐα με το ναρκισσισμό. Η έρευνα διεξήχθη σε δείγμα 359 ανθρώπων η-λικίας (μέσου όρου) 35 ετών. Η ιδιαιτερότητα της έρευνας εστίασε στο πώς φαίνονται στους άλλους οι άθεοι, αν δηλαδή οι υπόλοιποι τους αποδίδουν περισσότερα ή λιγότερα ναρκισσιστικά στοιχεία σε σχέση με εκείνους, που πιστεύουν στο Θεό. Η υπόθεση επιβεβαιώθηκε και τα αποτελέσματα απόφάνθηκαν μια ισχυρή θετική σχέση ανάμεσα στην αθεΐα και το ναρ-κισσισμό. Οι άθεοι θεωρούνται πιο «ατομιστές», εγωκεντρικοί, με λιγότε-ρη ευαισθησία προς το συλλογικό καλό και περισσότερη ευθιξία στην ο-ποιαδήποτε κριτική των άλλων προς τους ίδιους.

Σε μια πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα των Lowicki και Zajenkowski (2016) τέθηκαν ως μεταβλητές η λεγόμενη «σκοτεινή τριάδα» (ναρκισσι-σμός, μακιαβελισμός και ψυχοπαθητικότη-τα) με τη θρησκευτικότη-τα, η ο-

ποία και αυτή υποδιαϊρέθηκε –πολύ ορθά- σε εσωτερική και εξωτερική. Οι μετέχοντες ήταν 432 και είχαν ηλικίες 18-52 ετών. Η εξωτερική θρησκευτικότητα έδειξε θετική σχέση με το αίσθημα της ευαλωτότητας και του μεγαλείου τού ναρκισσισμού. Η ψυχοπαθολογία είχε αδύναμη σχέση με τη θρησκευτικότητα, όταν εμπειρείχε την ενσυναίσθηση ως δείκτη αποτροπής τής ψυχοπαθολογία. Το ίδιο συνέβη και με τον Μακιαβελισμό και τη θρησκευτικότητα· αποδυναμώθηκε η αρνητική σχέση τους, μόλις εισχώρησε η μεταβλητή τής ενσυναίσθησης. Το τελευταίο εύρημα φανερώνει ότι ο ναρκισσισμός, είτε με ενσυναίσθηση, είτε όχι, δεν είχε σημαντική σχέση με τη θρησκευτικότητα.

3. Περιορισμοί Ερευνητικού Πεδίου

Στην ήδη υπάρχουσα επιστημονική βιβλιογραφία, συναντήσαμε αρκετούς περιορισμούς και προβληματισμούς των ερευνητών. Για παράδειγμα, σε πολλές έρευνες αναφέρθηκε πως η εμπειρία τού «θρησκευέσθαι» ενέχει υποκειμενικές προεκτάσεις, καθώς -ειδικά στα παιδιά- κάθε γνώμη περί υπερβατικού/Θεού ενέχει μια ευμεταβλητότητα. Επίσης, το σύνολο των ερευνών μας αφορούσε κυρίως στη χριστιανική Πίστη και όχι τόσο στη γενική θρησκευτική πίστη σε μια ανώτερη δύναμη. Στις περιπτώσεις, όπου οι γονείς συμπλήρωναν ερωτηματολόγια εκ μέρους των παιδιών, υφίστατο ο κίνδυνος για έλλειψη αξιοπιστίας και εσωτερικής εγκυρότητας μεταξύ των παραμέτρων των μεταβλητών. Εξ άλλου, μπορεί ένα παιδί 11 ετών να ασκεί εκκλησιαστικά καθήκοντα (συμμετοχή σε θρησκευτικά δρώμενα, εκκλησιασμός κ.λπ.) δίχως τη θέληση του και παρόλα αυτά ο γονέας να αναφέρει μια αυτόβουλη επιθυμία τού παιδιού να παρίσταται σε αυτά. Ακόμα, πολύ σημαντικός περιορισμός των ερευνών ήταν ότι, ενώ εξεταζόταν μια απλή σχέση μεταβλητών, αναφαίνονταν τάσεις για αιτιολογικές συνάψεις μεταβλητών, πράγμα, που περιέπλεκε

περαιτέρω τα αποτελέσματα και την απόδοσή τους. Αυτό συνέβαινε κυρίως στις έρευνες με πολύ μεγάλο δείγμα, όπου οι ερευνητές προσπαθούσαν να ελέγξουν τις μεταβλητές (*control variables*). Στον αντίποδα, οι έρευνες με πολύ μικρό δείγμα ή ακόμη και οι περιπτώσιολογικές (*case studies*) είχαν δυσκολία να είναι αξιόπιστες για ένα ευρύτερο σύνολο. Οι πιο αξιόπιστες έρευνες θεωρούμε πως είναι οι μακροχρόνιες (*longitudinal studies*) με χρονική παρακολούθηση (*follow up*), αλλά και με ένα σχετικά μεγάλο δείγμα.

Γ. ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω πολύτιμα ευρήματα από ποικίλες πηγές σχετικά με τις ηλικίες τού παιδιού και τού προ-εφήβου, μπορούμε να καταλήξουμε στα εξής: Το παιδί (0-6 ετών), αποκτά διανοητικές και ψυχολογικές δεξιότητες. Σύμφωνα με τον Piaget, εγκαθιδρύει την αίσθηση της «Μονιμότητας των Αντικειμένων» (Object Permanence), καθώς και αυτή της λογικής και της επαγωγικής σκέψης. Επίσης, διεκδικεί την εμπιστοσύνη, την αυτονομία και την πρωτοβουλία (Erikson). Στον αμιγώς ψυχαναλυτικό κόσμο, αυτή η ηλικία διέπεται από το στοματικό, πρωκτικό αλλά και το φαλλικό στάδιο, (Freud). Σε ηλικία 3-6 ετών ξεκινά ένα σημείο μεταγνώσης (Piaget), καθώς επίσης διαπιστώνεται η γέννηση τού Οιδιπόδειου συμπλέγματος για το αγόρι, αλλά και αυτό τής Ηλέκτρας αντίστοιχα για το κορίτσι. Μεταβαίνοντας στην προεφηβεία (7-11 ετών), συναντούμε τους όρους α) ρεαλισμό, β) προσδιορισμό εννοιών, γ) εποπτική σκέψη, δ) αυτοκριτική διάθεση, και ε) την εσωστρέφεια. Ο Freud εισάγει την έννοια τής λανθάνουσας περιόδου, πράγμα πολύ καινοτόμο για το ψυχιατρικό πεδίο. Περιγράφει αυτό το στάδιο ως προετοιμασία για την εφηβική ηλικία. Από τα 6 ως τα 11 έτη περίπου, το άτομο απομακρύνεται από τα προηγούμενα (στοματικό, πρωκτικό), και – όπως περιγράφουν οι Bonnie και Strickland (2001), επαναπροσδιορίζει την κατανομή τής λιβιδικής (σεξουα-

λικής) ενέργειας με εστία τα γεννητικά όργανα εντός τού φαλλικού οργάνου.

Ο ψυχίατρος Κωνσταντίνος Εμμανουηλίδης, σε επιστημονικό του άρθρο (2006), γράφει για το ναρκισσισμό και τη θρησκευτικότητα, πως από τη μια η πίστη και οι αναπαραστάσεις τού Θεού χαρακτηρίζουν τον θρησκευόμενο, ωστόσο από την άλλη, ο κάθε ένας προσεγγίζει τη θρησκευτική εμπειρία διαφορετικά σε συνάρτηση με τις αμυντικές του οργάνωσεις, συνεπώς με μια ναρκισσιστική «θωράκιση» γύρω από τον αληθινό εαυτό, επομένως και της θρησκευτικής εμπειρίας.

Είναι γεγονός ότι δεν μπορεί να διαχωριστεί εύκολα η θρησκευτική εμπειρία από τον υπόλοιπο ανθρώπινο ψυχισμό. Εντούτοις, οι μεταβλητές των παραπάνω ερευνών μάς βοηθούν να χαρτογραφήσουμε αμφότερες τις πλευρές και να ψάξουμε είτε γέφυρες, που τις ενώνουν, είτε, που τις διαχωρίζουν. Από πολλές σύγχρονες εργασίες διαπιστώνεται πως η θρησκευτικότητα έχει θετική και ισχυρή σχέση με την ψυχική υγεία, την προσαρμοστικότητα, το *coping*, τη συγχωρητικότητα, την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθηση (Τσιτσιγκός, 2010). Διευκρινίζουμε δε, πως εδώ η θρησκευτικότητα αφορά κυρίως στην εσωτερικευμένη της μορφή και όχι τόσο στην εξωτερική. Στο πεδίο τού ναρκισσισμού, βρέθηκαν θετικές στατιστικές συσχετίσεις με τον εκφοβισμό, την εναντιωματική συμπεριφορά και τον Μακιαβελισμό, και την έλλειψη ενσυναίσθησης.

Επίσης, βρέθηκε διαφορά ανάμεσα στα δυο φύλα ως προς το ναρκισσισμό, με τα αγόρια να δείχνουν πιο επιθετικά από τα κορίτσια. Αναφέρθηκε μάλιστα η διχοτόμηση τού ναρκισσισμού σε «ευθύ» και «πλάγιο». Προχωρώντας, η επιτρεπτική παιδαγωγική των γονέων φάνηκε πιο κοντά στον παθογενή ναρκισσισμό των παιδιών από εκείνην, που οριοθετεί ή ακόμη και δείχνει πιο αυστηρή, από το αναμενόμενο επίπεδο. Η κατάθλιψη δεν φάνηκε να συνδέεται με το ναρκισσισμό. Ενδιαφέρον είχε το εύρημα της συσχέτισης της αθεΐας με το ναρκισσισμό, αν και αυτό μετρή-

θηκε σε ενήλικες και όχι σε παιδιά. Δεν μπορεί να παραλειφθεί το γεγονός της αντιστοίχισης ανάμεσα στον τύπο προσκόλλησης και τη θρησκευτικότητα, όπου φάνηκε να υπάρχει διαφοροποίηση ανάμεσα στους τύπους προσκόλλησης (επισφαλής/ασφαλής) και τον τύπο θρησκευτικότητας (εσωτερική/εξωτερική). Η θρησκευτικότητα των γονέων, επίσης, εμφάνισε σημαντική σχέση με τη θρησκευτικότητα των παιδιών της παιδικής και προεφηβικής ηλικίας, και η πίστη στην εικόνα τού Θεού ως ανώτερης δύναμης έδειξε να βοηθά τούς προ εφήβους σε ενδοπροσωπικό και διαπροσωπικό επίπεδο. Το ίδιο ισχύει και για την ηθική η οποία φάνηκε ευεργετική λόγω τού «αυτο-ελέγχου», που καλλιεργείται σε αυτές τις εύθραυστες ηλικίες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄

ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

Α. ΠΑΙΔΙ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ

Κατ' αρχήν, ο ορισμός τού ναρκισσισμού στην εποχή μας έχει απόκτησει τόσες προεκτάσεις και τέτοιες διαστάσεις, που θα θεωρείτο σχεδόν επικίνδυνη η χρήση του δίχως την κατάλληλη κατάρτιση ή γνώση. Ο ναρκισσισμός (ήτοι η Ναρκισσιστική Προσωπικότητα), άπτεται των κλάδων τής Ψυχιατρικής, τής Ψυχολογίας, τής Θεολογίας, καθώς και κάποιων Κοινωνικών Επιστημών όπου ο κάθε ένας από αυτούς τούς κλάδους δύναται να απορροφήσει και να νοηματοδοτήσει ξεχωριστά τα διαπορήματα, που τον χαρακτηρίζουν μέσω τού ναρκισσισμού. Ενδιαφέροντα τον καθιστά δε η αρχική του χρήση καθώς ο ίδιος ξεκίνησε μέσω τής ελληνικής μυθολογίας όπου ο «...Νάρκισσος ήταν γιος τού ποτάμιου Θεού Κηφισού και τής νύμφης Λειριώπης. Ήταν όμορφος και άτολμος νέος... απέφευγε τις συναναστροφές και συντροφίες. Οι νύμφες τον περνούσαν για αντάρεσκο και εγωιστή. Τα πειράγματά τους τον έκαναν να πειστεί ακόμα πιο πολύ πως για τον άνθρωπο η μοναξιά είναι το καλύτερο...» (Ζαμαροφσκυ, 1978). Η ετυμολογία τής λέξης «Νάρκισσος» ξεκινά από την ονομασία τού αγγειόσπερμου μονοκότυλου φυτού, που «...φύεται σε μεγάλη ποικιλία βιοτόπων... Είναι ανθεκτικός, με χιτωνόφορο βολβό με ένα ή περισσότερα άνθη στη κορυφή του, με άνθη αρωματικά, λευκά, κίτρινα ή ροζ» (Πάπυρος, 1997). Οι βολβοί τού Νάρκισσου είναι δηλητηριώδεις, πράγμα, που μας υποψιάζει για την επιλογή τής ευρύτερης έννοιας τού Ναρκισσισμού στους μ.Χ. αιώνες. Ακολουθως, η λέξη Ναρκισσισμός επισύρει λογοτεχνικά στοιχεία μέσω έργων, όπως τού Oscar Wilde στο πασίγνωστο έργο «*The Picture of Dorian Gray*» (1891). Χαρακτηριστικός είναι και ο τρόπος, που απεικονίζεται η αντίφαση ανάμεσα στο ποθητό και το ρεαλιστικό μέσα σε έναν λογοτεχνικό ήρωα, που εν τέλει ζει μια εσωτερική φρίκη. Στην εποχή μας, ωστόσο, η γενική αντίληψη είναι ότι ο ναρκισσι-

σμός διέπεται από εσφαλμένες χροιές ενός άκρατου αυτοερωτισμού και μιας –σχεδόν δικαιολογημένης- ωραιοπάθειας ατόμων, που φροντίζουν υπερβολικά την εξωτερική τους εμφάνιση. Πρόκειται για μια αντίληψη η οποία αδικεί κατάφωρα τη μεστότητα τού ναρκισσισμού ως τρόπο σκέψης, δράσης και ζωής. Αυτή η κοσμική αντίληψη τής εποχής μας υστερεί καθώς υποτιμά τις ενδοπροσωπικές και διαπροσωπικές συνέπειες ανθρώπων, που λειτουργούν ναρκισσιστικά με τη βαθύτερη και ολοκληρωμένη έννοια τού όρου. Αυτός, άλλωστε, είναι και ο ακριβής λόγος, που απαιτείται η επιτετραμμένη παράθεση επιστημονικών όρων και ευρημάτων από ψυχαναλυτές, ψυχολόγους, παιδοψυχολόγους και ψυχιάτρους.

Η παιδική και προεφηβική θρησκευτικότητα απορτίζονται από ένα συγκεκριασμό μεταβλητών μέσα από έρευνες του παρελθόντος. Αυτό το πλέγμα στοιχείων θρησκευτικότητας αφορά σε εσωτερικό και εξωτερικό πεδίο τού «θρησκεύεσθαι». Το εσωτερικό πεδίο εμπεριέχει α) τη θεώρηση και αναγνώριση του *ΙΕΡΟΥ*, β) την προσευχή, γ) τη νοηματοδότηση της καθημερινότητας, δ) την πίστη σε μια υπερδύναμη ή μια μη υλική πραγματικότητα, ε) το βίωμα του θρησκευτικού αισθήματος, στ) το κίνητρο για το βίωμα αυτό, ζ) τη θεοκεντρικότητα (δηλαδή τη συνεχή αναφορά στο Θείο μέσα από σκέψεις και συναισθήματα της ζωής), η) την πίστη σε παραφυσικά φαινόμενα, ι) το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης, ια) το αίσθημα της Θείας παραίνεσης, ιβ) το αίσθημα της παρουσίας και κατ' επέκταση της εγγύτητας με το Θεό, ιγ) το αίσθημα της εκκλησιαστικής σπουδαιότητας, ιδ) την επιθυμία για ένωση με το Θεό, ιε) το αίσθημα βαθιάς ειρήνης και αρμονίας με το Θεό, ιστ) το αίσθημα της ασφάλειας στη ζωή, ιζ) τη δεκτικότητα, ιη) την ελπίδα, ιθ) την προσωπική ευαλωτότητα, κ) το αίσθημα του όλου, κα) πεποιθήσεις θρησκευτικού περιεχομένου έναντι άλλων, και, τέλος, κβ) τη καθοδήγηση του Θεού.

Στο πεδίο τής εξωτερικής θρησκευτικότητας, οι μεταβλητές φαίνονται σαφώς ως εξής: α. τακτικότητα της συμμετοχής σε εκκλησιαστικές

τελετές και μυστήρια, β. η γλωσσική επάρκεια του καθενός, ώστε να κατανοήσει το δόγμα τής θρησκευτικότητας στην οποία μυείται, γ. η δικτύωση των εφήβων μέσω των εκκλησιαστικών δραστηριοτήτων, δ. η προσευχή, ε. η ανάγνωση θεολογικών βιβλίων, στ. η απόδοση μαγείας ή αυστηρότητας στην εικόνα τού Θεού, ζ. οι πράξεις και το αίσθημα ευσυνειδησίας, ι. η δημιουργικότητα και θ. η ανάγκη για αναπαράσταση και αναζήτηση ή κατανόηση του Θεού.

B. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΗΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΣ

Στην παρούσα έρευνα, η επαγωγική σκέψη ενός συγκεκρισμού δευτερογενούς ναρκισσιστικής φύσης με στοιχεία θρησκευτικότητας μοιάζει σχεδόν επιβεβλημένη. Σύμφωνα με τη Λακανική Ψυχανάλυση, «...η επιθυμία τού ανθρώπου (αρχικά τού παιδιού), είναι η επιθυμία του να γίνει το αντικείμενο (δηλ. ο φαλλός) τής επιθυμίας τού Άλλου (δηλ. τής μητέρας του)». Αυτό προϋδεάζει για μια συγγένεια με την Αντικειμενότροπη Θεωρία και συνεπώς σε όλα όσα οδηγούν σε ναρκισσιστικά στοιχεία μέσα από την απώλεια τους. Μια επόμενη συσχέτιση ανάμεσα στο δευτερογενή ναρκισσισμό και την Ψυχολογία τής Θρησκείας διαπιστώνεται, όταν η δεύτερη μιλά για πνευματικότητα και ολότητα ως άρρηκτα συνδεδεμένους κρίκους τής ύπαρξης: «Η ιδέα τού Απείρου δεν βρίσκεται μέσα μας, δεν πηγάζει από τή δομή τού εαυτού μας· προκειμένου το υποκείμενο να σκεφθεί το Απειρο, θα πρέπει να εξέλθει... ριζικά... από την κλειστή ολότητα τού εαυτού του...» (Τσιτσιγκος, 2015). Χαρακτηριστικά δε, αναφέρεται ότι «με την αποχώρηση γλυτώνουμε από το είδωλο του όντος, τη ματαιότητα, την ανυπαρξία, και κερδίζουμε το ον, που αληθινά υπάρχει» (Τσιτσιγκος, 2015). Αυτή η παραίνεση λαμβάνει τη θέση τού αρωγού σε μια «...καθαρότητα τής καρδιάς και ...άκρα ταπεινοφροσύνη (κένωση)...» (Τσιτσιγκος, 2015), κάτι, που αντιβαίνει σθεναρά στα δευτερογενή ναρκισσιστικά στοιχεία

μιας προσωπικότητας. Η Ψυχολογία τής Θρησκείας παραπέμπει εύγλωττα σε «...ένα σύνθετο ψυχοπαθολογικό φαινόμενο, που άπτεται όλων των μερών τής ψυχής» και «...υποδουλώνει το Εγώ... Η ψυχή νοσεί πνευματικά, χωρίς να αισθάνεται τίποτα...» (Τσιτσιγκος, 2015), οδηγούμενη στην έλλειψη αίσθησης και –συνεπώς– τής ενσυναίσθησης. Ο Γάλλος θεολόγος Jean Claude Larchet επισημαίνει ότι η φιλαυτία συνιστά «στροφή στην ιδίαν αγάπη», ενώ συνεχίζει:«...Ο φίλαντος όχι μόνο δεν αγαπά τον εαυτό του, αλλά χωρίς να το γνωρίζει, τον μισεί». Κατά τήν έκφραση τού αγίου Μαξιμου, «...ο φίλαντος είναι καθ' εαυτού πνευματική αυτοκτονία» (σελ. 237). Θα μπορούσαμε εδώ να συνδέσουμε την έλλειψη συνοχής τού Εγώ τού Donald Winnicott (1896-1971) με την έκφραση: «...ο άνθρωπος αυτοδιαμελίζεται» (όπ.π., σ. 239). Ο άγιος Ανδρέας Κρήτης διατυπώνει με ανακουφιστική περιεκτικότητα στο Μέγα Κανόνα «Αυτοείδωλον εγενόμην, τοις πάθεσι την ψυχήν μου καταμολύνας» (Ωδή δ', Πέμπτη Α' Εβδομάδος των Νηστειών Εσπέρας). Τέλος, ο άγιος Ιωάννης ο Χρυσόστομος μιλά για το ναρκισσισμό: «Έτσι, η αμαρτία περιέχει μέσα της μια αυτοαντίφαση... μια μανία, την ψυχοπαθολογική αντίδραση τής φυγής, την έννοια τής αυτοεξόγκωσης (Ναρκισσισμός), ένα επισφαλές, ένα αδύναμο, κι ένα άλογο στοιχείο» (Τσιτσιγκος, 2000).

Συμπληρωματικά, η σχετική βιβλιογραφία κάνει χρήση τού όρου αντι-ναρκισσισμός, ο οποίος, σύμφωνα με τον Pasche (1964), χαρακτηρίζεται από τη λήπινο τού αντικειμένου (Δημόπουλος, 2010). Τον περιγράφει δε ως μια«...τάση τού υποκειμένου να αρνείται μέρος τού εαυτού του» (Δημόπουλος, 2010). Θα μπορούσαμε να το ερμηνεύσουμε πιο απλά ως μια υπερεκτίμηση του αντικειμένου, πράγμα, που έχει ως συνέπεια την υπερεκτίμηση τού εαυτού. Στο ίδιο λεξικό (Salman & Akhtar, 2009), αναφέρεται ο αντι-ναρκισσισμός (anti-narcissism) ως έννοια θανάτου και φυγόκεντρης δύναμης, σε αντίθεση με το ναρκισσισμό, που παρατίθεται ως κεντρομόλος δύναμη.

Το αντικείμενο, που βρίσκεται σε κίνηση, είναι το *Εγώ* και στην περίπτωση του *αντι-ναρκισσισμού*, το ίδιο το *Εγώ* απόπειράται να εκποιήσει τον ίδιο του τον εαυτό· το πράττει μέσω μιας απόσυρσης από την ιδιοσυστατική του λειτουργία να αγαπήσει και να αγαπηθεί. Δείχνει, έτσι, να συνιστά την απώλεια ενός *ιδεώδους εγώ* (Ideal self), δίχως τη μεταβίβαση (transference) της Libido σε αντικείμενα. Ο *αντι-ναρκισσισμός* μοιάζει ταυτόσημος με τον όρο “Thanatos” (θάνατος) του Freud, καθώς οι δυο συγκλίνουν προς μια απώλεια ζωτικής ενέργειας (Salman & Akhtar, 2009). Ως απαραίτητη συνθήκη —βεβαιώνει με οξύμωρο τρόπο ο Freud (1914)— για την *αθανασία* τού *Εγώ*, είναι ο ίδιος ο *ναρκισσισμός*.

Β' ΜΕΡΟΣ
ΕΜΠΕΙΡΙΚΟ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α΄ ΣΚΟΠΟΣ

Α. ΓΕΝΙΚΑ

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει τον ναρκισσισμό παιδιών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας, τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας και θρησκευτικότητας οικογένειας, τον βαθμό ενοχής των μαθητών κατά την πραγματοποίηση μιας αμαρτίας καθώς και τους παράγοντες που συνδέονται με την ύπαρξη ναρκισσισμού. Τα ερευνητικά ερωτήματα της μελέτης παρουσιάζονται παρακάτω:

1) Ποια τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας των μαθητών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας και θρησκευτικότητας της οικογένειας;

2) Σε ποιο βαθμό οι μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας αισθάνονται ενοχή όταν διαπράττουν μια αμαρτία και πως ορίζουν την έννοια της;

3) Ποια η σχέση της θρησκευτικότητας με την ενοχή για την αμαρτία σε μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας;

4) Σε ποιο βαθμό οι μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας διακατέχονται από ναρκισσισμό;

5) Ποιοι οι συσχετιστικοί και προβλεπτικοί παράγοντες που αυξάνουν την ύπαρξη του ναρκισσισμού σε μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας;

Β. ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η παρούσα έρευνα στηρίχτηκε στην ποσοτική προσέγγιση με χρήση ερωτηματολογίων κλίμακας Likert. Η μέθοδος για τη διεξαγωγή της παρούσας έρευνας περικλείει το στοχευμένο δείγμα των παιδιών, τα σταθμισμένα εργαλεία, την ανάλυση των μεταβλητών σε ένα μικρό πιλο-

τικό δείγμα καθώς και την στατιστική ανάλυση των δεδομένων μετά την διεξαγωγή της έρευνας. Πιο συγκεκριμένα, η έρευνα είναι ποσοτική, πρωτογενής, περιγραφική, συσχέτισης και πρόβλεψης. Η πρωτογενής έρευνα είναι κατάλληλη για την άμεση εκτίμηση των απόψεων των συμμετεχόντων-πρωταγωνιστών (Driscoll, 2011), δηλαδή των παιδιών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας για τις υπομελέτη παραμέτρους. Η ποσοτική έρευνα χρησιμοποιήθηκε καθώς οι έννοιες που μελετάει η έρευνα δηλαδή ο ναρκισσισμός, ο βαθμός θρησκευτικότητας και η ενοχή για την αμαρτία, μπορούν να θεωρηθούν μετρήσιμες αν χρησιμοποιηθούν κατάλληλα ερωτηματολόγια (DeVellis, 2016), τα οποία για να έχουν ακρίβεια μετρήσεων θα πρέπει να μπορούν να θεωρηθούν έγκυρα και αξιόπιστα (Γαλάνης, 2013). Η ποσοτική έρευνα χρησιμοποιήθηκε επίσης για να διερευνήσει τις αλληλοεπιδράσεις των μεταβλητών μεταξύ τους, όπως του ναρκισσισμού (εξαρτημένη μεταβλητή) με την θρησκευτικότητα, την ενοχή για την αμαρτία και τα δημογραφικά χαρακτηριστικά παιδιών και γονέων, χρησιμοποιώντας στατιστικές τεχνικές σε αριθμητικά δεδομένα (Muijs, 2011). Η έρευνα μπορεί να θεωρηθεί και προβλεπτική καθώς αναδείχτηκαν οι προβλεπτικοί παράγοντες του ναρκισσισμού χρησιμοποιώντας μοντέλα γραμμικής παλινδρόμησης (Hayes, 2013). Τέλος, ένα από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα της ποσοτικής έρευνας είναι η δυνατότητα γενίκευσης των αποτελεσμάτων, σε πληθυσμό με παρόμοια χαρακτηριστικά, λόγω των επαγωγικών προσεγγίσεων που χρησιμοποιούνται, κάτι το οποίο δεν είναι δυνατόν να επιτευχθεί στην ποιοτική έρευνα (Cohen, Manion & Morrison, 2007).

1. Πληθυσμός – Δείγμα.

Πληθυσμός της έρευνας θεωρείται το σύνολο των μαθητών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας στην Ελλάδα. Αναφορικά με το δείγμα, όλα τα ερωτηματολόγια, που χρησιμοποιήθηκαν, αναφέρονται σε παιδιά προ-

εφηβικής ηλικίας 8-12 ετών. Η οποιαδήποτε έρευνα σε ηλικίες κάτω των επτά ετών ή άνω των δώδεκα θα δυσχέραινε σημαντικά την αμιγή εξωτερική αυθεντικού ναρκισσισμού. Το συνολικό δείγμα προέκυψε από τρεις πηγές: α) από παιδιά προεφηβικής ηλικίας 8-12 ετών, που ενώ έχουν επισκεφθεί το γραφείο για αξιολόγηση, εντούτοις δεν χρίζουν θεραπευτικής αγωγής, ούτε διακατέχονται από οποιαδήποτε συνδρομική διαταραχή (π.χ. διαγνώσεις συνδρόμων όπως Down ή της Διάχυτης Αναπτυξιακής Διαταραχής, ΔΕΠ-Υ κτλ). Το δείγμα πλαισιώνεται και από συνομήλικα παιδιά διαφορετικών ως προς το κοινωνικό-οικονομικό status ενοριακών Κατηχητικών της Αθήνας όπως και από παιδιά από το δήμο Γλυφάδας. Τέλος, μεγάλο μέρος του δείγματος διασφαλίστηκε από εθελοντική συμμετοχή σε περιοχές και νήσους άγονης γραμμής όπως Αμοργού, Ικαρίας και λοιπών περιοχών Ελλαδικού χώρου. Όλα τα παιδιά συμμετείχαν με γονεϊκή συναίνεση και μέσα από διαδικασίες που διασφαλίζουν το απόρρητο. Ο αριθμός του συνολικού δείγματος ανέρχεται στους 209 μαθητές. Το ερωτηματολόγιο αφορούσε αυστηρά μόνο σε παιδιά που δεν είχαν οιαδήποτε διάγνωση κάποιας ψυχιατρικής φύσης (π.χ. αυτισμός, σύνδρομα κ.τ.λ.) που σημαίνει πως δεν συντρέχει κίνδυνος για συνοσηρότητα ή και για υφέρπουσες ψυχοπαθολογικές καταστάσεις.

Η μέθοδος συλλογής των δεδομένων χαρακτηρίζεται ως βολική-ευκαιριακή καθώς η ερευνήτρια σύλλεξε δεδομένα μαθητών από πηγές που είχε πρόσβαση (Creswell, 2013). Στην συλλογή δεδομένων βοήθησαν οι Εθελοντικές Αποστολές Σταύρος Νιάρχος (Αναγέννηση και Πρόοδος) όπου μέσα από 29 ειδικότητες ιατρών δόθηκε πρόσβαση στην ερευνήτρια σε παιδιά όλων των νησιών της Ελλάδας άγονης γραμμής (Πάτμος, Φούρνοι Ικαρίας, Ικαρία, Σχοινούσα κ.τ.λ.) και έγινε εφικτή η παρούσα δειγματοληψία. Επίσης, ο Δήμος Γλυφάδας ο οποίος διευκόλυνε από θέση αυτοδιοίκησης τη χρήση διαδικτυακών μέσων προς δημότες με γονείς εμπιστεύθηκαν στην ερευνήτρια τα παιδιά τους. Έρευνήτρια, έχοντας

μία πείρα είκοσι ετών στο χώρο της παιδοψυχολογίας και της συμβουλευτικής γονέων, είχε πρόσβαση σε οικογένειες με παιδιά τυπικής ανάπτυξης αλλά και σε σχολεία Δημοτικού των Νοτίων Προαστίων και συνεπώς, υπήρξε εισφορά δειγμάτων και απο εκεί.

Η πλειοψηφία του δείγματος ήταν μαθητές ηλικίας 8-11 ετών που φοιτούν στις Δ,Ε και ΣΤ τάξη Δημοτικού σχολείου, με άριστη σχολική επίδοση, σχεδόν ισόποσα κατανεμημένοι ως προς το φύλο και γονείς υψηλού μορφωτικού επιπέδου, τουλάχιστον τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Αναλυτικά στοιχεία για το δείγμα παρουσιάζονται στην αντίστοιχη ενότητα των αποτελεσμάτων. Μία σημαντική επισήμανση εδώ, η στατιστική ανάλυση αναφέρει (9) παιδιά 13 ετών στο δείγμα διότι η ανάλυση της στατιστικής έγινε σε μήνες μεταγενέστερους της δειγματοληψίας και τα δεδομένα της στατιστικής είχαν ως σημείο αναφοράς την περίοδο της ανάλυσης ενώ η δειγματοληψία αυτή καθεαυτή πραγματοποιήθηκε πριν αυτά τα εννέα παιδιά (N=9) ολοκληρώσουν το 12^ο έτος της ηλικίας τους. Συνεπώς, αυτά τα εννέα παιδιά, αν και χρονολογικά με την έρευνα βρίσκονται στο 13^ο έτος της ηλικίας τους, μετράει σαν να είναι 12^ο δηλαδή εντός του αρχικού εύρους που είχε στόχο η παρούσα έρευνα να εξετάσει (8-12 ετών). Εξάλλου, δεν υπάρχει κανένα παιδί που να φοιτά στην Α' τάξη του γυμνασίου και έτσι, αναφερόμαστε σε παιδιά φοίτησης Πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αποκλειστικά.

2. Υποθέσεις - Ερευνητικά ερωτήματα.

Η παρούσα έρευνα έχει ως στόχο να εξετάσει συσχετίσεις μεταξύ τριών μεταβλητών: Στοιχείων παιδικού ναρκισσισμού (βάσει της ναρκισσιστικής διαταραχής της προσωπικότητας ΝΠ) και της θρησκευτικότητας. Οι ηλικίες αφορούν σε παιδιά 8-12 ετών. Πιθανά ευρήματα δύνανται να αναδείξουν μια αρνητική σχέση ανάμεσα στα

στοιχεία παιδικού ναρκισσισμού και της θρησκευτικότητας, όπως και μια σημαντικά θετική σχέση ανάμεσα στη ναρκισσιστική διαταραχή προσωπικότητας και των στοιχείων παιδικού ναρκισσισμού. Η επιλογή τού παρόντος θέματος στοχεύει στην ανίχνευση στοιχείων ναρκισσισμού στις ηλικίες παιδιών και προ-εφήβων. Εξελικτικά, σε αυτή την ηλικία, ένα παιδί βρίσκεται στο μεταίχμιο μιας άλογης νηπιακής (αδόμητης) συμπεριφοράς και μιας ασταθούς και μη προβλέψιμης ανάγκης για δόμηση της εφηβικής του ταυτότητας. Επειδή η «δόμηση ταυτότητας» συνδέεται με τη θρησκευτικότητα (Erikson 1963, Marcia 2006, Singh 2014, Τσιτσιγκός 2011, 2015), η παρούσα έρευνα επιχειρεί να συσχετίσει τη ναρκισσιστική διαταραχή της προσωπικότητας με την παιδική θρησκευτικότητα. Ο βασικός στόχος της έρευνας αφορά στην έγκαιρη αναγνώριση και συνεπώς, στην αποτελεσματική παρέμβαση των ειδικών σε περιπτώσεις ευρημάτων στοιχείων παθολογικού ναρκισσισμού.

3. Μεταβλητές Ναρκισσισμού

Αυτό που καθορίζει και εμπλουτίζει απροσδόκητα την παρούσα έρευνα, είναι η επιλογή των ηλικιών, και μάλιστα υπό το πρίσμα της θεραπευτικής παρέμβασης ειδικών για την εν λόγω διαταραχή από το 1998, ήτοι είκοσι χρόνια πριν. Οι μεταβλητές, που αποκτούν αξία στην ερευνά μας, ανήκουν σε πλέγμα πολλών διαστάσεων και προεκτάσεων. Μια διελκυστίνδα, που μας αφορά είναι αυτή ανάμεσα στον υγιή ναρκισσισμό και την παιδική ηλικία. Αυτό το ερευνητικό πεδίο έχει βαδίσει παράλληλα με τις έρευνες των επιφανέστερων ψυχολόγων της Ψυχοδυναμικής Θεωρίας (Freud, Kohut, Winnicott, Klein, Erikson, Kernberg κ.ά.), καθώς μεταχειρίζεται τον υγιή ναρκισσισμό ως μια *a priori* έννοια πλέον στη βιβλιογραφία.

Για παράδειγμα, στην έρευνα των Barry και Frick et al (2007), εξετάστηκαν στοιχεία υγιούς ναρκισσισμού σε 98 παιδιά και έφηβους, σε σύγκριση με αυτά του παθογενούς. Η λέξη κλειδί εδώ ήταν η «προσαρμοστικότητα» έναντι της «δυσπροσαρμοστικότητας» στην κατηγορία των ναρκισσιστικών παιδιών. Τα αποτελέσματα συγκρίθηκαν μετά από τρία χρόνια με εξακολουθητική παρακολούθηση των ίδιων ατόμων και κατέδειξαν πως α. τα παιδιά με υγιή ναρκισσιστικά στοιχεία δεν είχαν αντικοινωνική συμπεριφορά, ενώ τα άλλα είχαν, β. τα παιδιά με υγιή ναρκισσισμό δεν είχαν παρορμητισμό και υπερκινητικότητα, όση είχαν τα άλλα, και γ. τα παιδιά με προσαρμοστικότητα και υγιή ναρκισσιστικά στοιχεία είχαν καλή σχέση με τους γονείς τους, ενώ τα άλλα δεν είχαν (*positive parenting vs negative parenting*). Ως διευκρίνιση εδώ, θα αναφέραμε ότι η θετική αγωγή αφορούσε σε εμπλοκή των γονέων στη ζωή των παιδιών με ενθάρρυνση και ρεαλισμό, ενώ στην αντίθετη κατεύθυνση λειτουργεί η αρνητική αγωγή, όπου ένα παιδί υπόκειται σε όρους επίβλεψης, κριτικής και ασταθούς συμπεριφοράς από το γονεϊκό του περιβάλλον.

Στη διατριβή του Gershelis (2011), μελετήθηκε η διαταραχή του ναρκισσισμού στις μητέρες σε σχέση με την ικανότητά τους να διαφοροποιούνται από τα παιδιά τους. Αυτό μας είναι πολύ χρήσιμο, επειδή αφορά στην παιδική ηλικία και στην αυτο-διαφοροποίηση (*self-differentiation*), που αποτελεί μια διαδικασία, η οποία λειτουργεί ως αντίρροπη δύναμη της «συγχώνευσης — μη διαφοροποίησης» (*fusion - undifferentiation*)· και τα δυο αυτά προσδιορίζουν σημαντικά την ενδοπροσωπική (*intrapsychic*) και τη διαπροσωπική (*interpersonal*) σχέση (Nichols & Schwartz κ.ά., 2001). Ο υγιής ναρκισσισμός ενδέχεται να σχετίζεται ισχυρά με τη δεξιότητα της διάκρισης ανάμεσα στα δυο αυτά, εφόσον το αντίστροφο ίσως αποτελούσε παθολογικό ναρκισσισμό στα παιδιά. Η εν λόγω έρευνα δεν επιβεβαίωσε την υπόθεση αυτήν, αν και το δείγμα ήταν μικρό (79), περιορισμένο σε ηλικία, θρησκευτικές αντιλήψεις και εθνικότητα.

Σε μια εργασία της Charlotte Kahn (2012) εξετάστηκε η έννοια της «συμβίωσης» (*symbiosis*), σε αντιδιαστολή με την έννοια του ναρκισσισμού, και μάλιστα σε δίδυμα κορίτσια, τα οποία υπέστησαν ένα πολύ τραυματικό γεγονός με απειλή για τη ζωή τους. Η συγκεκριμένη εργασία παρέθεσε την πρωτογενή μορφή ναρκισσισμού ως μια «αδυναμία να αναγνωρίσεις αυτό, που είναι διαφορετικό από εσένα», πράγμα, που όμως, δείχνει φυσιολογικό σε ηλικίες κάτω των δυο ετών. Η επιστήμονας εξηγεί πως αυτά τα δίδυμα κορίτσια, ύστερα από τη θεραπευτική αγωγή, στην οποία υπεβλήθησαν (εν όψει του τραύματος), παρέμειναν προσκολλημένα (καθηλωμένα) στο στάδιο του πρωτογενούς ναρκισσισμού, διότι δεν μπόρεσαν να διαχωρίσουν τις διαφορετικές τους ταυτότητες, ακόμη και στην ενήλική τους ζωή μέσα από εμπειρίες κανονικότητας, όπως η δημιουργία οικογένειας κ.λπ. Τα ευρήματα της μακρόχρονης αυτής έρευνας κατέδειξαν νοσηρή προσκόλληση των παιδιών μεταξύ τους. Ο Freud εδώ θα έλεγε πως «δεν κατάφεραν να ξεπεράσουν το στάδιο του πρωτογενούς ναρκισσισμού». Ο Lacan (2003) θα έλεγε το ίδιο για το στάδιο του καθρέπτη. Η Αντικειμενότροπη Θεωρία θα ισχυριζόταν πως δεν έγινε η μεταβίβαση από το αντικείμενο του εαυτού στο αντικείμενο της αγάπης και μετά σε αυτό του «άλλου». Στην ως άνω εργασία παρατηρήθηκαν αφ' ενός μεν η «ομοιότητα» του αντικειμένου, αφ' ετέρου δε η συνοχή και συνέχιση της ενότητας ανάμεσα στα δίδυμα κορίτσια.

Στη διδακτορική διατριβή του Smith (2013), αναλύονται στοιχεία υγιούς ναρκισσισμού, παρατηρώντας με πολύ ενδιαφέρον τόν τρόπο, που προσομοιάζουν τα στοιχεία του παθολογικού ναρκισσισμού, αφήνοντας πολύ λεπτές κλωστές διάκρισης ανάμεσά τους, πράγμα σχεδόν ανησυχητικό, επειδή τελικά ίσως να είναι πολύ μικρή η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στην ψυχική υγεία και την απόλυτη ψυχοπαθολογία. Μεταβλητές, που μας αφορούν είναι οι εξής: α. η διαφορά ανάμεσα σε έναν ιδεατό εαυτό και την αυτοπεποίθηση, β. η αισιοδοξία ή απαισιοδοξία σε σχέση με τη

συνθήκη ρεαλισμού στα πράγματα, γ. η ανάληψη ευθυνών για λάθη σε σχέση με την απόδοση επιτυχίας σε προσωπικούς στόχους, και δ. το αίσθημα του «ανήκειν» σε σχέση με το αίσθημα της αποδοχής των άλλων. Από τὰ ευρήματα της έρευνας διαπιστώθηκε πως το αίσθημα του «ανήκειν» μειώνει σημαντικά τήν αμυντική συμπεριφορά ενός ναρκισσιστή, καθώς γεφυρώνει το χάσμα ανάμεσα στα δυο διλήμματα, που προαναφέρθηκαν. Αυτό το εύρημα δύναται να μας φανεί χρήσιμο στην παρούσα έρευνα, διότι η αφετηρία του συνδυάζεται με το πρώτο στάδιο της ψυχοκοινωνικής ανάπτυξης του Erikson στα πρώτα δυο χρόνια τού παιδιού, όπου εδραιώνεται η εμπιστοσύνη μέσω τού «ανήκειν» (Παρασκευόπουλος, 1985).

Σε εργασία των Brummelman και Thomaes et al (2016) διαχωρίστηκε με σαφήνεια ο παθογενής ναρκισσισμός από τήν αυτοπεποίθηση/αυτοεκτίμηση (*self-esteem*), πράγμα πολύτιμο για την έρευνά μας, καθώς τὰ παιδιά με στοιχεία παθογενούς ναρκισσισμού φαίνονται να υπερέχουν σε θέματα αυτοπεποίθησης έναντι των άλλων με υγιή ναρκισσισμό, αλλ' εδώ τα φαινόμενα απατούν. Η αληθινή αυτοπεποίθηση ορίζεται ως μεταβλητή τού ναρκισσισμού τού παιδιού, το οποίο έχει ρεαλισμό και δεν απαξιώνει τούς άλλους, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, υπολείπεται σε υγιείς κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις και στο πραγματικό ενδιαφέρον για τους άλλους. Μάλιστα δε, διερευνήθηκαν οι ρίζες, που διαφοροποιούν τα δυο αυτά είδη ναρκισσισμού σε 565 ενήλικες, και διαπιστώθηκε πως τα παιδιά με παθογενή ναρκισσισμό είχαν γονείς με υπερβολική επιβράβευση, ενώ τα παιδιά με αυτοπεποίθηση είχαν γονείς, που ήταν συναισθηματικά «θερμοί» μαζί τους χωρίς, απαραίτητα, να τα επιβραβεύουν για τις αποδόσεις τους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β΄ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Α. ΔΙΑΔΙΚΑΣΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ – ΔΕΟΝΤΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Η έρευνα διεξήχθη έπειτα από έγκριση της πρότασης της ερευνήτριας στον Ιδρυματικό Φορέα «ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ». Η έρευνα χαρακτηρίστηκε χρήσιμη και ενδιαφέρουσα για την επιστημονική κοινότητα. Οι γονείς της έρευνας και εμπλεκόμενα μέρη που βοήθησαν στην συλλογή των δεδομένων ενημερώθηκαν για το πλαίσιο διεξαγωγής της έρευνας, ότι τα παιδιά δεν διατρέχουν κάποιο κίνδυνο και ότι θα τηρηθεί η ανωνυμία και η προστασία των προσωπικών δεδομένων. Η έρευνα ήταν εθελοντική και με την συναίνεση όσων συμμετείχαν, τηρώντας τα απαραίτητα ηθικά και δεοντολογικά ζητήματα (ΑΡΑ, 2010). Οι γονείς ενημερώθηκαν για το παρόν ερευνητικό πεδίο ύστερα από τη λήψη κάθε ερωτηματολογίου καθώς οι ίδιοι ήθελαν να γνωρίζουν τις τιμές ναρκισσισμού τού παιδιού τους πράγμα που και αυτό, με τη σειρά του, κόστισε πολύ σε χρόνο και προσπάθεια.

Β. ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Στην παρούσα έρευνα χρησιμοποιήθηκε ένα σύνθετο Ερωτηματολόγιο 50 ερωτήσεων, που εμπεριέχει όλους τούς απαραίτητους παράγοντες, οι οποίοι αφορούν στις βασικές μεταβλητές τού ναρκισσισμού, της θρησκευτικότητας και της ενοχής για την αμαρτία.

Τα χρησιμοποιούμενα ερωτηματολόγια για τον ναρκισσισμό, την θρησκευτικότητα και την ενοχή για την αμαρτία μπορούν να θεωρηθούν έγκυρα ως προς την εγκυρότητα του περιεχομένου, δηλαδή ότι οι ερωτήσεις που χρησιμοποιήθηκαν καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της έννοιας που μελετάται (Γαλάνης, 2013). Αυτό εξασφαλίζεται από την πληθώρα των εργαλείων που χρησιμοποιήθηκαν. Συγκεκριμένα, χρησι-

μοποιήθηκαν μεταφρασμένες ερωτήσεις από τα σημαντικότερα εν χρήσει διεθνώς ερωτηματολόγια, που αφορούν στο επιστημονικό πεδίο της ναρκισσιστικής διαταραχής για παιδιά. Τα ερωτηματολόγια αυτά είναι:

1. Antisocial Process Screening Device, APSD (Frick and Hare, 2001).
2. Narcissistic Personality Inventory for Children, NPIC (Barry et al., 2003).
3. Narcissistic Personality Questionnaire for Children-Revised, NPQC-R (Ang and Raine, 2008).
4. Childhood Narcissistic Scale, CNS (Thomaes et al., 2008).
5. Self-Perception Profile for Children- SPP-C (Harter, 1985).
6. Narcissistic Personality Inventory, NPI (Boyle et al., 2015)
7. Peer Conflict Scale, PCS (Marsee et al., 2011).
8. State Trait Anxiety Inventory for Children, STAIC (Spielberger et al., 1985).
9. Five Factor Personality Inventory-Children, FFPI-C (McGhee, Ehrler & Buckhalt, 2007).
10. Rorschach test (Hermann Rorschach, 1960).

Τα στοιχεία του παιδικού ναρκισσισμού διερευνήθηκαν με άξονα τα παρόντα διαγνωστικά κριτήρια του DSM-IV και DSM-V (*Diagnostic and Statistical Manual*, APA 2013), καθώς και τις θεωρίες εγνωσμένων ψυχαναλυτών (S. Freud, K. Horney, J. Lacan, E. Jones, H. Kohut, O. Kernberg), ψυχολόγων (E. Erikson, M. Ainsworth, J. Bowlby, J. Piaget) και θεολόγων.

Επίσης, χρησιμοποιήθηκαν ερωτηματολόγια για τη θρησκευτικότητα και την ενοχή για την αμαρτία στον παιδικό και προεφηβικό πληθυσμό. Τέτοια σταθμισμένα ερωτηματολόγια είναι:

1. Spiritual Transcendence Scale, (Allport & Ross, 1967).
2. Santa Clara Strength of Religious Faith Questionnaire, (SC-SORF, Plante & Boccaccini, 1997).
3. Religious Well Being Scale (Paloutzian et al., 2003).
4. Religious Commitment Questionnaire (RCQ, Smith & Denton Lundquist, 2002).

5. Religious Coping RCOPE (Boyle et al., 2015).
6. Intrinsic Religiosity Scale (I/E Revised Scale- Gorsuch & McPherson, 1989).
7. Basic Psychological Needs Questionnaire-Religiosity/Spirituality (BPNQ-R/S, Ellison, Boardman, Williams & Jackson, 2001).
8. Age Universal Religious Orientation Scale (Gorsuch & Venable, 1983).

Η αξιοπιστία των χρησιμοποιούμενων εργαλείων ελέγχθηκε με χρήση του συντελεστή Cronbach Alpha με ικανοποιητικές να θεωρούνται οι τιμές άνω του 0,7 και μέτρια αποδεκτές οι τιμές άνω του 0,6. Ο συγκεκριμένος συντελεστής υπολογίζει την αξιοπιστία εσωτερικής συνέπειας του παράγοντα. Η λογική του τύπου αυτής της αξιοπιστίας είναι ότι ερωτήσεις που αποτελούν πτυχές ενός παράγοντα θα πρέπει να έχουν συνάφεια μεταξύ τους (Γαλάνης, 2013).

Το ερωτηματολόγιο αποτελείται από 7 ενότητες οι οποίες περιγράφονται παρακάτω:

A. Δημογραφικά στοιχεία: Η ενότητα περιλαμβάνει 3 ερωτήσεις σχετικά με την ηλικία, την τάξη φοίτησης και το φύλο των μαθητών.

B. Σχολική επίδοση: Η ενότητα περιλαμβάνει 1 ερώτηση κλειστού τύπου σχετικά με την τελευταία σχολική επίδοση των μαθητών.

Γ. Εξωτερική Θρησκευτικότητα: Η ενότητα περιλαμβάνει 4 ερωτήσεις εκ των οποίων η μια ήταν διχοτομική (Όχι-Ναι) σχετικά με το αν γνωρίζουν τι είναι το κατηχητικό σχολείο και 3 ερωτήσεις κλίμακας Likert 1-4 (1=Ποτέ, 2=Σπάνια, 3=Μερικές φορές, 4=Τακτικά), σχετικά με το πόσο συχνά πηγαίνουν στην Εκκλησία στο κατηχητικό και πόσο συχνά προσεύχονται. Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν υψηλή με τιμή $\alpha=0,810$.

Δ. Μορφωτικό επίπεδο οικογένειας: Η ενότητα περιλαμβάνει 2 ερωτήσεις κλειστού τύπου σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα και της μητέρας.

Ε. Θρησκευτικότητα της οικογένειας: Η ενότητα περιλαμβάνει 3 ερωτήσεις εκ των οποίων 1 είναι κλίμακας Likert 1-4 (1=Δεν μου απαντούν

όταν τους ρωτάω για το Θεό, 2=Πηγαίνουν σπάνια στην Εκκλησία, 3=Γνωρίζουν να μου απαντήσουν όταν τους ρωτάω για το Θεό, 4=Πηγαίνουν συχνά στην Εκκλησία σχετικά με την στάση των γονέων για τον Θεό) και 2 διχοτομικές ερωτήσεις (0=Όχι, 1=Ναι), σχετικά με το αν η οικογένεια διαθέτει στο σπίτι Εικονοστάσι και Καινή Διαθήκη.

ΣΤ. Αμαρτία: Η ενότητα περιλαμβάνει 9 ερωτήσεις κλίμακας Likert από 1-3 (1=Όχι, 2=Ίσως, 3=Ναι), εκ των οποίων 8 εκφράζουν ενοχή για την αμαρτία όπως π.χ. «*Νομίζεις ότι ο Θεός σε βλέπει αν κλέψεις κάτι;*» και μια που εκφράζει απουσία ενοχής όπως π.χ. «*Θα έκανες κάτι που ξέρεις ότι είναι αντίθετο στο θέλημα του Θεού;*», οι απαντήσεις της οποίας αντιστράφηκαν (1↔3) κατά τον υπολογισμό του παράγοντα. Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν ικανοποιητική με τιμή $\alpha=0,763$. Επίσης, η ενότητα περιλαμβάνει η ερωτήσεις κλειστού τύπου σχετικά με το πως αντιλαμβάνονται οι μαθητές την έννοια της αμαρτίας.

Z. Ναρκισσισμός: Η ενότητα ξεκινάει με μια ερώτηση κλειστού τύπου σχετικά με το αν επιλέγουν το θάρρος ή την αλήθεια και έπειτα 21 ερωτήσεις κλίμακας Likert από 1-4 (1=Διαφωνώ απόλυτα, 2=Διαφωνώ μερικές φορές, 3=Συμφωνώ μερικές φορές, 4=Συμφωνώ απόλυτα) για τον Ναρκισσισμό. Ο παράγοντας του Ναρκισσισμού ορίστηκε μέσα από επιμέρους παράγοντες οι οποίοι είναι: 1) Η Εκμετάλλευση άλλων, 2) Η Απουσία Ενσυναίσθησης, 3) Η Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού, 4) Η Υπεροχή εαυτού, 5) Η Απαίτηση από άλλους. Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν άριστη με τιμή $\alpha=0,939$

1) Εκμετάλλευση άλλων: Περιλαμβάνει 5 ερωτήσεις όπως π.χ. «*Βασίζομαι στους άλλους για να καταφέρω πράγματα*»

2) Ενσυναίσθηση: Περιλαμβάνει 3 ερωτήσεις, εκ των οποίων 2 δηλώνουν απουσία ενσυναίσθησης όπως π.χ. «*Γελάω εάν κάποιος πέφτει-σκοντάψει μπροστά μου*» και 1 ύπαρξη ενσυναίσθησης, όπως π.χ. «*Γενικά με νοιάζει*

τι νιώθει ο άλλος». Ο παράγοντας «Ενσυναίσθηση» δημιουργήθηκε με αντιστροφή των ερωτήσεων που εκφράζουν απουσία ενσυναίσθησης (4↔1, 3↔2) και η αξιοπιστία ήταν υψηλή με τιμή $\alpha=0,856$. Στον παράγοντα «Ναρκισσισμός» συμμετείχαν οι ερωτήσεις της απουσίας ενσυναίσθησης και η αντίστροφη της ερώτησης που εκφράζει ενσυναίσθηση.

3) Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού: Ο παράγοντας περιλαμβάνει 8 ερωτήσεις εκ των οποίων 7 εκφράζουν μεγαλειώδη ιδέα αυτού όπως π.χ. «Τις περισσότερες φορές έχω μεγάλη ιδέα για τον εαυτό μου» και 1 ερώτηση η οποία αντιστράφηκε καθώς δηλώνει απουσία τάσης μεγαλειώδους ιδέας εαυτού «Όταν με επαινούν, (μου λένε «μπράβο!») για κάτι, συνήθως ντρέπομαι, νιώθω αμήχανα». Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν ικανοποιητική με τιμή $\alpha=0,797$.

4) Υπεροχή εαυτού: Ο παράγοντας περιλαμβάνει 3 ερωτήσεις όπως π.χ. «Θέλω πάντα να είμαι στο επίκεντρο της προσοχής, δηλ. να ξεχωρίζω» και «Όταν μεγαλώσω, σίγουρα θα είμαι επιτυχημένος σε ό,τι επιλέξω». Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν ικανοποιητική με τιμή $\alpha=0,726$.

5) Απαίτηση από άλλους: Ο παράγοντας περιλαμβάνει 2 ερωτήσεις σχετικά με γενικές απαιτήσεις από άλλους αλλά και απαιτήσεις σεβασμού. Η αξιοπιστία του παράγοντα ήταν μέτρια με τιμή $\alpha=0,621$.

Πίνακας 1: Ανάλυση αξιοπιστίας

Παράγοντας	Ερωτήσεις	Cronbach Alpha	Αξιοπιστία
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	4	0,810	Υψηλή
Ενοχή για την Αμαρτία	9	0,763	Ικανοποιητική
Ναρκισσισμός	21	0,939	Άριστη
Εκμετάλλευση άλλων	5	0,791	Ικανοποιητική
Ενσυναίσθηση	3	0,856	Υψηλή
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	8	0,797	Ικανοποιητική
Υπεροχή εαυτού	3	0,726	Ικανοποιητική
Απαίτηση από άλλους	2	0,621	Μέτρια

Να σημειωθεί πως χρειάστηκε να τροποποιηθούν πολλές φορές οι ερωτήσεις όπως ήταν αρχικά διατυπωμένες. Για παράδειγμα, στις ερωτήσεις περί ναρκισσισμού, η ερώτηση στο σταθμισμένο τεστ (NPI, Raskin) Α. Προτιμώ να ταιριάζω με τους άλλους. Β. Προτιμώ να είμαι στο επίκεντρο της προσοχής μέσα στο σύνολο, διαμορφώθηκε ως ερώτηση προσαρμοσμένη στην ηλικία των παιδιών. Μια άλλη δομική τροποποίηση ήταν ότι από ερώτηση επιλογής Α/Β έγινε ερώτηση σε κλίμακα Likert για να μπορέσει να απεικονίσει πιο εύστοχα και ομαλά τις διαβαθμίσεις που ενδεχομένως ενυπάρχουν στην εξελισσόμενη αυτο-αντίληψη των παιδιών που ερωτήθηκαν. Έγιναν επίσης αφαιρέσεις στις ερωτήσεις του ερωτηματολογίου περί θρησκευτικότητας καθώς διαπιστώθηκε πως τα παιδιά δεν μπορούσαν να απαντήσουν σε περισσότερα items από αυτά που τώρα υπήρχαν λόγω ενός αναμενόμενου περιορισμού στην προσοχή-προσήλωση τους στο θέμα. Να μην παραλειφθεί εδώ και η επισήμανση ότι χρειάστηκε πολλές φορές να εξηγηθεί στα παιδιά κάποια ερώτηση καθώς οι ηλικίες 8-11 εμπεριέχουν ένα φάσμα διαφορετικής αντιληπτικής ικανότητας και συχνά ήταν απαραίτητη κάποια επεξηγηματική ανάλυση από την ερευνήτρια. Εξάλλου, αυτός είναι και ένας από τους κύριους λόγους που η έρευνα καθυστέρησε χρονικά, καθώς όλες οι παραπάνω τροποποιήσεις αφορούσαν σε παιδικό πληθυσμό που θέλει ειδική μεταχείριση και αυξημένη εμπιστοσύνη από αμφότερο το παιδί αλλά και τους γονείς του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

Μετά από τη συλλογή των δεδομένων, αναλύθηκαν οι μεταβλητές με επαγωγικές παραμετρικές και μη παραμετρικές αναλύσεις προκειμένου να βγουν συμπεράσματα για την ύπαρξη και την κατεύθυνση των τυχόν συσχετίσεων.

Ειδικότερα, οι μεταβλητές, που συσχετίστηκαν είναι η ναρκισσιστική διαταραχή τής προσωπικότητας και η παιδική θρησκευτικότητα. Μέσα στις δυο αυτές μεταβλητές διερευνήθηκαν στατιστικά και παράγοντες, που επιβεβαιώνουν την ύπαρξη και τη λειτουργία των δυο. Για παράδειγμα, η ναρκισσιστική διαταραχή προσωπικότητας θα μπορούσε να προσαρμοστεί στον προεφηβικό πληθυσμό (ηλικίας 8-11), ενώ η παιδική θρησκευτικότητα στην ελληνική πραγματικότητα.

Συγκεκριμένα, η κωδικοποίηση των μεταβλητών έγινε στο Microsoft Office Excel 2016 και η στατιστική ανάλυση στο στατιστικό πρόγραμμα IBM SPSS 26. Οι ονομαστικές-κατηγορικές μεταβλητές παρουσιάστηκαν με ποσοστά και συχνότητες ενώ οι μεταβλητές κλίμακας Likert με ποσοστά, μέσο όρο και τυπική απόκλιση. Οι παράγοντες δημιουργήθηκαν με μέσο όρο των αντίστοιχων ερωτήσεων και μεταφέρθηκαν στο διάστημα $[0,100]$, με χρήση του τύπου $100 * [(X_i - \text{Min}(X)) / \text{Range}(X)]$.

Η Επαγωγική ανάλυση έγινε σε στάθμη σημαντικότητας 5%. Συνεπώς στατιστικά σημαντικά θεωρήθηκαν τα αποτελέσματα για $p\text{-value} < 0,05$. Χρησιμοποιήθηκαν 95% δ.ε. της μέσης τιμής για γενίκευση των μέσων επιπέδων των παραγόντων. Ο έλεγχος κανονικότητας ποσοτικών μεταβλητών έγινε μέσω του Shapiro Wilk test. Λόγω μη ύπαρξης κανονικότητας, για έλεγχο συσχέτισης ποσοτικών μη κανονικών μεταβλητών έγινε χρήση του μη παραμετρικού συντελεστή συσχέτισης Spearman ο οποίος παίρνει τιμές από -1 (αρνητική σχέση, αντιστρόφως ανάλογα ποσά)

έως 1(θετική σχέση, ανάλογα ποσά). Για σύγκριση μέσω των τιμών 2 ανεξάρτητων μεγάλων δειγμάτων με περισσότερους από 30 μαθητές, χρησιμοποιήθηκε ο παραμετρικός έλεγχος independent samples t-test. Για σύγκριση μέσω των τιμών 3 και περισσότερων ανεξάρτητων μεγάλων δειγμάτων με περισσότερους από 30 μαθητές ή 3 και περισσότερων ανεξάρτητων μικρών δειγμάτων κανονικής κατανομής χρησιμοποιήθηκε ο παραμετρικός έλεγχος One Way ANOVA με Post Hoc Analysis LSD για ισότητα διακυμάνσεων και Games Howell για ανισότητα. Αντίθετα για σύγκριση διαμέσων τιμών 3 και περισσότερων ανεξάρτητων δειγμάτων που δεν είναι όλα μεγάλα ($n < 30$) ή κανονικής κατανομής, χρησιμοποιήθηκε ο μη παραμετρικός έλεγχος Kruskal Wallis με Post hoc analysis Bonferonni. Οι προβλεπτικοί παράγοντες του ναρκισσισμού διερευνήθηκαν με μοντέλα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης χρησιμοποιώντας ως ανεξάρτητες μεταβλητές, αυτές οι οποίες εμφάνισαν σχέση στατιστικά σημαντική με τον ναρκισσισμό στην διμεταβλητή ανάλυση (Field, 2017).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ' ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ

Α. Περιγραφική Στατιστική

Στον Πίνακα 1 (και στα Γραφήματα 1-3) παρουσιάζονται τα δημογραφικά στοιχεία των ερωτηθέντων.

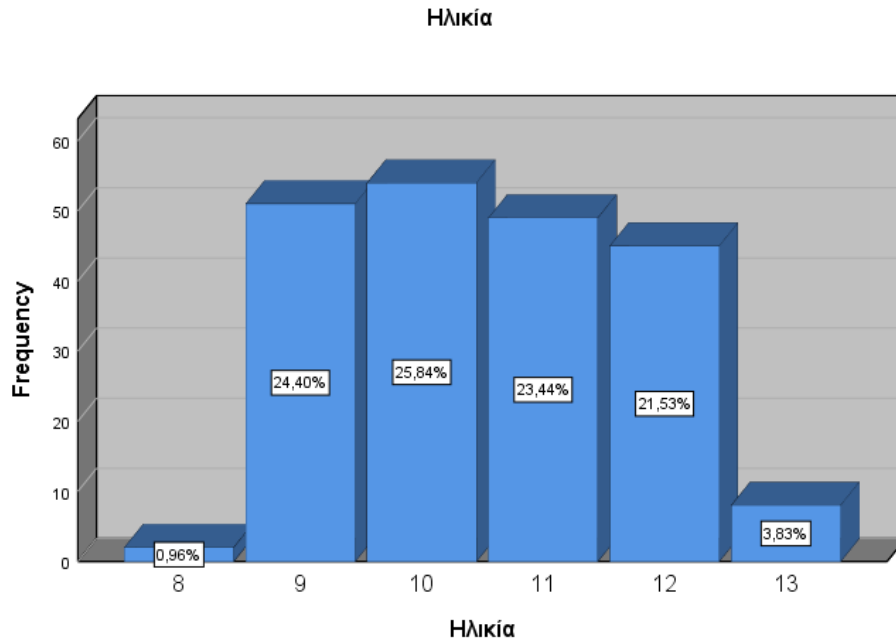
Πίνακας 2: Δημογραφικά στοιχεία

Στοιχείο	Κατηγορία	N	f%
Ηλικία	8	2	1,0
	9	51	24,4
	10	54	25,8
	11	49	23,4
	12	45	21,5
	13	8	3,8
Σχολική τάξη	Γ	8	3,8
	Δ	91	43,5
	Ε	56	26,8
	ΣΤ	54	25,8
Φύλο	Αγόρι	109	52,20
	Κορίτσι	100	47,80

N: Συχνότητα

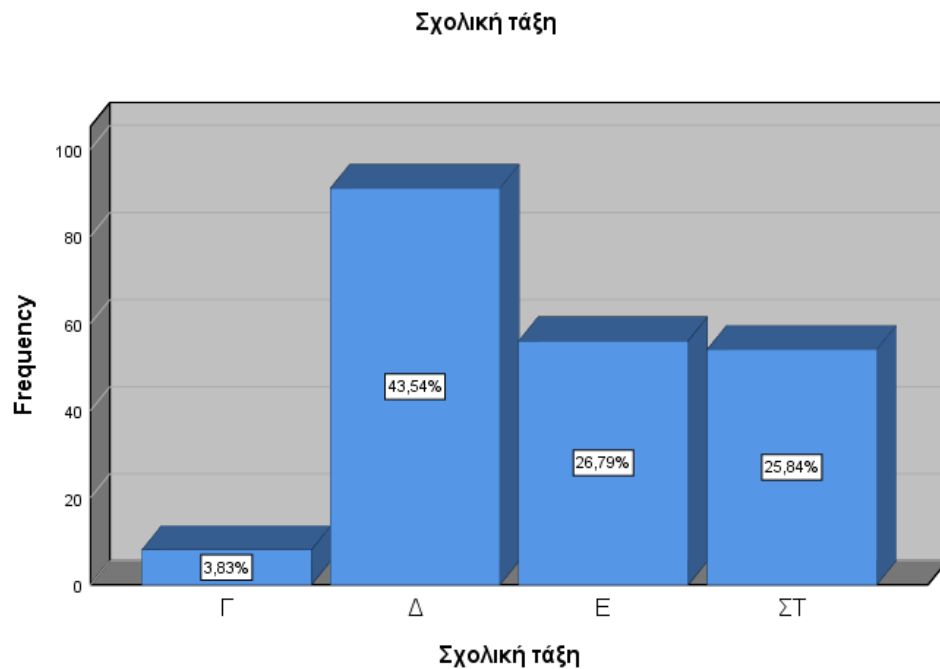
f %: Σχετική συχνότητα %

Αναφορικά με την ηλικία, το 25,8% (N=54) είναι παιδιά ηλικίας 10 ετών, το 24,4% (N=51) 9 ετών, το 23,4% (N=49) 11 ετών, το 21,5% (N=45) 12 ετών, το 3,8% (N=8) 13 ετών και το 1% (N=2) 8 ετών.

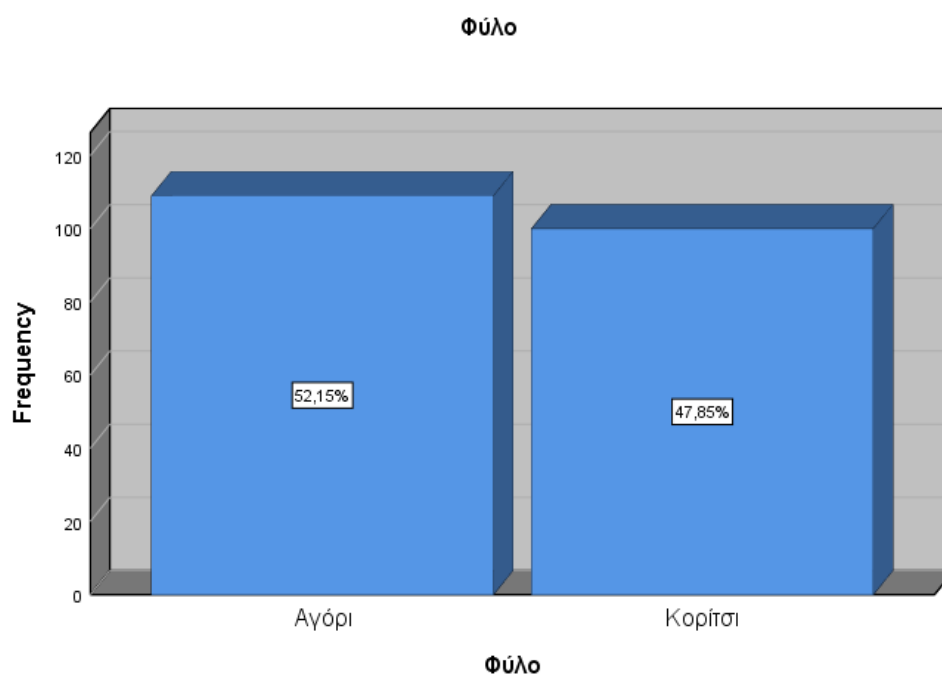
Γράφημα 1: Ηλικία

Σχετικά με τη σχολική τάξη των παιδιών, το 43,5% (N=91) φοιτούν στην Δ τάξη Δημοτικού, το 26,8% (N=56) στην Ε, το 25,8% (N=54) στην ΣΤ και το 3,8% (N=8) στη Γ τάξη.

Γράφημα 2: Σχολική τάξη

Τέλος, το 52,20% (N=109) των μαθητών είναι αγόρια και το 47,80% (N=100) κορίτσια.

Γράφημα 3: Φύλο

1. Σχολική επίδοση

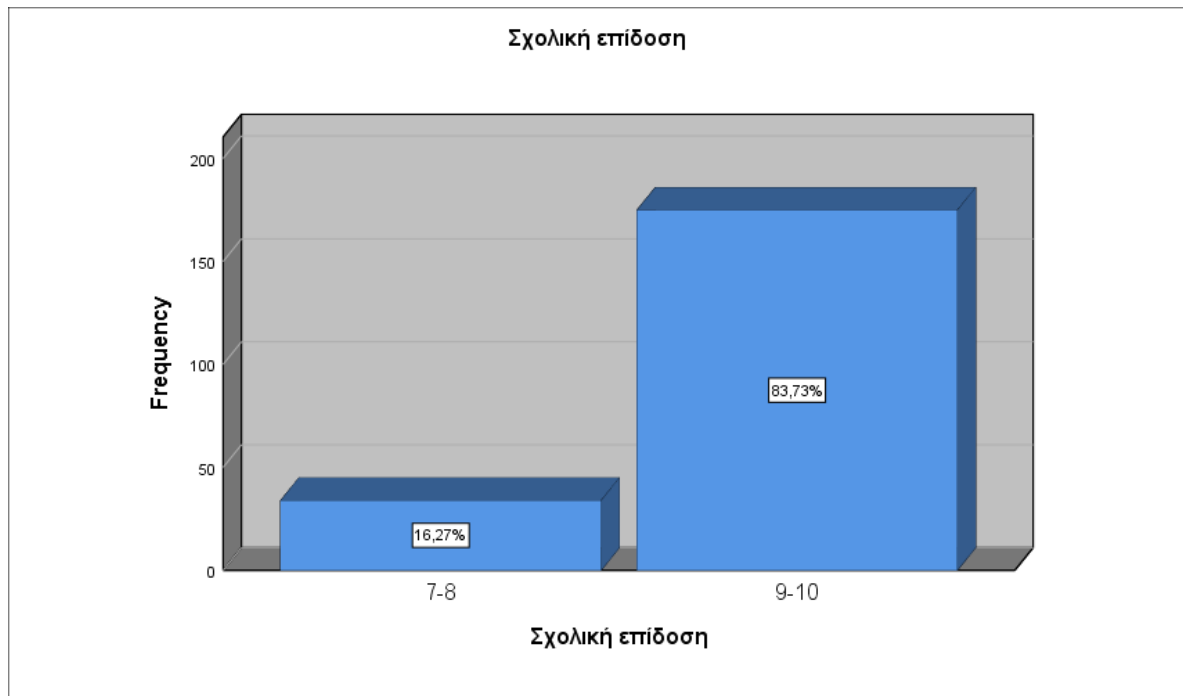
Στον Πίνακα 3 (και στο Γράφημα 4) παρουσιάζεται η σχολική επίδοση των μαθητών, σύμφωνα με την τελευταία βαθμολογία που πήραν από το σχολείο. Το 83,70% (N=175) των μαθητών πήραν βαθμολογία 9-10 και το 16,30% (N=34) 7-8.

Πίνακας 3: Σχολική επίδοση

Ερώτηση	Κατηγορία	N	f%
Η τελευταία βαθμολογία που πήρα από το σχολείο ήταν	7-8	34	16,30
	9-10	175	83,70

N: Συχνότητα

f %: Σχετική συχνότητα %

Γράφημα 4: Σχολική επίδοση

2. Εξωτερική θρησκευτικότητα

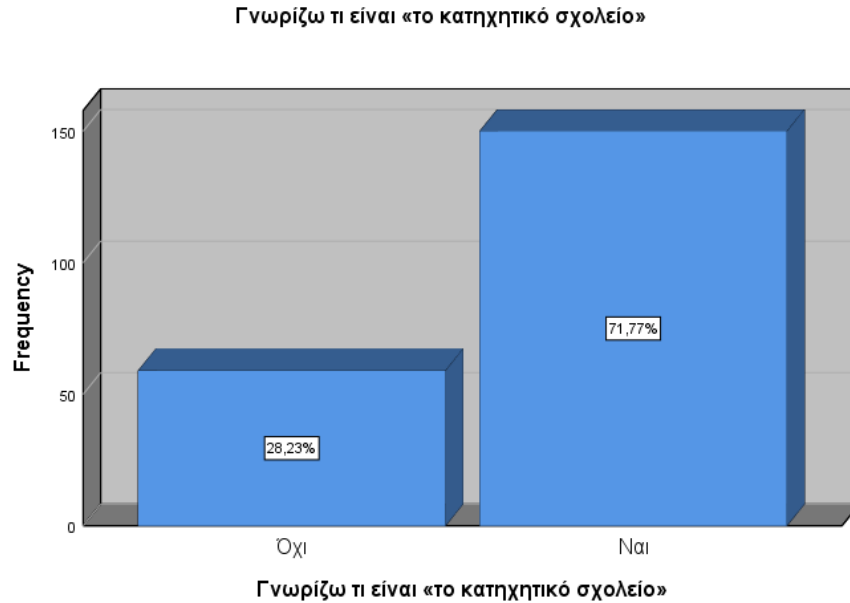
Στον Πίνακα 4 (και στο Γράφημα 5) παρουσιάζεται το ερώτημα σχετικά με το αν οι μαθητές γνωρίζουν ή όχι τι είναι «το κατηχητικό σχολείο». Προκύπτει ότι το 71,80% (N=150) των μαθητών γνωρίζει τι είναι «το κατηχητικό σχολείο», ενώ το 28,20% (N=59) δίνει αρνητική απάντηση.

Πίνακας 4: Γνώση κατηχητικού σχολείου

Ερώτηση	Κατηγορία	N	f%
Γνωρίζω τι είναι «το κατηχητικό σχολείο»	Όχι	59	28,20
	Ναι	150	71,80

N: Συχνότητα

f %: Σχετική συχνότητα %

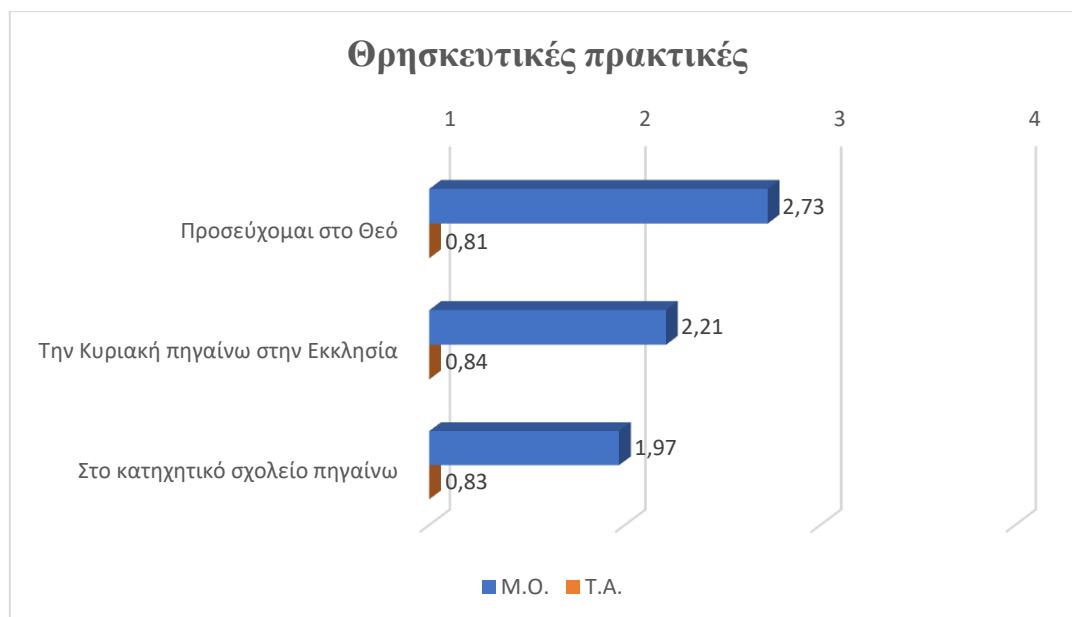
Γράφημα 5: Γνώση κατηχητικού σχολείου

Παρακάτω, στον Πίνακα 5 (και Γράφημα 6) παρατίθενται οι ερωτήσεις, οι οποίες σχετίζονται με τη συμμετοχή των μαθητών σε θρησκευτικές πρακτικές. Οι ερωτηθέντες απαντούν μέσω τετραβάθμιας κλίμακας (1= Ποτέ, 2= Σπάνια, 3= Μερικές φορές, 4= Τακτικά). Παρατηρείται πως οι μαθητές θεωρούν πως μερικές φορές προσεύχονται στο Θεό (Μ.Ο.= 2,69 ± 0,81), ενώ σπάνια την Κυριακή πηγαίνουν στην Εκκλησία (Μ.Ο.= 2,22 ± 0,82), όπως και στο κατηχητικό σχολείο (Μ.Ο.= 1,95 ± 0,82).

Πίνακας 5: Θρησκευτικές πρακτικές

Ερώτηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	1	2	3	4
Προσεύχομαι στο Θεό	2,73	0,81	5,3%	34%	43,5%	17,2%
Την Κυριακή πηγαίνω στην Εκκλησία	2,21	0,84	22%	39,7%	33,5%	4,8%
Στο κατηχητικό σχολείο πηγαίνω	1,97	0,83	32,1%	43,1%	21,1%	3,8%

1:Ποτέ, 2:Σπάνια, 3:Μερικές φορές, 4:Τακτικά

Γράφημα 6: Συμμετοχή σε κατηχητικό σχολείο/Θρησκευτικές πρακτικές

3. Μορφωτικό επίπεδο γονέων

Στον Πίνακα 6 (και στα Γραφήματα 7 και 8) παρουσιάζεται το μορφωτικό επίπεδο των γονέων.

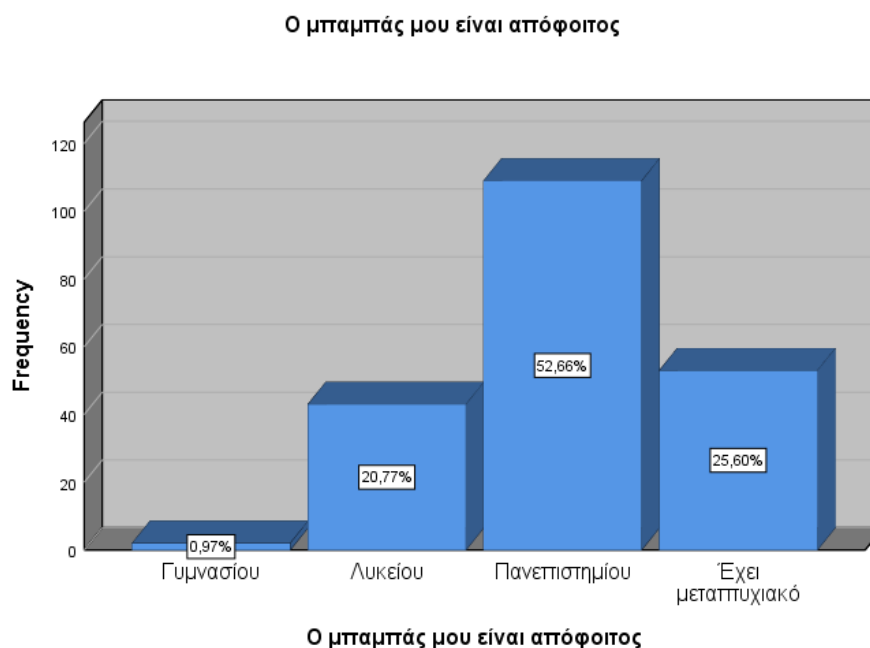
Πίνακας 6: Μορφωτικό επίπεδο οικογένειας

Ερώτηση	Κατηγορία	N	f%
Ο μπαμπάς μου είναι απόφοιτος	Γυμνασίου	2	1,0
	Λυκείου	43	20,8
	Πανεπιστημίου	109	52,7
	Έχει μεταπτυχιακό	53	25,6
Η μαμά μου είναι απόφοιτος	Δημοτικού	2	1,0
	Γυμνασίου	4	1,9
	Λυκείου	59	28,5
	Πανεπιστημίου	89	43,0
	Έχει Μεταπτυχιακό	53	25,6

N: Συχνότητα

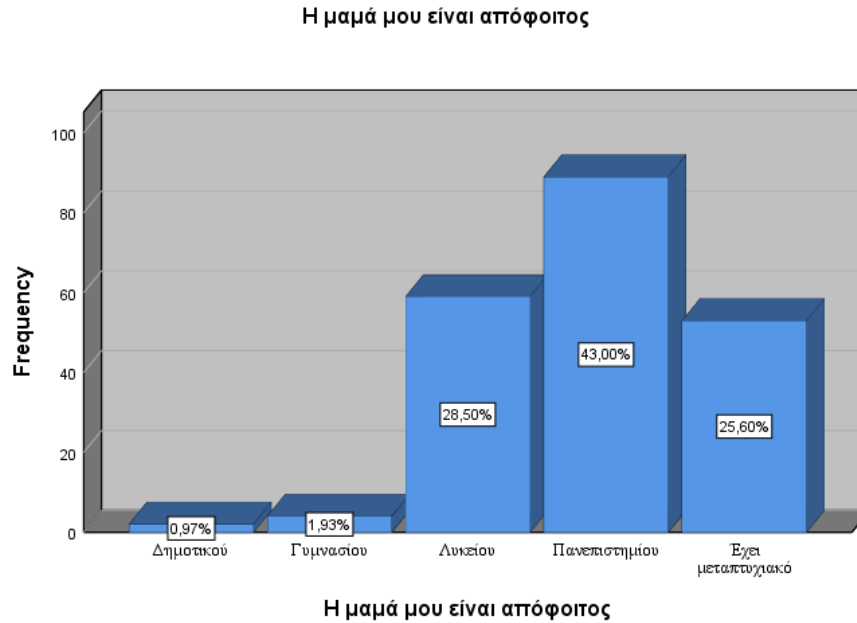
f %: Σχετική συχνότητα %

Αναφορικά με το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα, στο 52,7% (N=109) των περιπτώσεων ο πατέρας είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου, στο 25,6% (N=53) έχει Μεταπτυχιακό, στο 20,8% (N=43) είναι απόφοιτος Λυκείου και στο 1% (N=2) είναι απόφοιτος Γυμνασίου.

Γράφημα 7: Ο μπαμπάς μου είναι απόφοιτος

Σχετικά με το μορφωτικό επίπεδο της μητέρας, το 43% (N=89) είναι απόφοιτοι Πανεπιστημίου, το 28,5% (N=59) Λυκείου, το 25,6% (N=53) έχει Μεταπτυχιακό και το 1,9% (N=4) είναι απόφοιτος Γυμνασίου και το 2% (N=1) είναι απόφοιτοι Δημοτικού.

Γράφημα 8: Η μαμά μου είναι απόφοιτος

4. Η Θρησκευτικότητα της οικογένειας

Στον Πίνακα 7 (και στα Γραφήματα 9-11) παρουσιάζεται η Θρησκευτικότητα της οικογένειας.

Πίνακας 7: Η Θρησκευτικότητα της οικογένειας

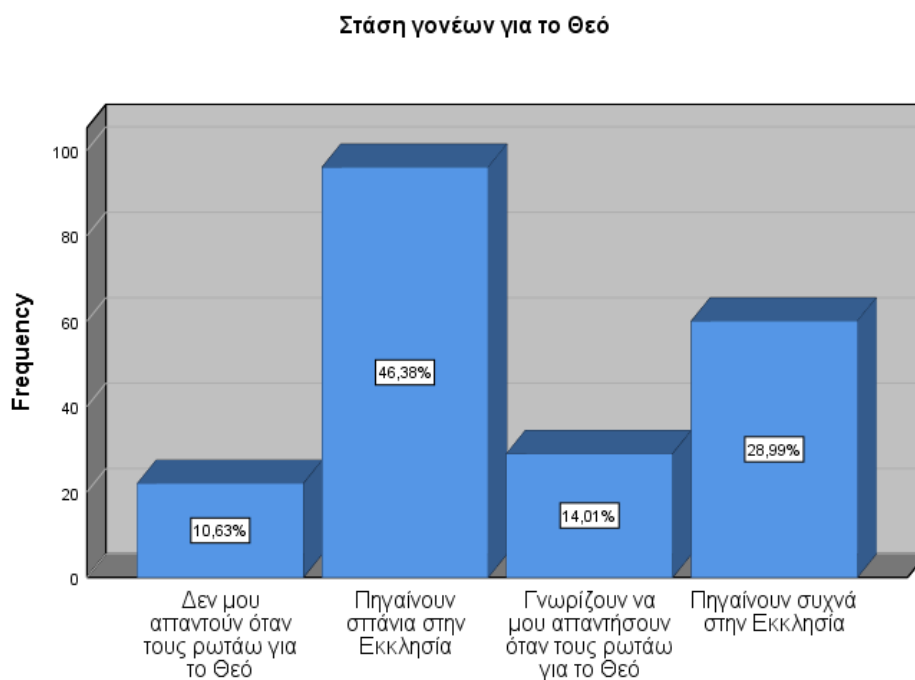
Ερώτηση	Κατηγορία	N	f%
	Οι γονείς μου δεν μου απαντούν όταν τους ρωτάω για το Θεό	22	10,6
Στάση γονέων για το Θεό	Οι γονείς μου πηγαίνουν σπάνια στην Εκκλησία	96	46,4
	Οι γονείς μου γνωρίζουν να μου απαντήσουν όταν τους ρωτάω για το Θεό	29	14,0
	Οι γονείς μου πηγαίνουν συχνά στην Εκκλησία	60	29,0
Στο σπίτι μας διατηρούμε εικονοστάσι	Όχι	94	45,9
	Ναι	111	54,1
Στο σπίτι μας έχουμε Καινή Διαθήκη	Όχι	74	35,7
	Ναι	133	64,3

N: Συχνότητα

f %: Σχετική συχνότητα %

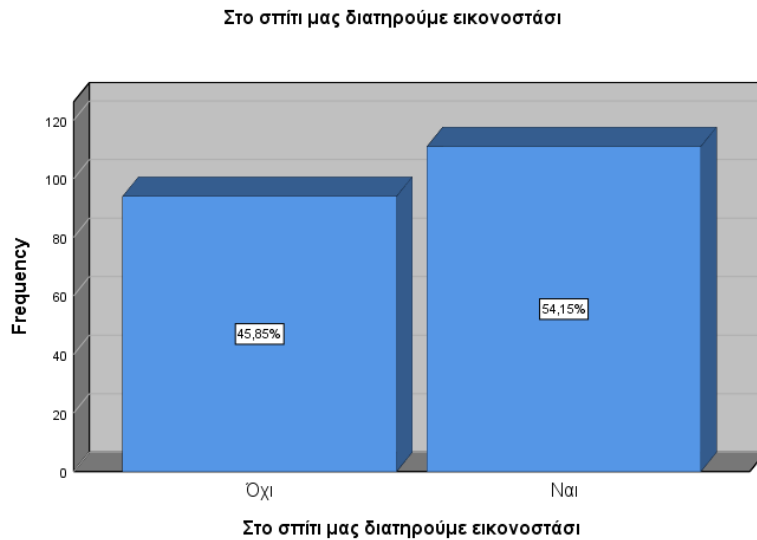
Αναφορικά με τη στάση γονέων για το Θεό, το 46,4% (N=96) των μαθητών απαντούν πως οι γονείς τους πηγαίνουν σπάνια στην Εκκλησία,

το 29% (N=60) πως πηγαίνουν συχνά, το 14% (N=29) δηλώνουν ότι οι γονείς τους γνωρίζουν να τους απαντήσουν όταν τους ρωτούν για το Θεό, ενώ το 10,6% (N=22) ανέφεραν πως δεν τους απαντούν σε ανάλογη ερώτηση.

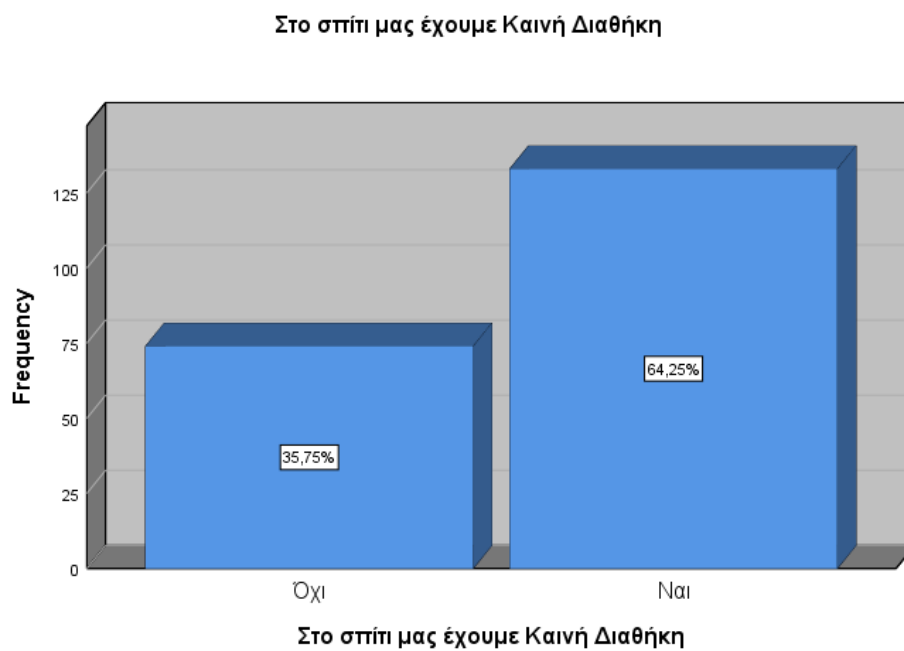
Γράφημα 9: Στάση γονέων για το Θεό

Στη συνέχεια, το 54,1% (N=111) των μαθητών απαντούν πως στο σπίτι τους διατηρούν εικονοστάσι, ενώ το 45,9% (N=94) απαντούν αρνητικά.

Γράφημα 10: Στο σπίτι μας διατηρούμε εικονοστάσι

Τέλος, το 64,3% (N=133) δηλώνουν πως στο σπίτι τους έχουν Καινή Διαθήκη, ενώ το 35,70% (N=74) δεν έχουν.

Γράφημα 11: Στο σπίτι μας έχουμε Καινή Διαθήκη

5. Ενοχή για την αμαρτία

Παρακάτω, στον Πίνακα 8 (και Γράφημα 12) παρατίθενται οι ποσοτικές μεταβλητές διάταξης, οι οποίες σχετίζονται με την ενοχή για την

αμαρτία. Οι ερωτηθέντες απαντούν μέσω τριτοβάθμιας κλίμακας (1= Όχι, 2= Ίσως, 3= Ναι).

Παρατηρείται πως οι μαθητές θεωρούν πως πιθανότατα ο Θεός τους βλέπει αν κλέψουν κάτι (M.O.= 2,25 ± 0,75) και τους ακούει αν πουν ψέματα (M.O.= 2,18 ± 0,74). Παράλληλα, τείνουν να συμφωνούν ότι είναι κακό να κάνουν κρυφά κάτι που τους έχουν απαγορεύσει, ακόμη και αν είναι σίγουροι ότι δεν θα πάθουν τίποτα το δυσάρεστο (M.O.=2,23 ± 0,65), αισθάνονται άσχημα αν κάτι που έχει απαγορευτεί από τους γονείς ή τους δασκάλους, ακόμη και αν δεν το ανακαλύψουν (M.O.=2,20±0,57) και ότι θα στενοχωρήσουν τον Θεό αν κάνουν ή σκεφτούν κάτι κακό (M.O.=2,20 ± 0,64).

Επιπλέον, ουδετερότητα παρατηρήθηκε σχετικά με τις απόψεις πως ντρέπονται αν κάνουν μια αμαρτία (M.O.=1,97 ± 0,70), αμαρτάνουν αν παραβούν μια από τις Δέκα Εντολές (M.O.=1,88±0,58) και ότι θα έκαναν κάτι που είναι αντίθετο στο θέλημα του Θεού (M.O.=1,84 ± 0,50).

Τέλος, διαφώνησαν σχετικά με την άποψη πως θα πάνε στην Κόλαση για κάτι κακό που έχουν κάνει (M.O.=1,61 ± 0,60).

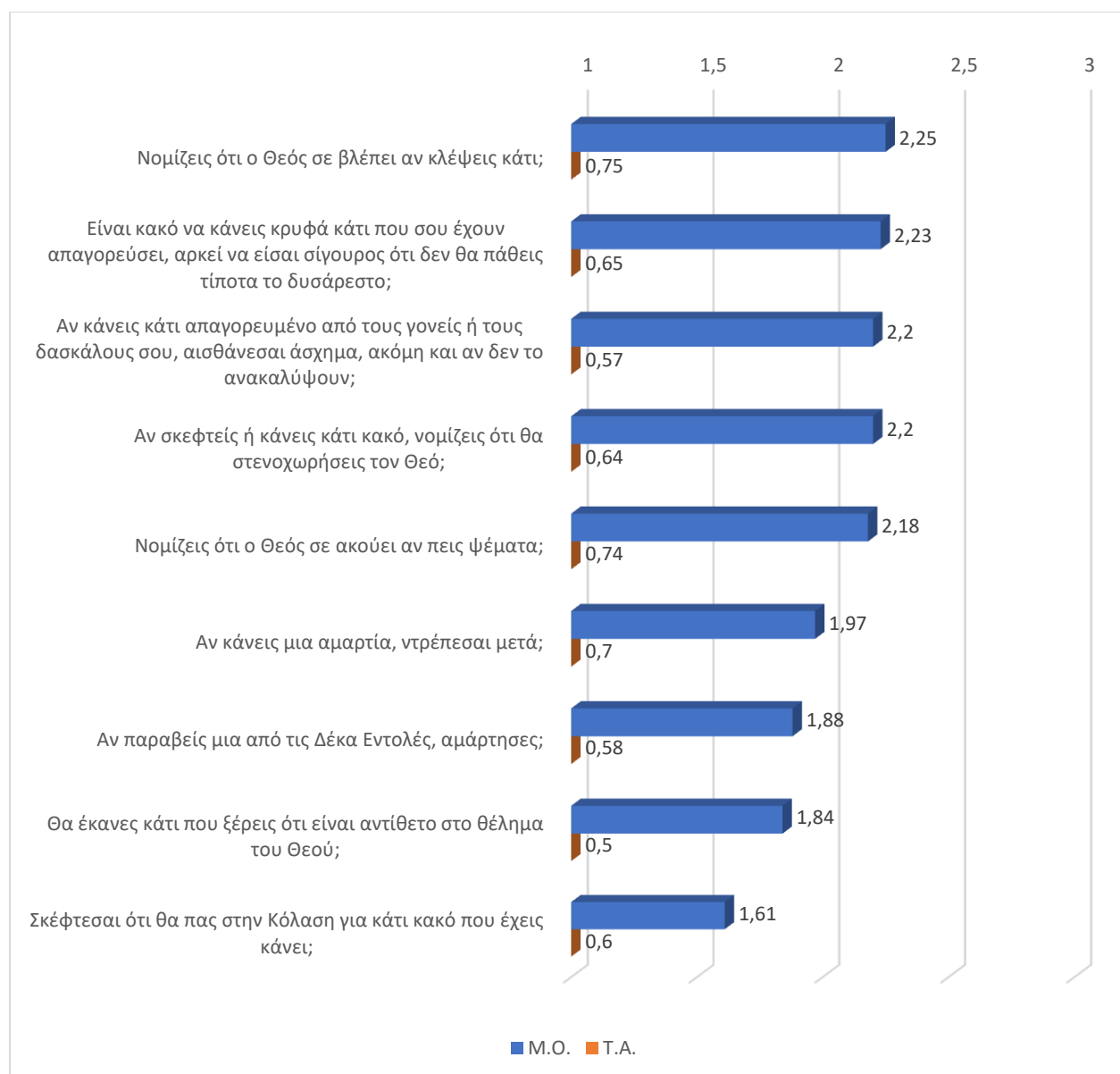
Πίνακας 8: Ενοχή για την αμαρτία

Ερώτηση	M.O.	T.A.	1	2	3
Νομίζεις ότι ο Θεός σε βλέπει αν κλέψεις κάτι;	2,25	0,75	18,7%	37,9%	43,3%
Είναι κακό να κάνεις κρυφά κάτι που σου έχουν απαγορεύσει, αρκεί να είσαι σίγουρος ότι δεν θα πάθεις τίποτα το δυσάρεστο;	2,23	0,65	12,4%	52,2%	35,4%
Αν κάνεις κάτι απαγορευμένο από τους γονείς ή τους δασκάλους σου, αισθάνεσαι άσχημα, ακόμη και αν δεν το ανακαλύψουν;	2,20	0,57	8,1%	63,6%	28,2%
Αν σκεφτείς ή κάνεις κάτι κακό, νομίζεις ότι θα στενοχωρήσεις τον Θεό;	2,20	0,64	12,6%	55,1%	32,4%
Νομίζεις ότι ο Θεός σε ακούει αν πεις ψέματα;	2,18	0,74	20,1%	42,1%	37,8%
Αν κάνεις μια αμαρτία, ντρέπεσαι μετά;	1,97	0,70	25,8%	51,7%	22,5%
Αν παραβείς μια από τις Δέκα Εντολές, αμαρτησες;	1,88	0,58	23,9%	64,6%	11,5%
Θα έκανες κάτι που ξέρεις ότι είναι αντίθετο στο θέλημα του	1,84	0,50	21,5%	72,7%	5,7%

Θεού;

Σκέφτεσαι ότι θα πας στην Κόλαση για κάτι κακό που έχεις κάνει; 1,61 0,60 45,5% 48,3% 6,2%

1=Όχι, 2=Ίσως, 3=Ναι

Γράφημα 12: Ενοχή για την αμαρτία

6. Διερεύνηση της έννοιας της αμαρτίας

Στον Πίνακα 9 (και στα Γραφήματα 13-18) παρουσιάζεται η διερεύνηση της έννοιας της αμαρτίας.

Πίνακας 9: Διερεύνηση της έννοιας της αμαρτίας

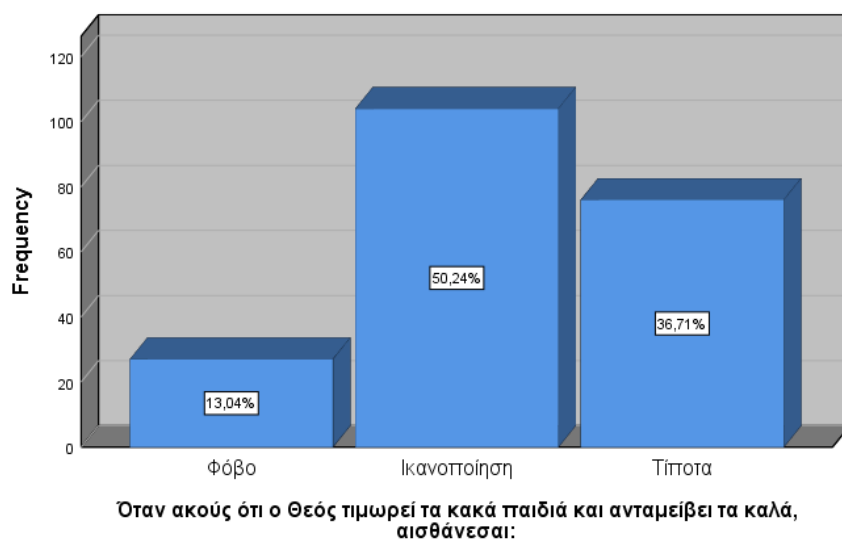
Ερώτηση	Κατηγορία	N	f%
Όταν ακούς ότι ο Θεός τιμωρεί τα κακά παιδιά και ανταμείβει τα καλά, αισθάνεσαι:	Φόβο	27	13,00
	Ικανοποίηση	104	50,2
	Τίποτα	76	36,7
Το να κλέβεις ή να λες ψέματα το θεωρείς ότι είναι κακό γιατί:	Το απαγορεύει το σχολείο	16	7,8
	Το απαγορεύουν οι γονείς	110	53,7
	Το απαγορεύει ο Θεός	79	38,5
Αν προσευχηθείς πολύ στον Θεό για να σου κάνει μια χάρη, αλλά δεν πραγματοποιηθεί, θα πιστέψεις ότι:	Δεν υπάρχει Θεός	29	14,3
	Ο Θεός είναι μάλλον κακός	22	10,8
	Δεν σε άκουσε, επειδή ίσως να μην είσαι πολύ καλό παιδί	57	28,1
	Αυτό που ζήτηγα, δεν ήταν για το καλό μου	95	46,8
Τι από τα παρακάτω θα χαρακτηρίζατε ως αμαρτία;	Να ζητήσει τη βοήθειά μου κάποιος συμμαθητής για να αντιγράψει στις εξετάσεις και να αρνηθώ.	27	12,9
	Σε μια διαμάχη να μην πάρω το μέρος του φίλου μου, γιατί νομίζω πως έχει άδικο.	37	17,70
	Να ξέρω πως ο αδελφός μου έχει τιμωρηθεί άδικα για κάτι που έκανα εγώ, αλλά επειδή μου είπε πως δεν τον πειράζει να τιμωρηθεί αυτός, εγώ να μην ομολογήσω την πράξη μου.	20	9,60
	Να συμπεριφέρεσαι ύπουλα.	65	31,10
	Να θέλεις πάντα να γίνεται το δικό σου.	60	28,70
Πώς θα περιέγραφες τη σχέση σου με τον Θεό αν κατόρθωνες να μην κάνεις αμαρτίες για κάποιο διάστημα;	Ότι θα με συνοδεύει παντού και πάντα ο φύλακας – Άγγελος.	101	48,8
	Όπως ένας αθλητής δρόμου, που φτάνει πρώτος στο τέρμα και τον βραβεύουν	106	51,2
Κάποιες φορές κοκκινίζω, όταν:	Αισθάνομαι πως έκανα κάτι λάθος μπροστά σε άλλους ανθρώπους	60	28,7
	Νευριάζω και θυμώνω.	133	63,6
	Κάνω κάτι κακό και φοβάμαι πως θα με ανακαλύψουν	16	7,7

N: Συχνότητα

f %: Σχετική συχνότητα %

Αρχικά, το 50,2% (N=104) των μαθητών απαντούν πως όταν ακούνε ότι ο Θεός τιμωρεί τα κακά παιδιά και ανταμείβει τα καλά, αισθάνονται ικανοποίηση, το 36,7% (N=76) δεν αισθάνονται τίποτα και το 13% (N=27) αισθάνονται φόβο.

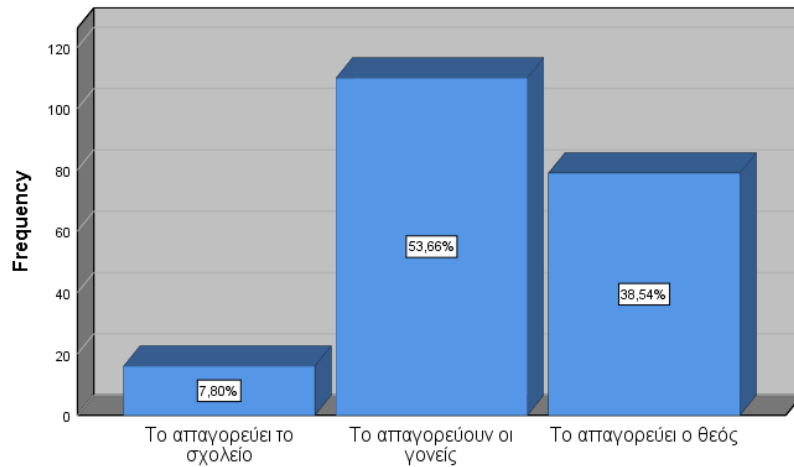
Όταν ακούς ότι ο Θεός τιμωρεί τα κακά παιδιά και ανταμείβει τα καλά, αισθάνεσαι:

Γράφημα 13: Όταν ακούς ότι ο Θεός τιμωρεί τα κακά παιδιά και ανταμείβει τα καλά, αισθάνεσαι:

Στη συνέχεια, το 53,7% (N=110) των μαθητών απαντούν πως το να κλέβουν ή να λένε ψέματα το θεωρούν ότι είναι κακό γιατί το απαγορεύουν οι γονείς, το 38,50% (N=79) γιατί το απαγορεύει ο Θεός και το 7,8% (N=16), γιατί το απαγορεύει το σχολείο.

Το να κλέβεις ή να λες ψέματα το θεωρείς ότι είναι κακό γιατί:

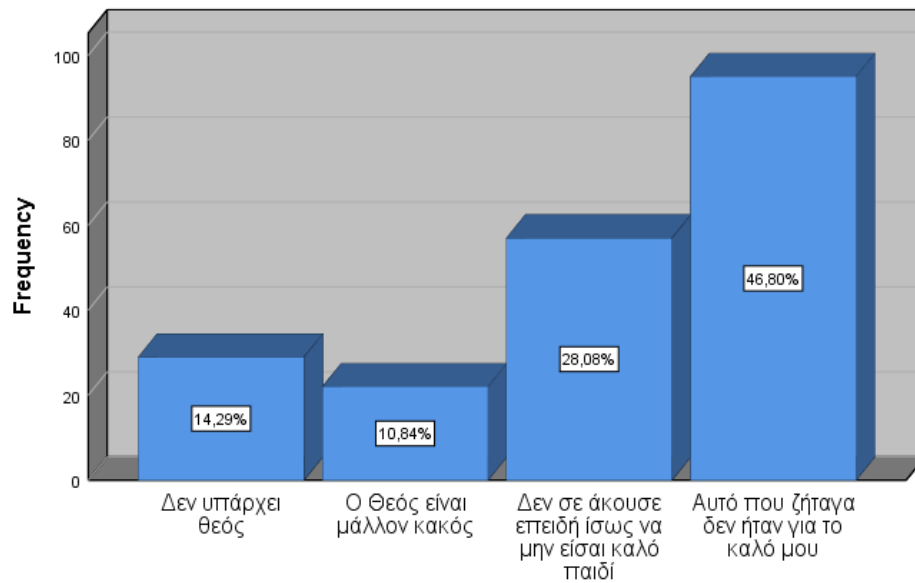

Το να κλέβεις ή να λες ψέματα το θεωρείς ότι είναι κακό γιατί:

Γράφημα 14: Το να κλέβεις ή να λες ψέματα το θεωρείς ότι είναι κακό γιατί:

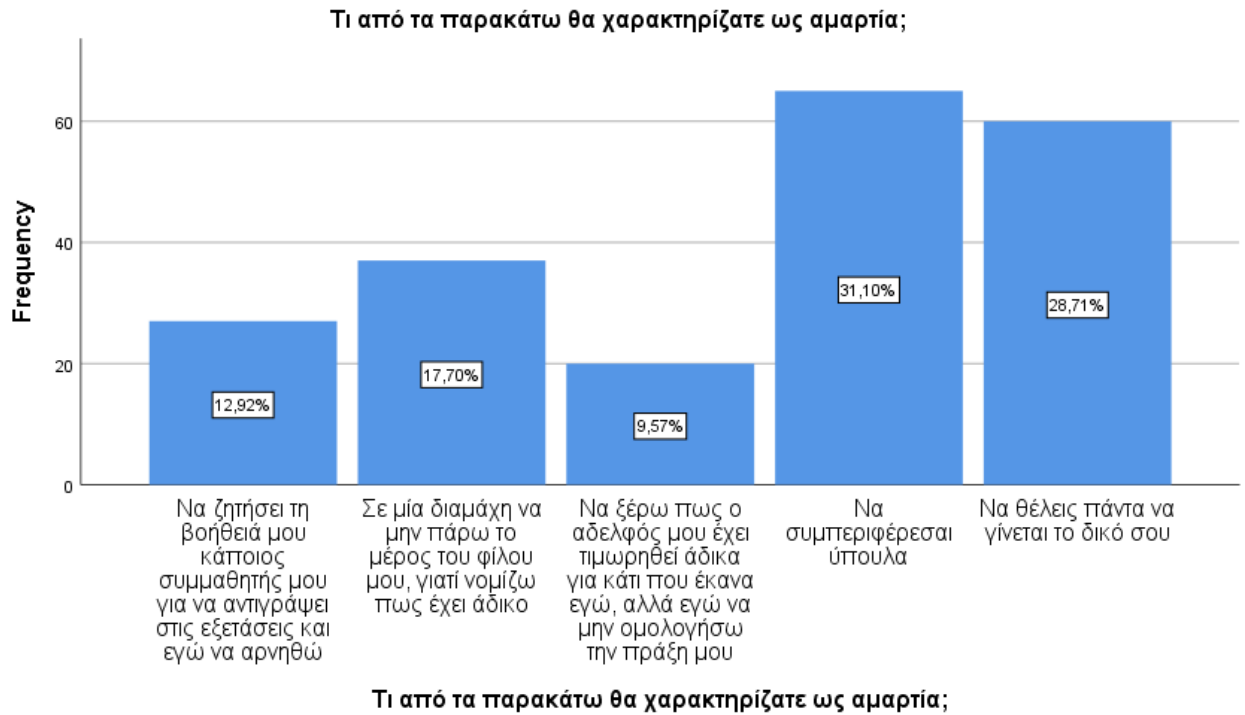
Ακόμη, το 46,8% (N=95) των μαθητών απαντούν πως αν προσευχηθούν πολύ στον Θεό για να τους κάνει μια χάρη, αλλά δεν πραγματοποιηθεί, θα πιστέψουν ότι αυτό που ζήτησαν, δεν ήταν για το καλό τους, το 28,1% (N=57) ότι δεν τους άκουσε, επειδή ίσως να μην είναι πολύ καλά παιδιά, το 14,3% (N=29) ότι δεν υπάρχει Θεός και το 10,8% (N=22) ότι ο Θεός είναι μάλλον κακός.

Αν προσευχηθείς πολύ στον Θεό για να σου κάνει μια χάρη, αλλά δεν πραγματοποιηθεί, θα πιστέψεις ότι

Γράφημα 15: Αν προσευχηθείς πολύ στον Θεό για να σου κάνει μια χάρη, αλλά δεν πραγματοποιηθεί, θα πιστέψεις ότι:

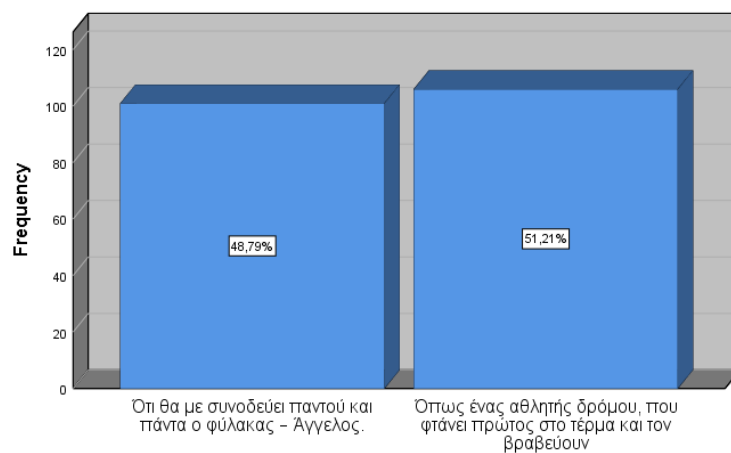
Έπειτα, το 31,10% (N=65) των μαθητών απαντούν πως θα χαρακτήριζαν ως αμαρτία το να συμπεριφέρονται ύπουλα, το 28,7% (N=60) να θέλουν πάντα να γίνεται το δικό τους, το 17,7% (N=37) σε μια διαμάχη να μην πάρουν το μέρος του φίλου τους, γιατί νομίζουν πως έχει άδικο, το 12,90% (N=27) να ζητήσει τη βοήθειά τους κάποιος συμμαθητής τους για να αντιγράψει στις εξετάσεις και εκείνοι να αρνηθούν και το 9,6% (N=20) να ξέρουν πως ο αδελφός τους έχει τιμωρηθεί άδικα για κάτι που έκαναν οι ίδιοι, αλλά επειδή εκείνος είπε πως δεν τον πειράζει να τιμωρηθεί αυτός, εκείνοι να μην ομολογήσουν την πράξη τους.

Γράφημα 16: Τι από τα παρακάτω θα χαρακτηρίζατε ως αμαρτία;

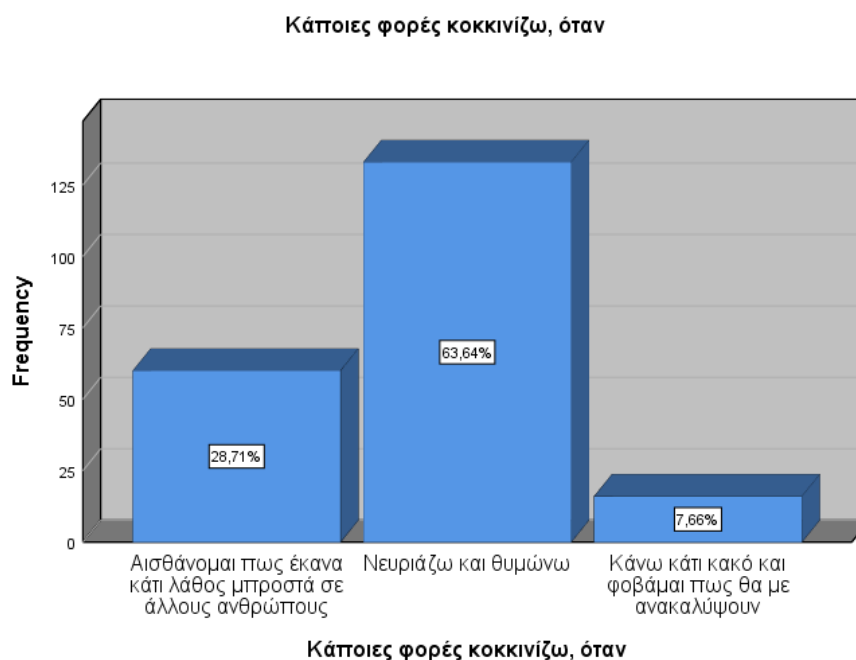
Ακολούθως, το 51,2% (N=106) των μαθητών απαντούν πως θα περιέγραφαν τη σχέση τους με τον Θεό, αν κατόρθωναν να μην κάνουν αμαρτίες για κάποιο διάστημα, όπως ένας αθλητής δρόμου, που φτάνει πρώτος στο τέρμα και τον βραβεύουν και το 48,8% (N=101) ότι θα τους συνοδεύει παντού και πάντα ο φύλακας – Άγγελος.

Πώς θα περιέγραφες τη σχέση σου με τον Θεό αν κατόρθωνες να μην κάνεις αμαρτίες για κάποιο διάστημα;

Γράφημα 17: Πώς θα περιέγραφες τη σχέση σου με τον Θεό αν κατόρθωνες να μην κάνεις αμαρτίες για κάποιο διάστημα;

Τέλος, το 63,6% (N=133) των μαθητών απαντούν πως κάποιες φορές κοκκινίζουν, όταν νευριάζουν και θυμώνουν, το 28,7% (N=60) όταν αισθάνονται πως έκαναν κάτι λάθος μπροστά σε άλλους ανθρώπους και το 7,7% (N=16) όταν κάνουν κάτι κακό και φοβούνται πως θα τους ανακαλύψουν.

Γράφημα 18: Κάποιες φορές κοκκινίζω, όταν:

7. Ναρκισσισμός

1. Θάρρος

Στον Πίνακα 10 (Γράφημα 19) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σχετικά με το θάρρος. Το 60,3% (N=126), δήλωσε όταν παίζει το παιχνίδι «θάρρος ή αλήθεια» προσέχουν τι επιλέγουν ενώ το 39,7% (N=83) ανέφερε ότι προτιμάει το θάρρος.

Πίνακας 10: Παιχνίδι Θάρρος ή Αλήθεια

Ερώτηση	Κατηγορία	N	f%
Όταν παίζουμε το παιχνίδι «θάρρος ή αλήθεια»	Προτιμώ το «θάρρος», επειδή θα τολμούσα τα πάντα.	83	39,7
	Γενικά, προσέχω τι επιλέγω σε παιχνίδια «θάρρους ή αλήθειας»	126	60,3

Γράφημα 19: Παιχνίδι Θάρρος ή Αλήθεια

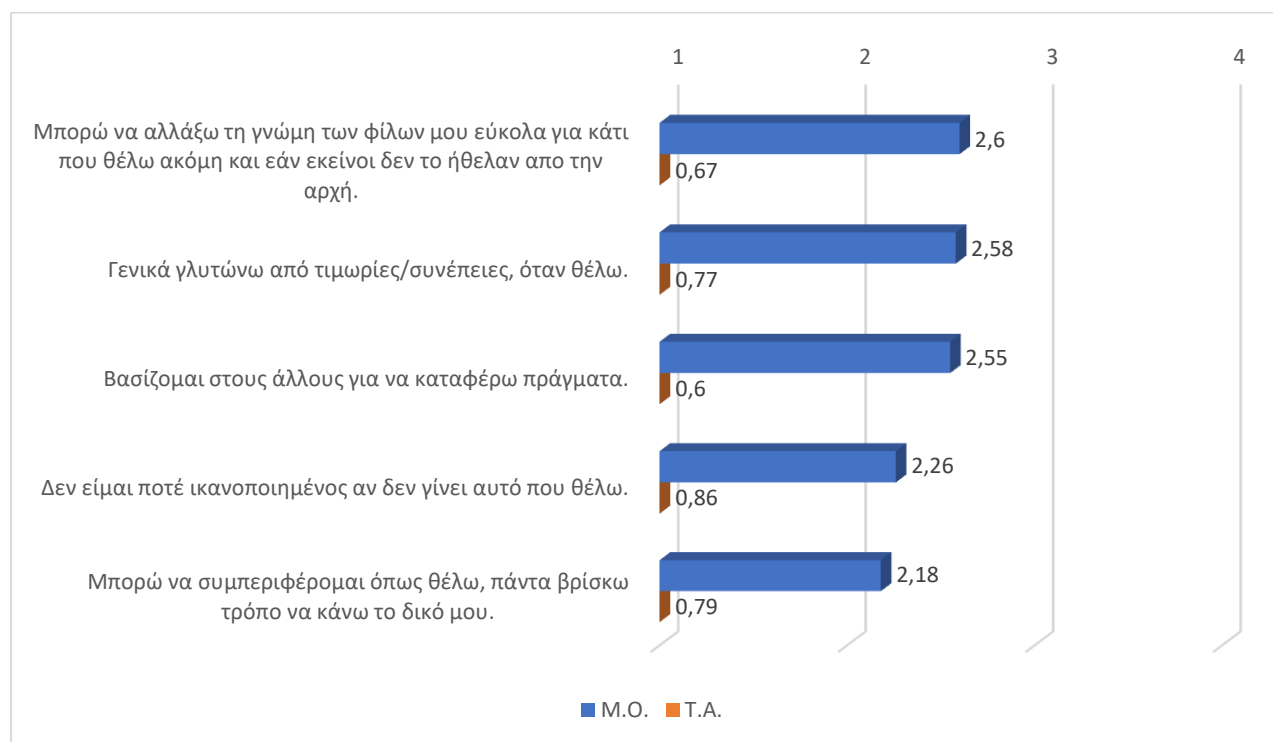
2. Εκμετάλλευση άλλων

Στον Πίνακα 11 (Γράφημα 20), παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σχετικά με την εκμετάλλευση άλλων. Γενικότερα, παρατηρήθηκε ουδετερότητα σχετικά με το ότι μπορούν να αλλάξουν τη γνώμη των φίλων τους εύκολα (M.O.=2,60±0,67), ότι γενικά γλυτώνουν από τιμωρίες/συνέπειες όταν θέλουν (M.O.=2,58±0,77) και ότι βασίζονται στους άλλους για να καταφέρουν πράγματα (M.O.=2,55±0,60). Ωστόσο, τάση διαφωνίας παρατηρήθηκε σχετικά με το ότι δεν είναι ποτέ ικανοποιημένοι αν δεν γίνει αυτό που θέλουν (M.O.=2,26±0,86) και ότι μπορούν να συμπεριφέρονται όπως θέλουν και βρίσκουν τρόπο να κάνουν το δικό τους (M.O.=2,18±0,79).

Πίνακας 11: Εκμετάλλευση άλλων

Ερώτηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	1	2	3	4
Μπορώ να αλλάξω τη γνώμη των φίλων μου εύκολα για κάτι που θέλω ακόμη και εάν εκείνοι δεν το ήθελαν από την αρχή.	2,60	0,67	1%	47,4%	42,6%	9,1%
Γενικά γλυτώνω από τιμωρίες/συνέπειες, όταν θέλω.	2,58	0,77	5,7%	42,1%	40,7%	11,5%
Βασίζομαι στους άλλους για να καταφέρω πράγματα.	2,55	0,60	2,9%	42,1%	52,2%	2,9%
Δεν είμαι ποτέ ικανοποιημένος αν δεν γίνει αυτό που θέλω.	2,26	0,86	20,1%	40,7%	32,1%	7,2%
Μπορώ να συμπεριφερόμαι όπως θέλω, πάντα βρίσκω τρόπο να κάνω το δικό μου.	2,18	0,79	20,6%	44%	32,1%	3,3%

1: Διαφωνώ απόλυτα, 2: Διαφωνώ μερικές φορές, 3: Συμφωνώ μερικές φορές, 4: Συμφωνώ απόλυτα

Γράφημα 20: Εκμετάλλευση άλλων

3. Ενσυναίσθηση

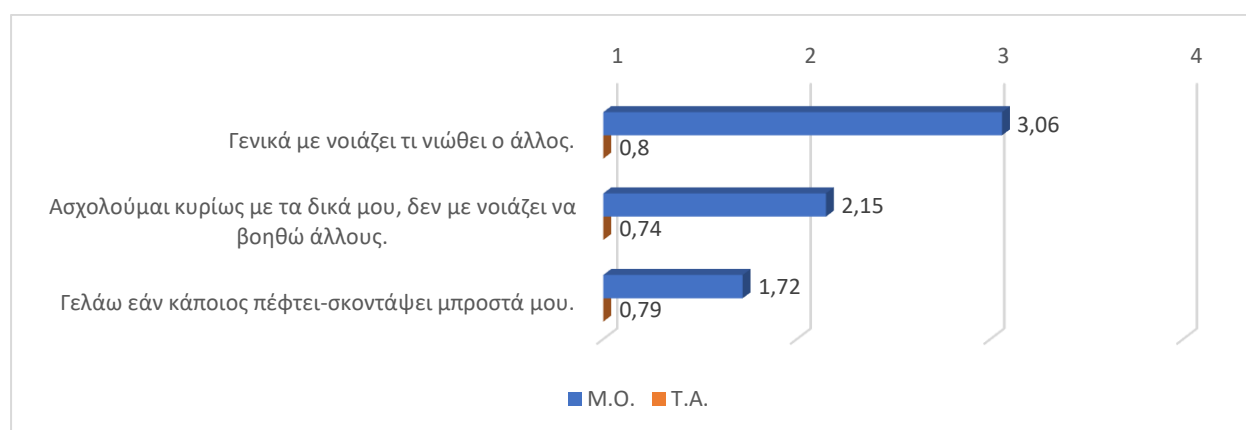
Στον Πίνακα 12 (Γράφημα 21) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σχετικά με την ενσυναίσθηση. Οι συμμετέχοντες συμφώνησαν ότι γενικά

τους νοιάζει τι νιώθει ο άλλος (Μ.Ο.=3,06 ± 0,80) ενώ διαφώνησαν ότι δεν τους νοιάζει να βοηθούν άλλους (Μ.Ο.=2,15 ± 0,74) και γελάνε αν κάποιος πέσει-σκοντάψει μπροστά τους (Μ.Ο.=1,72 ± 0,79).

Πίνακας 12: Ενσυναίσθηση

Ερώτηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	1	2	3	4
Γενικά με νοιάζει τι νιώθει ο άλλος.	3,06	0,80	1%	25,8%	39,2%	34%
Ασχολούμαι κυρίως με τα δικά μου, δεν με νοιάζει να βοηθώ άλλους.	2,15	0,74	19,6%	47,4%	31,6%	1,4%
Γελάω εάν κάποιος πέφτει-σκοντάψει μπροστά μου.	1,72	0,79	47,8%	33%	18,2%	1%

1: Διαφωνώ απόλυτα, 2: Διαφωνώ μερικές φορές, 3: Συμφωνώ μερικές φορές, 4: Συμφωνώ απόλυτα

Γράφημα 21: Ενσυναίσθηση

4. Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού

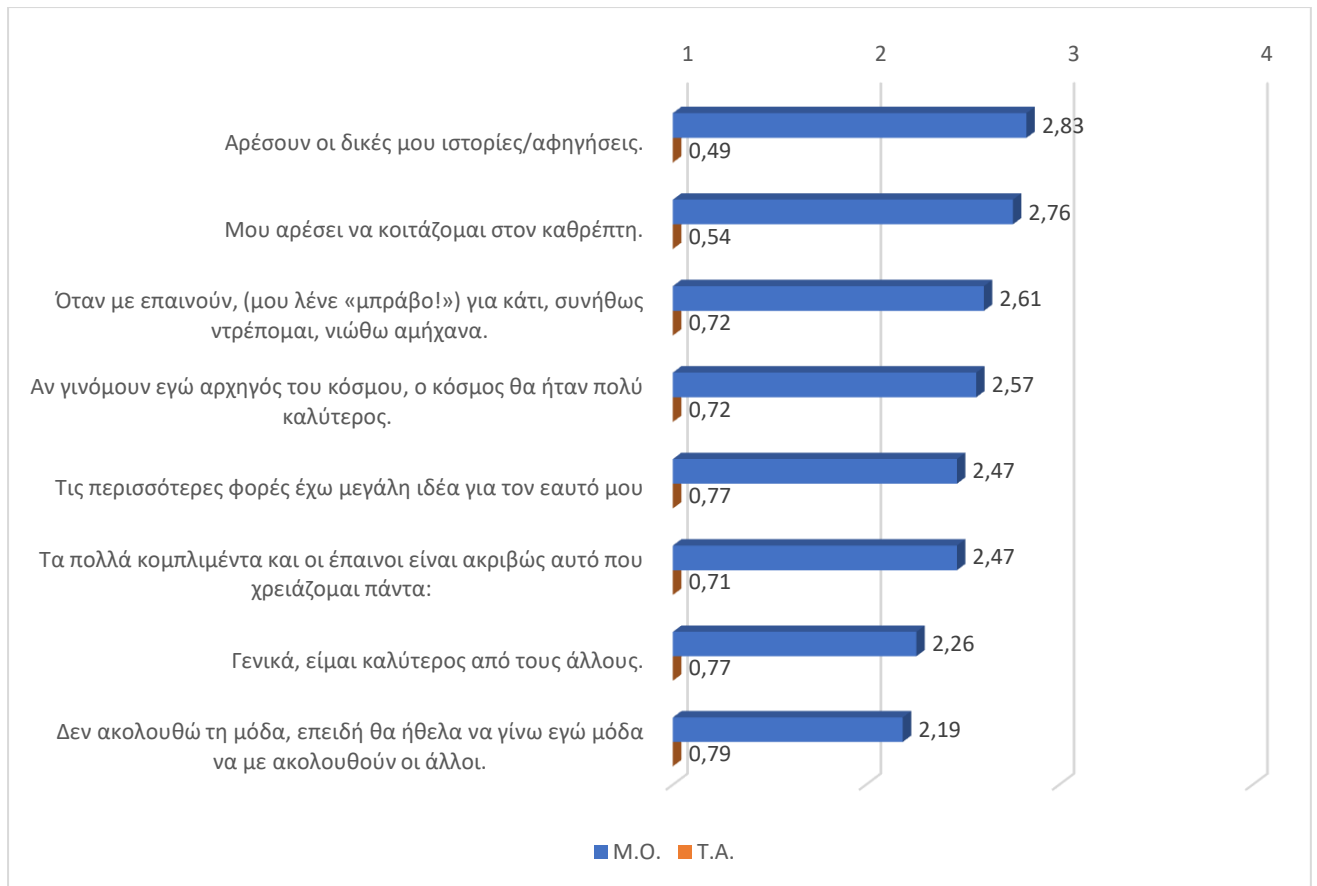
Στον Πίνακα 13 (Γράφημα 22) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σχετικά με την μεγαλειώδης ιδέα εαυτού. Οι συμμετέχοντες συμφώνησαν πως τους αρέσουν οι δικές τους ιστορίες/αφηγήσεις (Μ.Ο.=2,83 ± 0,49) και να κοιτάζονται στον καθρέφτη (Μ.Ο.=2,76 ± 0,54). Μικρή τάση συμφωνίας παρατηρήθηκε σχετικά με την άποψη ότι νιώθουν αμήχανα όταν τους επαινούν (Μ.Ο.=2,61 ± 0,72). Οι μαθητές εξέφρασαν ουδετερότητα στις απόψεις πως αν γινόντουσαν αρχηγοί του κόσμου, ο κόσμος θα ήταν πολύ

καλύτερος (Μ.Ο.=2,57±0,72), τις περισσότερες φορές έχουν μεγάλη ιδέα για τον εαυτό τους (Μ.Ο.=2,47±0,77) και ότι τα πολλά κομπλιμέντα και οι έπαινοι είναι ακριβώς αυτό που χρειάζονται πάντα (Μ.Ο.=2,47±0,71). Τέλος, έδειξαν τάση διαφωνίας στην άποψη πως γενικά, είμαι καλύτεροι από τους άλλους (Μ.Ο.=2,26 ± 0,77) και διαφώνησαν ότι δεν ακολουθούν τη μόδα, επειδή θα ήθελαν να γίνουν οι ίδιοι μόδα και να τους ακολουθούν οι άλλοι (Μ.Ο.=2,19 ±0,79).

Πίνακας 13: Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού

Ερώτηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	1	2	3	4
Αρέσουν οι δικές μου ιστορίες/αφηγήσεις.	2,83	0,49	0%	22%	73,2%	4,8%
Μου αρέσει να κοιτάζομαι στον καθρέπτη.	2,76	0,54	1%	26,3%	68,4%	4,3%
Όταν με επαινούν, (μου λένε «μπράβο!») για κάτι, συνήθως ντρέπομαι, νιώθω αμήχανα.	2,61	0,72	6,7%	33%	53,1%	7,2%
Αν γινόμουν εγώ αρχηγός του κόσμου, ο κόσμος θα ήταν πολύ καλύτερος.	2,57	0,72	4,8%	42,6%	43,5%	9,1%
Τις περισσότερες φορές έχω μεγάλη ιδέα για τον ε-αυτό μου	2,47	0,77	9,1%	42,1%	41,1%	7,7%
Τα πολλά κομπλιμέντα και οι έπαινοι είναι ακριβώς αυτό που χρειάζομαι πάντα:	2,47	0,71	7,7%	42,6%	45%	4,8%
Γενικά, είμαι καλύτερος από τους άλλους.	2,26	0,77	14,8%	49,3%	31,1%	4,8%
Δεν ακολουθώ τη μόδα, επειδή θα ήθελα να γίνω εγώ μόδα να με ακολουθούν οι άλλοι.	2,19	0,79	17,2%	52,2%	24,9%	5,7%

1: Διαφωνώ απόλυτα, 2: Διαφωνώ μερικές φορές, 3: Συμφωνώ μερικές φορές, 4: Συμφωνώ απόλυτα

Γράφημα 22: Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού

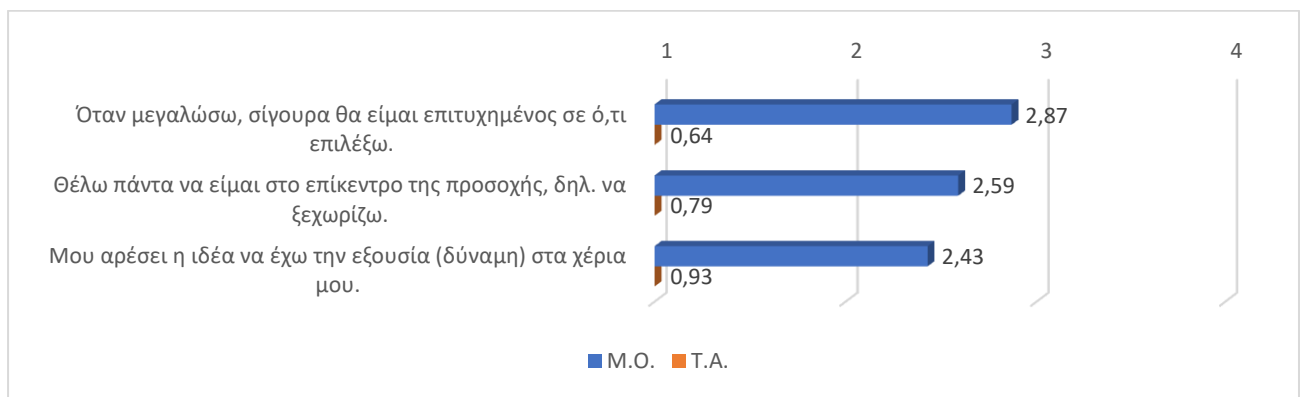
5. Υπεροχή εαυτού

Στον Πίνακα 14 (Γράφημα 23) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σχετικά με την υπεροχή εαυτού. Οι μαθητές συμφώνησαν ότι όταν μεγαλώσουν θα είναι επιτυχημένοι σε ότι επιλέξουν (Μ.Ο.=2,87 ± 0,64). Ουδετερότητα παρατηρήθηκε σχετικά με το ότι θέλουν να είναι στο επίκεντρο της προσοχής (Μ.Ο.=2,59±0,79) και τους αρέσει η ιδέα να έχουν την εξουσία στα χέρια τους (Μ.Ο.= 2,43 ± 0,93).

Πίνακας 14: Υπεροχή εαυτού

Ερώτηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	1	2	3	4
Όταν μεγαλώσω, σίγουρα θα είμαι επιτυχημένος σε ό,τι επιλέξω.	2,87	0,64	1%	24,9%	60,8%	13,4%
Θέλω πάντα να είμαι στο επίκεντρο της προσοχής, δηλ. να ξεχωρίζω.	2,59	0,79	5,7%	42,6%	38,3%	13,4%
Μου αρέσει η ιδέα να έχω την εξουσία (δύναμη) στα χέρια μου.	2,43	0,93	18,2%	33,5%	35,9%	12,4%

1: Διαφωνώ απόλυτα, 2: Διαφωνώ μερικές φορές, 3: Συμφωνώ μερικές φορές, 4: Συμφωνώ απόλυτα

Γράφημα 23: Υπεροχή εαυτού

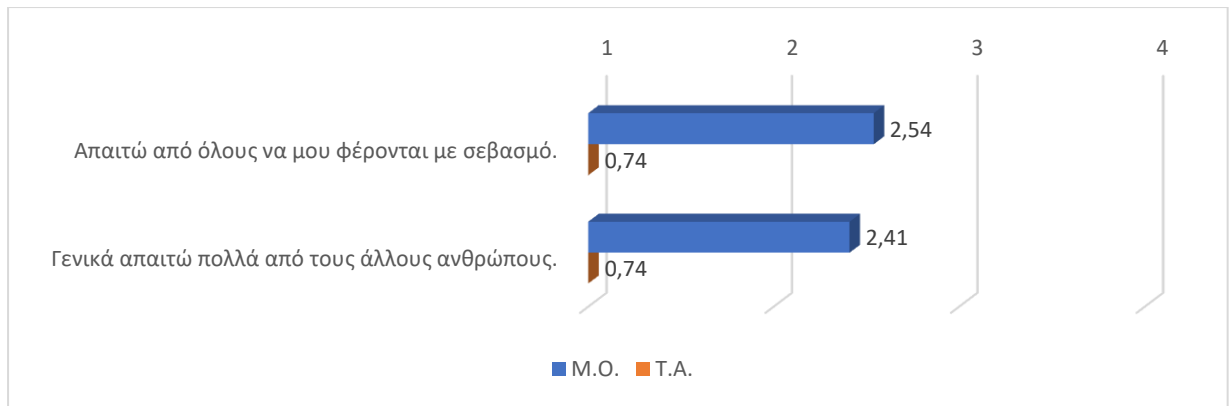
6. Απαίτηση από άλλους

Στον Πίνακα 15 (Γράφημα 24) παρουσιάζονται τα αποτελέσματα σχετικά με την απαίτηση από άλλους. Ουδετερότητα παρατηρήθηκε στις απόψεις ότι οι μαθητές απαιτούν από όλους να τους φέρονται με σεβασμό (Μ.Ο.=2,54±0,74) και ότι γενικά απαιτούν πολλά από τους άλλους ανθρώπους (Μ.Ο.=2,41±0,74).

Πίνακας 15: Απαίτηση από άλλους

Ερώτηση	Μ.Ο.	Τ.Α.	1	2	3	4
Απαιτώ από όλους να μου φέρονται με σεβασμό.	2,54	0,74	6,7%	40,7%	44,5%	8,1%
Γενικά απαιτώ πολλά από τους άλλους ανθρώπους.	2,41	0,74	9,6%	45,5%	39,2%	5,7%

1: Διαφωνώ απόλυτα, 2: Διαφωνώ μερικές φορές, 3: Συμφωνώ μερικές φορές, 4: Συμφωνώ απόλυτα

Γράφημα 24: Απαίτηση από άλλους

Β. ΕΠΑΓΩΓΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

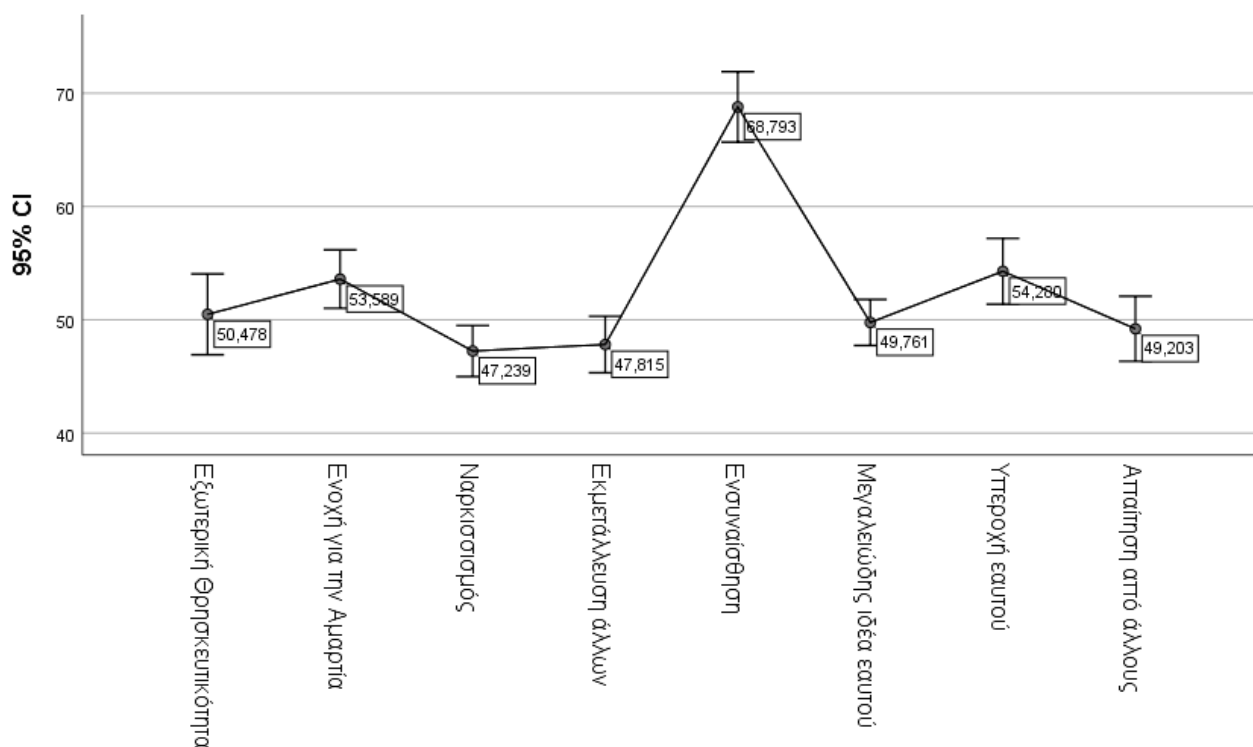
1. Περιγραφικά στοιχεία παραγόντων και 95% δ.ε.

Ο Πίνακας 16 (Γράφημα 25) παρουσιάζει τα περιγραφικά στοιχεία των παραγόντων και τα αντίστοιχα 95% δ.ε της μέσης τιμής. Χρησιμοποιήθηκε ο τύπος $\chi_i = 100 * [(X - \text{Min}(X)) / \text{Range}(X)]$, συνεπώς οι τιμές των παραγόντων μεταφέρθηκαν στο διάστημα [0,100]. Προέκυψαν υψηλά επίπεδα στον παράγοντα «Ενσυναίσθηση» [95% δ.ε.=(65,68, 71,90)] και μέτρια στους παράγοντες «Υπεροχή εαυτού» [95% δ.ε.=(51,38, 57,18)], «Ενοχή για την Αμαρτία» [95% δ.ε.=(51,01, 56,17)], «Εξωτερική Θρησκευτικότητα» [95% δ.ε.=(46,91, 54,05)], «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» [95% δ.ε.=(47,73, 51,79)], «Απαίτηση από άλλους» [95% δ.ε.=(46,33, 52,07)], «Εκμετάλλευση άλλων» [95% δ.ε.=(45,32, 50,31)] και Ναρκισσισμός [95% δ.ε.=(44,99, 49,49)].

Πίνακας 16: Περιγραφικά στοιχεία παραγόντων και 95% δ.ε.

Παράγοντες	M.O.	T.A.	95% δ.ε.	Υψηλά επίπεδα*
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	50,48	26,20	(46,91, 54,05)	53,11%
Ενοχή για την Αμαρτία	53,59	18,90	(51,01, 56,17)	46,11%
Ναρκισσισμός	47,24	16,51	(44,99, 49,49)	44,50%
Εκμετάλλευση άλλων	47,81	18,31	(45,32, 50,31)	44,98%
Ενσυναίσθηση	68,79	22,81	(65,68, 71,90)	73,68%
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	49,76	14,88	(47,73, 51,79)	46,89%
Υπεροχή εαυτού	54,28	21,28	(51,38, 57,18)	50,24%
Απαίτηση από άλλους	49,20	21,04	(46,33, 52,07)	37,80%

*Το ποσοστό των ατόμων με μέσο όρο άνω του 50%

Γράφημα 25: Περιγραφικά στοιχεία παραγόντων και 95% δ.ε.

2. Έλεγχος κανονικότητας των παραγόντων

Στον Πίνακα 17 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων κανονικότητας των παραγόντων, όπου η κανονικότητα δεν ικανοποιήθηκε σε καμία περίπτωση ($p \leq 0,001$).

Πίνακας 17: Αποτελέσματα ελέγχων κανονικότητας με χρήση του Shapiro Wilk test

Παράγοντας	W (209)	p-value
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	0,940	<0,001
Ενοχή για την Αμαρτία	0,970	<0,001
Ναρκισσισμός	0,963	<0,001
Εκμετάλλευση άλλων	0,964	<0,001
Ενσυναίσθηση	0,922	<0,001
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	0,970	<0,001
Υπεροχή εαυτού	0,952	<0,001
Απαίτηση από άλλους	0,930	<0,001

3. Συσχετίσεις παραγόντων

Στον Πίνακα 18 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των συσχετίσεων Spearman μεταξύ των παραγόντων. Η «Εξωτερική Θρησκευτικότητα» σχετίστηκε θετικά με την «Ενοχή για την Αμαρτία» και με την σειρά τους και οι 2 σχετίστηκαν θετικά με την θετικό παράγοντα του ναρκισσισμού την «Ενσυναίσθηση» ενώ οι 3 παράγοντες αυτοί, σχετίστηκαν αρνητικά με τους αρνητικούς παράγοντες του ναρκισσισμού, δηλαδή με την «Εκμετάλλευση άλλων», «την Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού», την «Υπεροχή εαυτού» και την «Απαίτηση από άλλους», οι οποίοι σχετίστηκαν θετικά μεταξύ τους. Συμπερασματικά ο Ναρκισσισμός σχετίζεται αρνητικά με την εξωτερική θρησκευτικότητα και την ενοχή για την αμαρτία και ορίζεται ως απουσία ενσυναίσθησης, εκμετάλλευση άλλων, μεγαλειώδης ιδέα εαυτού, υπεροχή εαυτού και απαίτηση από άλλους.

Πίνακας 18: Συσχετίσεις Spearman μεταξύ των παραγόντων

Παράγοντας	1	2	3	4	5	6	7	8
1.Εξωτερική Θρησκευτικότητα	1							
2.Ενοχή για την Αμαρτία	,555**	1						
3. Ναρκισσισμός	-,503**	-,336**	1					
4.Εκμετάλλευση άλλων	-,493**	-,361**	,934**	1				
5.Ενσυναίσθηση	,450**	,272**	-,927**	-,828**	1			
6.Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	-,479**	-,338**	,934**	,839**	-,850**	1		
7.Υπεροχή εαυτού	-,454**	-,320**	,865**	,792**	-,754**	,729**	1	
8.Απαίτηση από άλλους	-,394**	-,174*	,736**	,610**	-,651**	,615**	,662**	1

4. Συσχέτιση με τα δημογραφικά στοιχεία

1. Ηλικία

Στον Πίνακα 19, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των Spearman συσχετίσεων των παραγόντων με την ηλικία όπου εντοπίστηκε στατιστικά σημαντική θετική συσχέτιση με τον «Ναρκισσισμό» ($r_{ho}(209)=0,210$, $p=0,002$), την «Εκμετάλλευση άλλων» ($r_{ho}(209)=0,175$, $p=0,011$), την «Υπεροχή εαυτού» ($r_{ho}(209)=0,258$, $p<0,001$), την «Απαίτηση από άλλους» ($r_{ho}(209)=0,209$, $p=0,002$) και αρνητικά με την «Ενσυναίσθηση» ($r_{ho}(209)=-0,233$, $p=0,001$).

Πίνακας 19: Συσχετίσεις Spearman των παραγόντων με την ηλικία

Παράγοντας	Ηλικία
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	$r_{ho}(209) = -0,073$, $p=0,292$
Ενοχή για την Αμαρτία	$r_{ho}(209) = -0,036$, $p=0,609$
Ναρκισσισμός	$r_{ho}(209) = ,210^{**}$, $p=0,002$
Εκμετάλλευση άλλων	$r_{ho}(209) = ,175^*$, $p=0,011$
Ενσυναίσθηση	$r_{ho}(209) = -,233^{**}$, $p=0,001$
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	$r_{ho}(209) = 0,100$, $p=0,151$
Υπεροχή εαυτού	$r_{ho}(209) = ,258^{**}$, $p<0,001$
Απαίτηση από άλλους	$r_{ho}(209) = ,209^{**}$, $p=0,002$

* $p<0,05$, ** $p<0,01$

2. Σχολική τάξη

Στον Πίνακα 20, παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων Kruskal Wallis και ANOVA των παραγόντων ως προς την σχολική τάξη, όπου εντοπίστηκε στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση μέσω όρων με τους παράγοντες «Ναρκισσισμός» ($F(3,205)=5,420$, $p=0,001$), «Εκμετάλλευση άλλων» ($F(3,205) =4,732$, $p=0,003$), «Ενσυναίσθηση» ($F(3,205) =6,873$, $p<0,001$) και «Απαίτηση από άλλους» ($F(3,205) =4,742$, $p=0,003$) καθώς και

στατιστικά σημαντική διαφορά μέσω των βαθμίδων στον παράγοντα «Υπεροχή εαυτού» ($H(3)=19,871, p<0,001$).

Πίνακας 20: Έλεγχοι Kruskal Wallis και ANOVA των παραγόντων με την σχολική τάξη

Παράγοντας	Τάξη	N	Τιμή	Στατιστικό	p-value
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	Γ	8	M.O.=51,04	F (3,205) =1,396	0,245
	Δ	91	M.O.=54,12		
	Ε	56	M.O.=45,09		
	ΣΤ	54	M.O.=49,85		
Ενοχή για την Αμαρτία	Γ	8	M.B.=104,44	H (3)=1,324	0,723
	Δ	91	M.B.=107,15		
	Ε	56	M.B.=109,21		
	ΣΤ	54	M.B.=97,08		
Ναρκισσισμός	Γ	8	M.O.=51,98	F (3,205) =5,420	0,001
	Δ	91	M.O.=42,58		
	Ε	56	M.O.=48,36		
	ΣΤ	54	M.O.=53,23		
Εκμετάλλευση άλλων	Γ	8	M.O.=53,33	F (3,205) =4,732	0,003
	Δ	91	M.O.=43,08		
	Ε	56	M.O.=48,57		
	ΣΤ	54	M.O.=54,20		
Ενσυναίσθηση	Γ	8	M.O.=69,44	F (3,205) =6,873	<0,001
	Δ	91	M.O.=75,46		
	Ε	56	M.O.=67,86		
	ΣΤ	54	M.O.=58,44		
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Γ	8	M.B.=127,56	H (3)=6,940	0,074
	Δ	91	M.B.=93,68		
	Ε	56	M.B.=107,40		
	ΣΤ	54	M.B.=117,94		
Υπεροχή εαυτού	Γ	8	M.B.=138,13	H (3)=19,871	<0,001
	Δ	91	M.B.=85,66		
	Ε	56	M.B.=110,96		
	ΣΤ	54	M.B.=126,50		
Απαίτηση από άλλους	Γ	8	M.O.=50,00	F (3,205) =4,742	0,003
	Δ	91	M.O.=44,14		
	Ε	56	M.O.=49,40		
	ΣΤ	54	M.O.=57,41		

Από τους Πίνακες 20-21 (Γράφημα 26), προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ναρκισσισμός», ο μέσος όρος των παιδιών της Δ Τάξης (Μ.Ο.=42,58) είναι στατιστικά μικρότερος ($p<0,001$) από τον αντίστοιχο των παιδιών της Ε (Μ.Ο.=48,36, $p=0,035$) και ΣΤ Τάξης (Μ.Ο.=53,23, $p<0,001$)

Πίνακας 21: «Ναρκισσισμός» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD

Παράγοντας	Τάξη (I)	Τάξη (J)	M (I-J)	p-value
Ναρκισσισμός	Γ	Δ	9,40607	0,113
		Ε	3,62812	0,549
		ΣΤ	-1,24927	0,837
	Δ	Γ	-9,40607	0,113
		Ε	-5,77795*	0,035
		ΣΤ	-10,65534*	<0,001
	Ε	Γ	-3,62812	0,549
		Δ	5,77795*	0,035
		ΣΤ	-4,87738	0,112
	ΣΤ	Γ	1,24927	0,837
		Δ	10,65534*	<0,001
		Ε	4,87738	0,112

Από τους Πίνακες 20,22 (Γράφημα 26), προκύπτει ότι στον παράγοντα «Εκμετάλλευση άλλων», ο μέσος όρος των παιδιών της Δ Τάξης (Μ.Ο.=43,08) είναι στατιστικά μικρότερος ($p<0,001$) από τον αντίστοιχο των παιδιών της ΣΤ Τάξης (Μ.Ο.=54,20).

Πίνακας 22: «Εκμετάλλευση άλλων» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD

Παράγοντας	Τάξη (I)	Τάξη (J)	M (I-J)	p-value
Εκμετάλλευση άλλων	Γ	Δ	10,25641	0,121
		E	4,76190	0,481
		ΣΤ	-0,86420	0,898
	Δ	Γ	-10,25641	0,121
		E	-5,49451	0,071
		ΣΤ	-11,12061*	<0,001
	E	Γ	-4,76190	0,481
		Δ	5,49451	0,071
		ΣΤ	-5,62610	0,100
	ΣΤ	Γ	0,86420	0,898
		Δ	11,12061*	<0,001
		E	5,62610	0,100

Από τους Πίνακες 20, 23 (Γράφημα 26), προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ενσυναίσθηση», ο μέσος όρος των παιδιών της Δ Τάξης (Μ.Ο.=75,46) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($p<0,001$) από τον αντίστοιχο των παιδιών της ΣΤ Τάξης (Μ.Ο.=58,44).

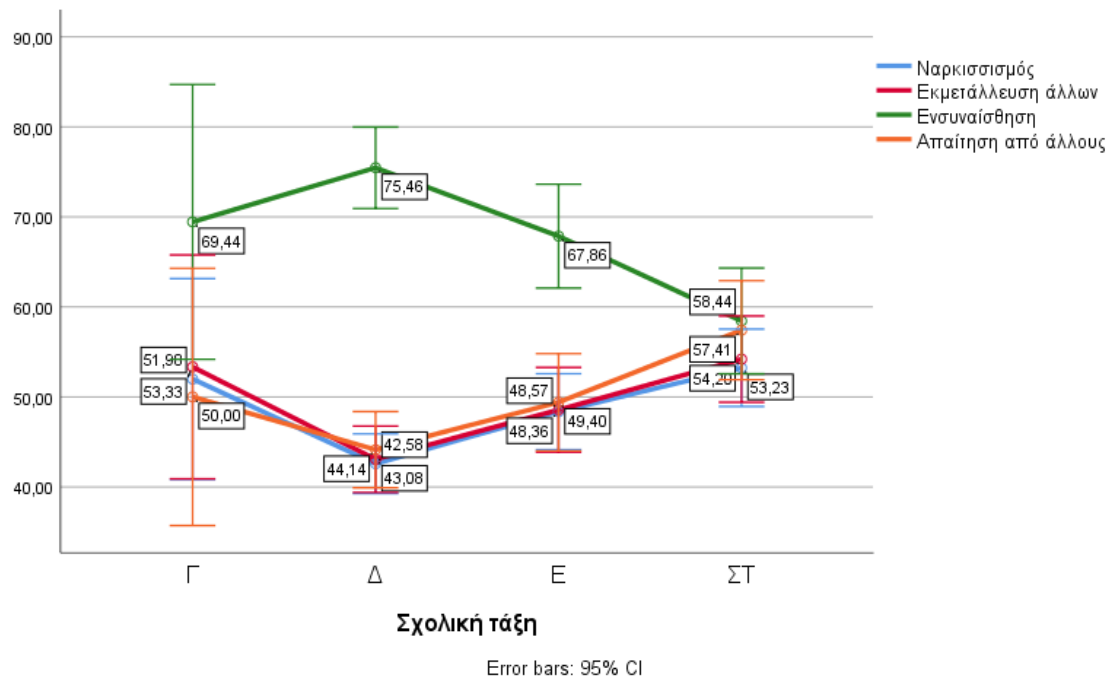
Πίνακας 23: «Ενσυναίσθηση» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD

Παράγοντας	Τάξη (I)	Τάξη (J)	M (I-J)	p-value
Ενσυναίσθηση	Γ	Δ	-6,01343	0,652
		E	1,58730	0,991
		ΣΤ	11,00823	0,231
	Δ	Γ	6,01343	0,652
		E	7,60073	0,200
		ΣΤ	17,02166*	<0,001
	E	Γ	-1,58730	0,991
		Δ	-7,60073	0,200
		ΣΤ	9,42093	0,135
	ΣΤ	Γ	-11,00823	0,231
		Δ	-17,02166*	<0,001
		E	-9,42093	0,135

Από τους Πίνακες 20, 24 (Γράφημα 26), προκύπτει ότι στον παράγοντα «Απαίτηση από άλλους ο μέσος όρος των παιδιών της ΣΤ Τάξης (Μ.Ο.=57,41) είναι στατιστικά μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των παιδιών της Δ Τάξης (Μ.Ο.=44,14, $p<0,001$) και Ε (Μ.Ο.=49,40, $p=0,042$).

Πίνακας 24: «Απαίτηση από άλλους» * Τάξη, Post hoc Analysis LSD

Παράγοντας	Τάξη (I)	Τάξη (J)	M (I-J)	p-value
Απαίτηση από άλλους	Γ	Δ	5,86081	0,439
		E	0,59524	0,939
		ΣΤ	-7,40741	0,341
		Δ	Γ	-5,86081
	Δ	E	-5,26557	0,132
		ΣΤ	-13,26821*	<0,001
		E	Γ	-0,59524
	E	Δ	5,26557	0,132
		ΣΤ	-8,00265*	0,042
		ΣΤ	Γ	7,40741
	ΣΤ	Δ	13,26821*	<0,001
		E	8,00265*	0,042

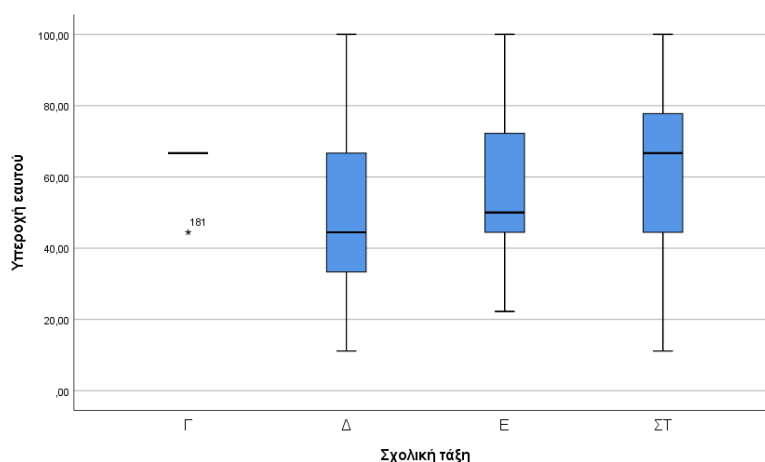

Γράφημα 26: Error bars, Παράγοντες * Σχολική τάξη

Από τους Πίνακες 20, 25 (Γράφημα 27), προκύπτει ότι στον παράγοντα «Υπεροχή εαυτού η μέση βαθμίδα των μαθητών της Δ Τάξης (M.B.=85,66) είναι στατιστικά μικρότερη από την αντίστοιχη των μαθητών της Γ (M.B.=138,13, $p<0,001$), Ε (M.B.=110,96, $p=0,012$) και ΣΤ Τάξης (M.B.=126,50, $p<0,001$).

Πίνακας 25: Υπεροχή εαυτού * Σχολική τάξη, Post hoc Analysis Bonferonni

Παράγοντας	Τάξη (I)-Τάξη(J)	Στατιστικό	p-value
Υπεροχή εαυτού	Δ-Ε	-25,305	0,012
	Δ-ΣΤ	-40,841	<0,001
	Δ-Γ	-52,466	0,016
	Ε-ΣΤ	-15,536	0,169
	Ε-Γ	27,161	0,225
	ΣΤ-Γ	11,625	0,605

Γράφημα 27: Θηκόγραμμα, «Υπεροχή εαυτού» * Σχολική τάξη

3. Φύλο

Στον Πίνακα 26 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων independent samples t-test ως προς το φύλο όπου δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μέσω των όρων ($p\geq 0,094$).

Πίνακας 26: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς το φύλο

Παράγοντας	Φύλο	N	M.O.	t (207)	p-value
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	Αγόρι	109	49,31	-0,671	0,503
	Κορίτσι	100	51,75		
Ενοχή για την Αμαρτία	Αγόρι	109	53,80	0,166	0,868
	Κορίτσι	100	53,36		
Ναρκισσιμός	Αγόρι	109	48,68	1,321	0,188
	Κορίτσι	100	45,67		
Εκμετάλλευση άλλων	Αγόρι	109	49,85	1,682	0,094
	Κορίτσι	100	45,60		
Ενσυναίσθηση	Αγόρι	109	67,48	-0,867	0,387
	Κορίτσι	100	70,22		
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Αγόρι	109	50,73	0,980	0,328
	Κορίτσι	100	48,71		
Υπεροχή εαυτού	Αγόρι	109	56,07	1,268	0,206
	Κορίτσι	100	52,33		
Απαίτηση από άλλους	Αγόρι	109	50,76	1,121	0,264
	Κορίτσι	100	47,50		

3. Συσχέτιση με την σχολική επίδοση

Στον Πίνακα 27 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων independent samples t-test ως προς την σχολική επίδοση όπου δεν εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μέσω των όρων ($p \geq 0,075$).

Πίνακας 27: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς τη σχολική επίδοση

Παράγοντας	Σχολική επίδοση	N	M.O.	t	df	p-value
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	7-8	34	48,53	-0,473	207	0,637
	9-10	175	50,86			
Ενοχή για την Αμαρτία	7-8	34	52,45	-0,383	207	0,702
	9-10	175	53,81			
Ναρκισσιμός	7-8	34	51,36	1,594	207	0,113
	9-10	175	46,44			
Εκμετάλλευση άλλων	7-8	34	52,35	1,585	207	0,115
	9-10	175	46,93			
Ενσυναίσθηση	7-8	34	62,42	-1,791	207	0,075
	9-10	175	70,03			
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	7-8	34	53,80	1,738	207	0,084
	9-10	175	48,98			
Υπεροχή εαυτού	7-8	34	58,50	1,069	41,115	0,291
	9-10	175	53,46			
Απαίτηση από άλλους	7-8	34	49,02	-0,055	207	0,956
	9-10	175	49,24			

4. Συσχέτιση με το μορφωτικό επίπεδο οικογένειας

1. Μορφωτικό επίπεδο πατέρα

Στον Πίνακα 28 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων ANOVA των παραγόντων της έρευνας ως προς το μορφωτικό επίπεδο του πατέρα. Παρατηρήθηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μέσω των όρων στους παράγοντες «Ενοχή για την Αμαρτία» ($F(2,204)=3,171, p=0,044$), «Ναρκισσισμός» ($F(2,204)=4,104, p=0,018$), «Ενσυναίσθηση» ($F(2,204)=6,417, p=0,002$) και «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» ($F(2,204)=4,423, p=0,013$).

Πίνακας 28: Έλεγχοι ANOVA των παραγόντων ως προς το μορφωτικό επίπεδο πατέρα

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο πατέρα	N	M.O.	F (2,204)	p-value
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	Έως Λυκείου	45	52,41	0,282	0,755
	Πανεπιστημίου	109	50,08		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	48,43		
Ενοχή για την Αμαρτία	Έως Λυκείου	45	59,75	3,171	0,044
	Πανεπιστημίου	109	51,78		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	51,78		
Ναρκισσισμός	Έως Λυκείου	45	50,76	4,104	0,018
	Πανεπιστημίου	109	44,37		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	50,91		
Εκμετάλλευση άλλων	Έως Λυκείου	45	50,22	2,901	0,057
	Πανεπιστημίου	109	45,20		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	51,95		
Ενσυναίσθηση	Έως Λυκείου	45	61,48	6,417	0,002
	Πανεπιστημίου	109	73,90		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	64,15		
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Έως Λυκείου	45	52,04	4,423	0,013
	Πανεπιστημίου	109	47,17		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	53,93		
Υπεροχή εαυτού	Έως Λυκείου	45	58,27	1,482	0,230
	Πανεπιστημίου	109	52,29		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	56,18		
Απαίτηση από άλλους	Έως Λυκείου	45	54,07	2,209	0,112
	Πανεπιστημίου	109	46,64		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	50,94		

Από τους Πίνακες 28-29 (Γράφημα 28) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ενοχή για την Αμαρτία» ο μέσος όρος των παιδιών που ο πατέρας τους είναι μορφωτικού επιπέδου έως αυτό του Λυκείου (Μ.Ο.=59,75) είναι στατιστικά μεγαλύτερος σε στάθμη σημαντικότητας 6% ($p=0,056$) από τον αντίστοιχο των παιδιών που ο πατέρας τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (Μ.Ο.=51,78).

Πίνακας 29: «Ενοχή για την Αμαρτία» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis Games Howell

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Ενοχή για την Αμαρτία	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	7,96919	0,056
		Έχει μεταπτυχιακό	7,97112	0,138
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	-7,96919	0,056
		Έχει μεταπτυχιακό	0,00192	1,000
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	-7,97112	0,138
		Πανεπιστημίου	-0,00192	1,000

Από τους Πίνακες 28,30 (Γράφημα 28) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ναρκισσισμός» ο μέσος όρος των παιδιών που ο πατέρας τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (Μ.Ο.=44,37) είναι στατιστικά μικρότερος από τον αντίστοιχο των παιδιών που ο πατέρας τους έχει μορφωτικό επίπεδο έως αυτό του Λυκείου (Μ.Ο.=50,76, $p=0,027$) ή έχει μεταπτυχιακό (Μ.Ο.=50,91, $p=0,017$).

Πίνακας 30: «Ναρκισσισμός» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis LSD

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Ναρκισσισμός	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	6,38674*	0,027
		Έχει μεταπτυχιακό	-0,15507	0,962
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	-6,38674*	0,027
		Έχει μεταπτυχιακό	-6,54181*	0,017
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	0,15507	0,962
		Πανεπιστημίου	6,54181*	0,017

Από τους Πίνακες 28,31 (Γράφημα 28) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ενσυναίσθηση» ο μέσος όρος των παιδιών που ο πατέρας τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (M.O.=73,90) είναι στατιστικά μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των παιδιών που ο πατέρας τους έχει μορφωτικό επίπεδο έως αυτό του Λυκείου (M.O.=61,48, $p=0,002$) ή έχει μεταπτυχιακό (M.O.=64,15, $p=0,010$).

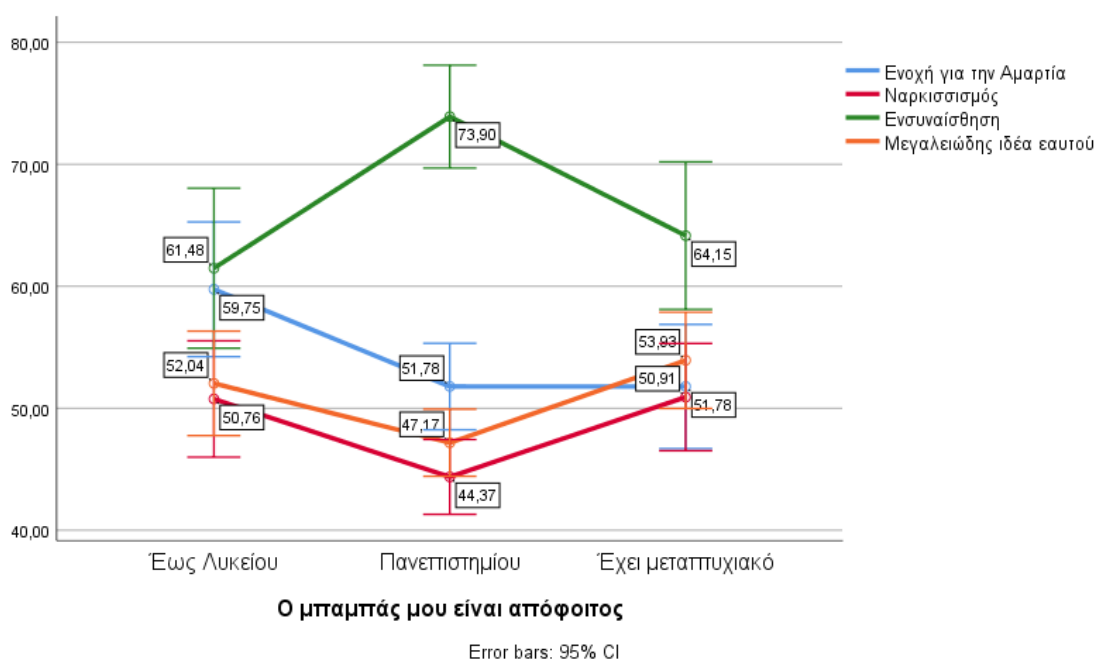
Πίνακας 31: «Ενσυναίσθηση» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis LSD

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Ενσυναίσθηση	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	-12,42270*	0,002
		Έχει μεταπτυχιακό	-2,66946	0,556
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	12,42270*	0,002
		Έχει μεταπτυχιακό	9,75324*	0,010
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	2,66946	0,556
		Πανεπιστημίου	-9,75324*	0,010

Από τους Πίνακες 28,32 (Γράφημα 28) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» ο μέσος όρος των παιδιών που ο πατέρας τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (Μ.Ο.=47,17) είναι στατιστικά μικρότερος από τον αντίστοιχο των παιδιών που ο πατέρας τους έχει μεταπτυχιακό (Μ.Ο.=53,93, $p=0,010$).

Πίνακας 32: «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα, Post hoc analysis LSD

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	4,86578	0,147
		Έχει μεταπτυχιακό	-1,89378	0,764
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	-4,86578	0,147
		Έχει μεταπτυχιακό	-6,75956*	0,010
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	1,89378	0,764
		Πανεπιστημίου	6,75956*	0,010

Γράφημα 28: Error bars, Παράγοντες * Μορφωτικό επίπεδο πατέρα

2. Μορφωτικό επίπεδο μητέρας

Στον Πίνακα 33 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων ANOVA παραγόντων ως προς το μορφωτικό επίπεδο μητέρας όπου εντοπίστηκαν στατιστικά σημαντικές διαφορές μέσω των όρων στους παράγοντες «Ναρκισσισμός» ($F(2,204)=3,160, p=0,045$), «Εκμετάλλευση άλλων» ($F(2,204)=4,570, p=0,011$) και «Ενσυναίσθηση» ($F(2,204)=5,340, p=0,005$).

Πίνακας 33: Έλεγχοι ANOVA των παραγόντων ως προς το μορφωτικό επίπεδο μητέρας

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο μητέρας	N	M.O.	F (2,204)	p-value
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	Έως Λυκείου	65	48,21	2,136	0,121
	Πανεπιστημίου	89	54,31		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	45,60		
Ενοχή για την Αμαρτία	Έως Λυκείου	65	54,36	0,115	0,892
	Πανεπιστημίου	89	52,87		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	53,56		
Ναρκισσισμός	Έως Λυκείου	65	50,28	3,160	0,045
	Πανεπιστημίου	89	44,18		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	49,42		
Εκμετάλλευση άλλων	Έως Λυκείου	65	51,28	4,570	0,011
	Πανεπιστημίου	89	43,67		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	51,32		
Ενσυναίσθηση	Έως Λυκείου	65	63,59	5,340	0,005
	Πανεπιστημίου	89	74,53		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	65,20		
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Έως Λυκείου	65	51,99	2,321	0,101
	Πανεπιστημίου	89	47,43		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	51,73		
Υπεροχή εαυτού	Έως Λυκείου	65	56,92	0,667	0,115
	Πανεπιστημίου	89	52,93		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	54,51		
Απαίτηση από άλλους	Έως Λυκείου	65	51,79	0,831	0,417
	Πανεπιστημίου	89	47,38		
	Έχει μεταπτυχιακό	53	49,69		

Από τους Πίνακες 33,34 (Γράφημα 29) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ναρκισσισμός» ο μέσος όρος των παιδιών που η μητέρα τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (Μ.Ο.=44,18) είναι στατιστικά μικρότερος από τον αντίστοιχο των παιδιών που η μητέρα τους έχει μορφωτικό επίπεδο έως αυτό του Λυκείου (Μ.Ο.=50,28, $p=0,023$).

Πίνακας 34: «Ναρκισσισμός» * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας, Post hoc analysis LSD

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Ναρκισσισμός	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	6,10391*	0,023
		Έχει μεταπτυχιακό	0,86484	0,775
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	-6,10391*	0,023
		Έχει μεταπτυχιακό	-5,23907	0,065
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	-0,86484	0,775
		Πανεπιστημίου	5,23907	0,065

Από τους Πίνακες 33,35 (Γράφημα 29) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Εκμετάλλευση άλλων» ο μέσος όρος των παιδιών που η μητέρα τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (Μ.Ο.=43,67) είναι στατιστικά μικρότερος από τον αντίστοιχο των παιδιών που η μητέρα τους έχει μορφωτικό επίπεδο έως αυτό του Λυκείου (Μ.Ο.=51,28, $p=0,010$) ή είναι κάτοχος μεταπτυχιακού (Μ.Ο.=51,32, $p=0,015$).

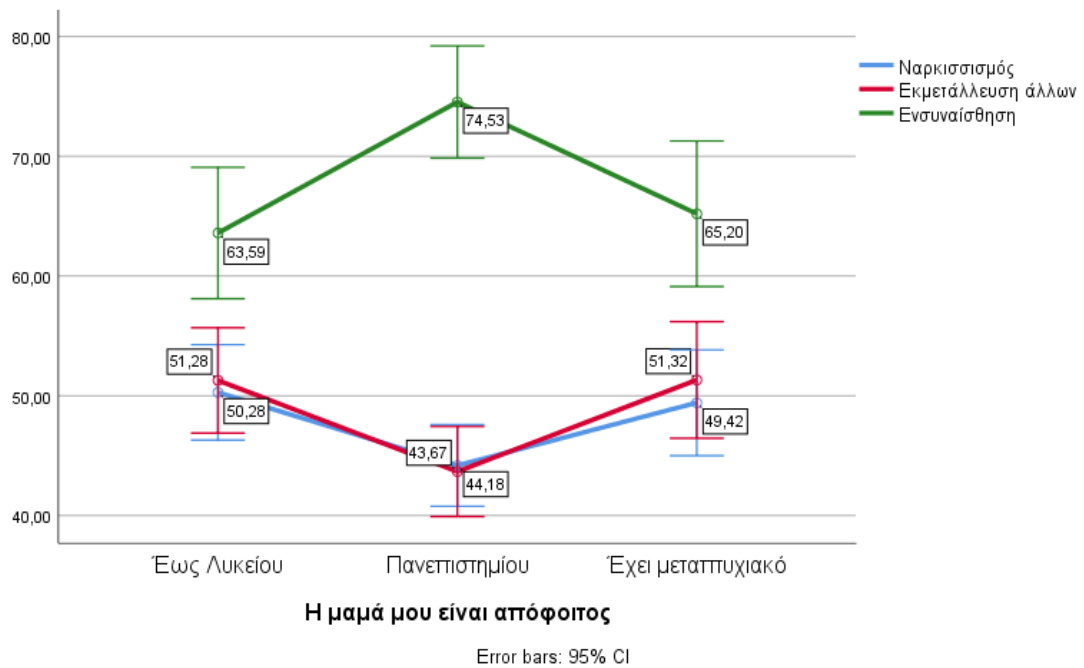
Πίνακας 35: «Εκμετάλλευση άλλων» * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας, Post hoc analysis LSD

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Εκμετάλλευση άλλων	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	7,61164*	0,010
		Έχει μεταπτυχιακό	-0,03870	0,991
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	-7,61164*	0,010
		Έχει μεταπτυχιακό	-7,65034*	0,015
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	0,03870	0,991
		Πανεπιστημίου	7,65034*	0,015

Από τους Πίνακες 33,36 (Γράφημα 29) προκύπτει ότι στον παράγοντα «Ενσυναίσθηση» ο μέσος όρος των παιδιών που η μητέρα τους είναι απόφοιτος Πανεπιστημίου (M.O.=74,53) είναι στατιστικά μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο των παιδιών που η μητέρα τους έχει μορφωτικό επίπεδο έως αυτό του Λυκείου (M.O.=63,59, $p=0,003$) ή είναι κάτοχος μεταπτυχιακού (M.O.=65,20, $p=0,017$).

Πίνακας 36: «Ενσυναίσθηση» * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας, Post hoc analysis LSD

Παράγοντας	Μορφωτικό επίπεδο (I)	Μορφωτικό επίπεδο (J)	M (I-J)	p-value
Ενσυναίσθηση	Έως Λυκείου	Πανεπιστημίου	-10,94209*	0,003
		Έχει μεταπτυχιακό	-1,60942	0,699
	Πανεπιστημίου	Έως Λυκείου	10,94209*	0,003
		Έχει μεταπτυχιακό	9,33267*	0,017
	Έχει μεταπτυχιακό	Έως Λυκείου	1,60942	0,699
		Πανεπιστημίου	-9,33267*	0,017

Γράφημα 29: Error bars, Παράγοντες * Μορφωτικό επίπεδο μητέρας

5. Συσχέτιση με τη θρησκευτικότητα οικογένειας

1. Στάση γονέων για το Θεό

Στον Πίνακα 37 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των Spearman συσχετίσεων των παραγόντων της έρευνας με την στάση για τον θεό. Προέκυψε ότι η στάση των γονέων για το θεό σχετίζεται θετικά με την εξωτερική θρησκευτικότητα και την ενοχή για την Αμαρτία και αρνητικά με τον ναρκισσισμό και τους αρνητικούς παράγοντες του δηλαδή την εκμετάλλευση άλλων, την μεγαλειώδης ιδέα εαυτού, την υπεροχή εαυτού και την απαίτηση από άλλους ενώ αντίθετα σχετίστηκε θετικά με την ενσυναίσθηση.

Πίνακας 37: Συσχετίσεις Spearman των παραγόντων με την στάση γονέων για τον Θεό

Παράγοντας	Στάση γονέων για το Θεό
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	$\rho (207) = ,493^{**}, p < 0,001$
Ενοχή για την Αμαρτία	$\rho (207) = ,392^{**}, p < 0,001$
Ναρκισσισμός	$\rho (207) = -,296^{**}, p < 0,001$
Εκμετάλλευση άλλων	$\rho (207) = -,310^{**}, p < 0,001$
Ενσυναίσθηση	$\rho (207) = ,227^{**}, p = 0,001$
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	$\rho (207) = -,244^{**}, p < 0,001$
Υπεροχή εαυτού	$\rho (207) = -,301^{**}, p < 0,001$
Απαίτηση από άλλους	$\rho (207) = -,243^{**}, p < 0,001$

2. Στο σπίτι μας διατηρούμε εικονοστάσι

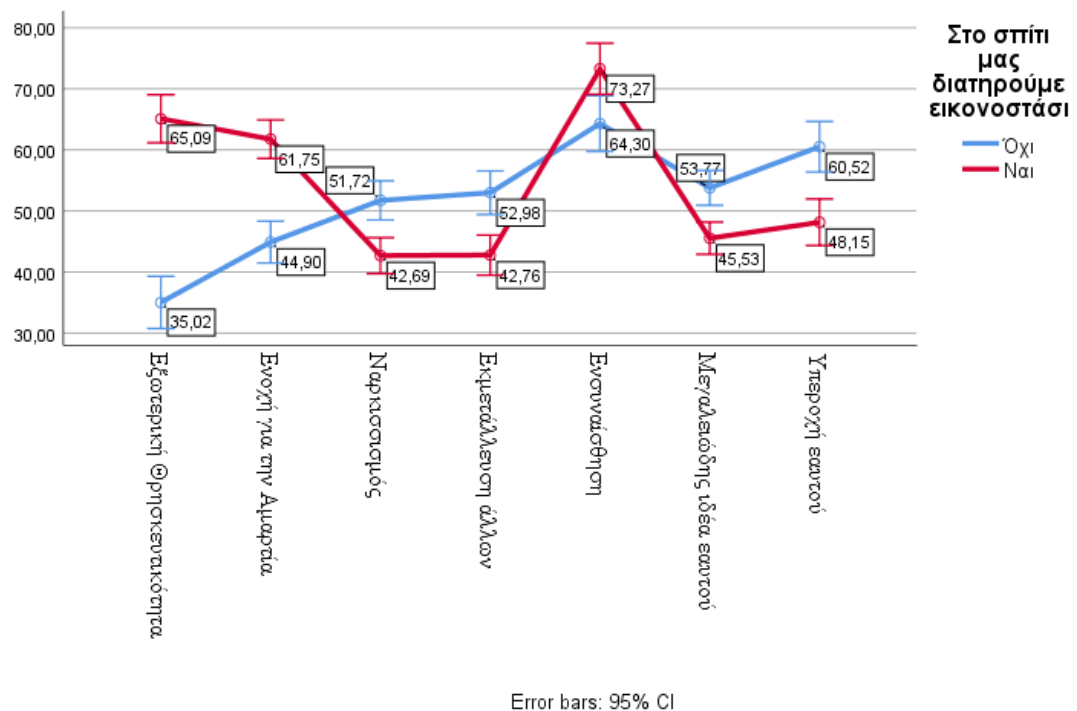
Στον Πίνακα 38 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα των ελέγχων independent samples t-test ως προς την ύπαρξη εικονοστασίου στο σπίτι, όπου προέκυψαν στατιστικά σημαντικές διαφορές σε 7 από τους 8 παράγοντες. Συγκεκριμένα από τον Πίνακα 38 (Γράφημα 30), προκύπτει ότι:

- Στον παράγοντα «Εξωτερική Θρησκευτικότητα» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=35,02) είναι στατιστικά μικρότερος ($t (176,796) = -10,220, p < 0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=65,09).
- Στον παράγοντα «Ενοχή για την Αμαρτία» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=44,90) είναι στατιστικά μικρότερος ($t (203) = -7,121, p < 0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=61,75).
- Στον παράγοντα «Ναρκισσισμός» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=51,72) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t (203) = 4,097, p < 0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=42,69).

- Στον παράγοντα «Εκμετάλλευση άλλων» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=52,98) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(203)=4,160, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=42,76).
- Στον παράγοντα «Ενσυναίσθηση» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=64,30) είναι στατιστικά μικρότερος ($t(203)=-2,862, p=0,005$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=73,27).
- Στον παράγοντα «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=53,77) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(203)=4,187, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=45,53).
- Στον παράγοντα «Υπεροχή εαυτού» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν εικονοστάσι στο σπίτι (M.O.=60,52) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(203)=4,347, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=48,15).

Πίνακας 38: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς την ύπαρξη εικονοστασίου στο σπίτι

Παράγοντας	Εικονοστάσι στο σπίτι	N	M.O.	t	df	p-value																																																																		
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	Όχι	94	35,02	-10,220	176,796	<0,001																																																																		
	Ναι	111	65,09				Ενοχή για την Αμαρτία	Όχι	94	44,90	-7,121	203	<0,001	Ναι	111	61,75	Ναρκισσισμός	Όχι	94	51,72	4,097	203	<0,001	Ναι	111	42,69	Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	94	52,98	4,160	203	<0,001	Ναι	111	42,76	Ενσυναίσθηση	Όχι	94	64,30	-2,862	203	0,005	Ναι	111	73,27	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	94	53,77	4,187	203	<0,001	Ναι	111	45,53	Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001	Ναι	111	48,15	Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203
Ενοχή για την Αμαρτία	Όχι	94	44,90	-7,121	203	<0,001																																																																		
	Ναι	111	61,75				Ναρκισσισμός	Όχι	94	51,72	4,097	203	<0,001	Ναι	111	42,69	Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	94	52,98	4,160	203	<0,001	Ναι	111	42,76	Ενσυναίσθηση	Όχι	94	64,30	-2,862	203	0,005	Ναι	111	73,27	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	94	53,77	4,187	203	<0,001	Ναι	111	45,53	Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001	Ναι	111	48,15	Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138	Ναι	111	46,85						
Ναρκισσισμός	Όχι	94	51,72	4,097	203	<0,001																																																																		
	Ναι	111	42,69				Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	94	52,98	4,160	203	<0,001	Ναι	111	42,76	Ενσυναίσθηση	Όχι	94	64,30	-2,862	203	0,005	Ναι	111	73,27	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	94	53,77	4,187	203	<0,001	Ναι	111	45,53	Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001	Ναι	111	48,15	Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138	Ναι	111	46,85																
Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	94	52,98	4,160	203	<0,001																																																																		
	Ναι	111	42,76				Ενσυναίσθηση	Όχι	94	64,30	-2,862	203	0,005	Ναι	111	73,27	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	94	53,77	4,187	203	<0,001	Ναι	111	45,53	Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001	Ναι	111	48,15	Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138	Ναι	111	46,85																										
Ενσυναίσθηση	Όχι	94	64,30	-2,862	203	0,005																																																																		
	Ναι	111	73,27				Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	94	53,77	4,187	203	<0,001	Ναι	111	45,53	Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001	Ναι	111	48,15	Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138	Ναι	111	46,85																																				
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	94	53,77	4,187	203	<0,001																																																																		
	Ναι	111	45,53				Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001	Ναι	111	48,15	Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138	Ναι	111	46,85																																														
Υπεροχή εαυτού	Όχι	94	60,52	4,347	203	<0,001																																																																		
	Ναι	111	48,15				Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138	Ναι	111	46,85																																																								
Απαίτηση από άλλους	Όχι	94	51,24	1,490	203	0,138																																																																		
	Ναι	111	46,85																																																																					

Γράφημα 30: Error bars, Παράγοντες * Υπαρξη εικονοστασίου στο σπίτι

3. Στο σπίτι μας έχουμε Καινή Διαθήκη

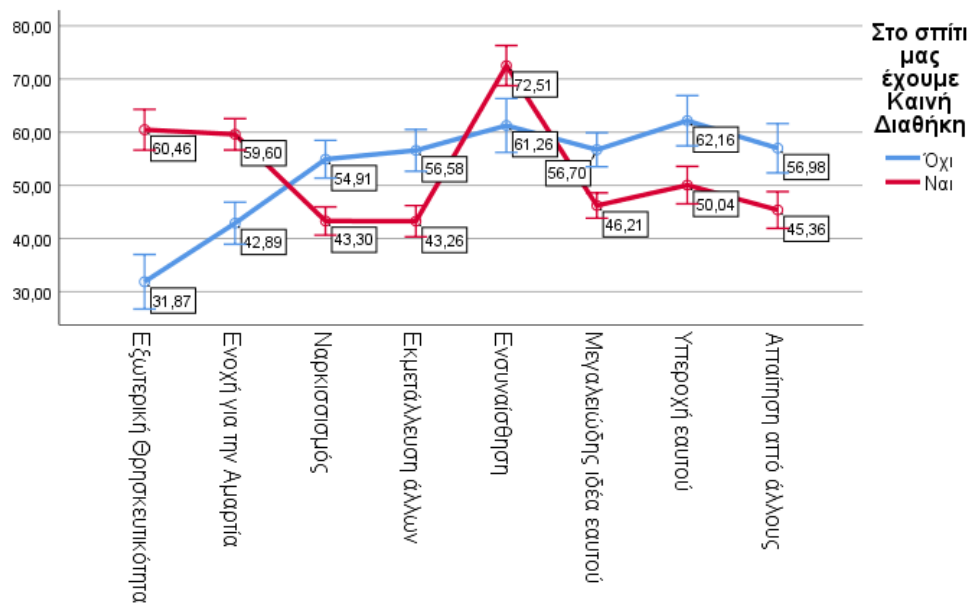
Στον Πίνακα 39 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα independent samples t-test των παραγόντων ως προς την ύπαρξη Καινής Διαθήκης στο σπίτι. Από τον Πίνακα 39 (Γράφημα 31) προκύπτει ότι:

- Στον παράγοντα «Εξωτερική Θρησκευτικότητα» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=31,87) είναι στατιστικά μικρότερος ($t(205)=-8,812, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=60,46).
- Στον παράγοντα «Ενοχή για την Αμαρτία» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=42,89) είναι στατιστικά μικρότερος ($t(205)=-6,679, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=59,60).

- Στον παράγοντα «Ναρκισσισμός» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=54,91) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(205)=5,162, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=43,30).
- Στον παράγοντα «Εκμετάλλευση άλλων» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=56,58) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(205)=5,349, p<0,001$). από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=43,26).
- Στον παράγοντα «Ενσυναίσθηση» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=61,26) είναι στατιστικά μικρότερος ($t(205)=-3,510, p=0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=72,51).
- Στον παράγοντα «Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=56,70) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(205)=5,183, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=46,21).
- Στον παράγοντα «Υπεροχή εαυτού» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=62,16) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(205)=4,056, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=50,04).
- Στον παράγοντα «Απαίτηση από άλλους» ο μέσος όρος των μαθητών που δεν έχουν Καινή Διαθήκη στο σπίτι (M.O.=56,98) είναι στατιστικά μεγαλύτερος ($t(178,423)=3,969, p<0,001$) από τον αντίστοιχο όσων έχουν (M.O.=45,36).

Πίνακας 39: Έλεγχοι independent samples t-test των παραγόντων ως προς την ύπαρξη Καινής Διαθήκης στο σπίτι

Παράγοντας	Καινή Διαθήκη στο σπίτι	N	M.O.	t	df	p-value																																																																		
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	Όχι	74	31,87	-8,812	205	<0,001																																																																		
	Ναι	133	60,46				Ενοχή για την Αμαρτία	Όχι	74	42,89	-6,679	205	<0,001	Ναι	133	59,60	Ναρκισσισμός	Όχι	74	54,91	5,162	205	<0,001	Ναι	133	43,30	Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	74	56,58	5,349	205	<0,001	Ναι	133	43,26	Ενσυναίσθηση	Όχι	74	61,26	-3,510	205	0,001	Ναι	133	72,51	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	74	56,70	5,183	205	<0,001	Ναι	133	46,21	Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001	Ναι	133	50,04	Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423
Ενοχή για την Αμαρτία	Όχι	74	42,89	-6,679	205	<0,001																																																																		
	Ναι	133	59,60				Ναρκισσισμός	Όχι	74	54,91	5,162	205	<0,001	Ναι	133	43,30	Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	74	56,58	5,349	205	<0,001	Ναι	133	43,26	Ενσυναίσθηση	Όχι	74	61,26	-3,510	205	0,001	Ναι	133	72,51	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	74	56,70	5,183	205	<0,001	Ναι	133	46,21	Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001	Ναι	133	50,04	Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001	Ναι	133	45,36						
Ναρκισσισμός	Όχι	74	54,91	5,162	205	<0,001																																																																		
	Ναι	133	43,30				Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	74	56,58	5,349	205	<0,001	Ναι	133	43,26	Ενσυναίσθηση	Όχι	74	61,26	-3,510	205	0,001	Ναι	133	72,51	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	74	56,70	5,183	205	<0,001	Ναι	133	46,21	Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001	Ναι	133	50,04	Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001	Ναι	133	45,36																
Εκμετάλλευση άλλων	Όχι	74	56,58	5,349	205	<0,001																																																																		
	Ναι	133	43,26				Ενσυναίσθηση	Όχι	74	61,26	-3,510	205	0,001	Ναι	133	72,51	Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	74	56,70	5,183	205	<0,001	Ναι	133	46,21	Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001	Ναι	133	50,04	Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001	Ναι	133	45,36																										
Ενσυναίσθηση	Όχι	74	61,26	-3,510	205	0,001																																																																		
	Ναι	133	72,51				Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	74	56,70	5,183	205	<0,001	Ναι	133	46,21	Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001	Ναι	133	50,04	Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001	Ναι	133	45,36																																				
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	Όχι	74	56,70	5,183	205	<0,001																																																																		
	Ναι	133	46,21				Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001	Ναι	133	50,04	Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001	Ναι	133	45,36																																														
Υπεροχή εαυτού	Όχι	74	62,16	4,056	205	<0,001																																																																		
	Ναι	133	50,04				Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001	Ναι	133	45,36																																																								
Απαίτηση από άλλους	Όχι	74	56,98	3,969	178,423	<0,001																																																																		
	Ναι	133	45,36																																																																					

Error bars: 95% CI

Γράφημα 31: Error bars, Παράγοντες * Ύπαρξη Καινής Διαθήκης στο σπίτι

Γ. ΠΡΟΒΛΕΠΤΙΚΟΙ ΠΑΡΑΓΟΝΤΕΣ ΝΑΡΚΙΣΣΙΣΜΟΥ

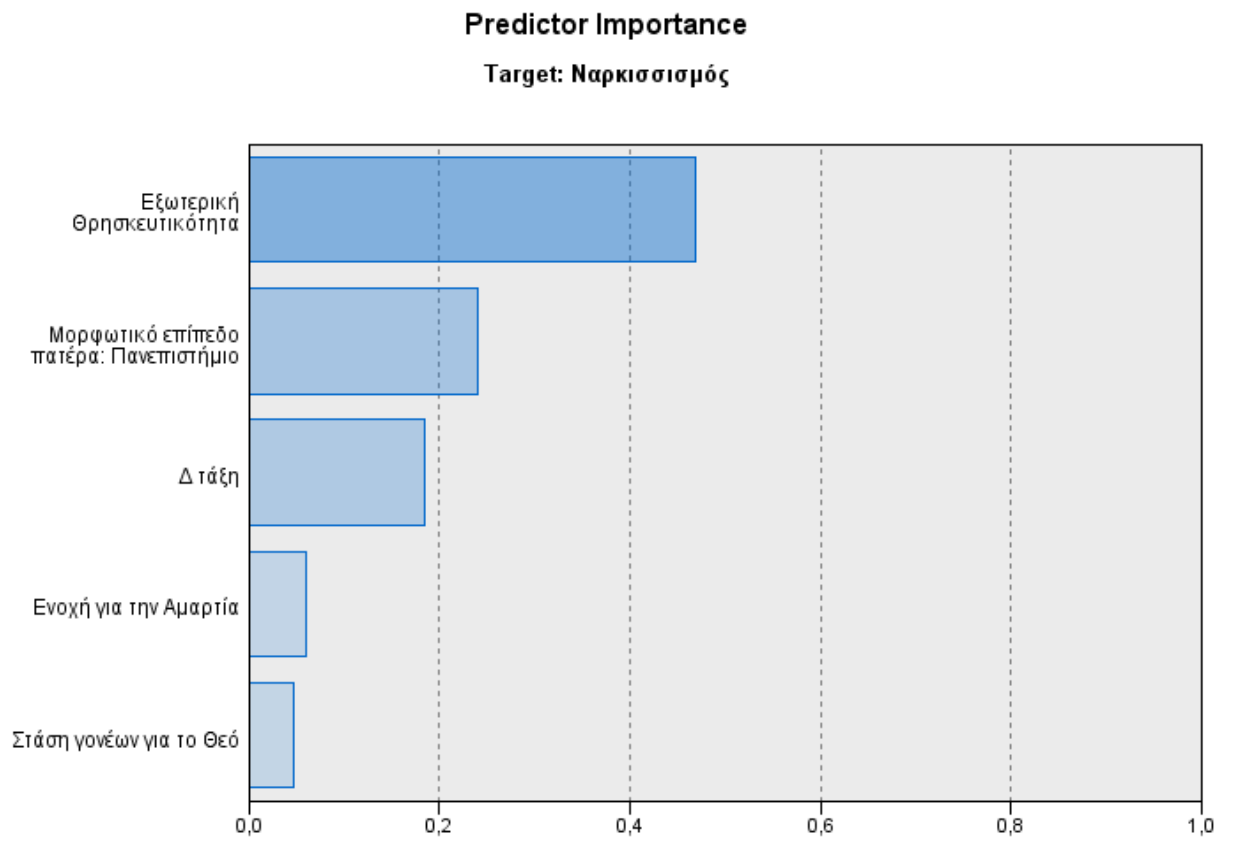
Στον Πίνακα 40 παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τον Ναρκισσισμό και ανεξάρτητες τους υπόλοιπους συσχετιστικούς παράγοντες. Το μοντέλο ήταν στατιστικά σημαντικό ($F(9,189) = 9,203, p < 0,001$), με ικανοποιητικό βαθμό προσαρμογής ($AdjR^2 = 0,272$). Στατιστικά σημαντική θεωρήθηκε η επίδραση της ανεξάρτητης μεταβλητής «Εξωτερική Θρησκευτικότητα» ($Beta = -0,285, t = -3,073, p = 0,002$) και της μεταβλητής «Μορφωτικό επίπεδο πατέρα: Πανεπιστήμιο» ($Beta = -0,144, t = -1,975, p = 0,049$). Δεν παρατηρήθηκε πολυσυγγραμμικότητα μεταξύ των ανεξάρτητων μεταβλητών.

Πίνακας 40: Αποτελέσματα πολλαπλής γραμμικής παλινδρόμησης με εξαρτημένη μεταβλητή τον Ναρκισσισμό

Ανεξάρτητες μεταβλητές	B	Beta	t	p-value	VIF
Σταθερά	60,243	-	4,725	0,000	-
Ηλικία	1,056	0,078	0,956	0,340	1,811
Δ τάξη	-4,332	-0,132	-1,580	0,116	1,901
Μορφωτικό επίπεδο πατέρα: Πανεπιστήμιο	-4,689	-0,144	-1,975	0,049	1,454
Μορφωτικό επίπεδο μητέρας: Πανεπιστήμιο	-2,712	-0,082	-1,153	0,250	1,379
Στάση γονέων για το Θεό	-1,265	-0,079	-1,125	0,262	1,338
Στο σπίτι μας διατηρούμε εικονοστάσι	-0,384	-0,012	-0,152	0,879	1,640
Στο σπίτι μας έχουμε Καινή Διαθήκη	-2,234	-0,066	-0,870	0,386	1,555
Εξωτερική Θρησκευτικότητα	-0,180	-0,285	-3,073	0,002	2,343
Ενοχή για την Αμαρτία	-0,089	-0,105	-1,353	0,178	1,633

F (9,189) =9,203, p<0,001, AdjR²=0,272

Σύμφωνα με το Γράφημα 32, η «Εξωτερική Θρησκευτικότητα» επιδρά κατά 47% στην μείωση του ναρκισσισμού και το πανεπιστημιακό επίπεδο του πατέρα κατά 24%.

Γράφημα 32: Επίδραση ανεξάρτητων μεταβλητών στον Ναρκισσισμό

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄ ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να εξετάσει τον ναρκισσισμό παιδιών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας, τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας και θρησκευτικότητας οικογένειας, τον βαθμό ενοχής των μαθητών κατά την πραγματοποίηση μιας αμαρτίας καθώς και τους παράγοντες που συνδέονται με την ύπαρξη ναρκισσισμού. Στην έρευνα συμμετείχαν 209 μαθητές στην πλειοψηφία τους ηλικίας 9-12 ετών που φοιτούν στις Δ,Ε και ΣΤ τάξη Δημοτικού σχολείου, με άριστη σχολική επίδοση, σχεδόν ισόποσα κατανεμημένοι ως προς το φύλο και γονείς υψηλού μορφωτικού επιπέδου, τουλάχιστον τριτοβάθμιας εκπαίδευσης.

Στο 1^ο ερευνητικό ερώτημα, μελετήθηκαν, τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας των μαθητών παιδικής και προεφηβικής ηλικίας και θρησκευτικότητας της οικογένειας.

Στα σημαντικότερα ευρήματα της εξωτερικής θρησκευτικότητας, το γεγονός ότι οι μαθητές γνωρίζουν τι είναι το κατηχητικό σχολείο και ότι προσεύχονται στον Θεό. Ωστόσο, σπάνια πηγαίνουν στην Εκκλησία την Κυριακή και στο κατηχητικό. Συνεπώς, συμπεραίνουμε ότι τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας των μαθητών ήταν μέτρια καθώς περιορίζονται στην προσευχή και την απλή γνώση του κατηχητικού σχολείου. Κατά τη διάρκεια της έρευνας διαπιστώθηκε ότι η παραδοσιακή πίστη σύμφωνα με τον Wong (2006) έχει συνδεθεί με κάποιους δυναμικούς παράγοντες όπως οι ιδέες αλλά και το σύστημα των ιδεών που συνδέονται με την προσευχή κάτι που σημαίνει ότι ναι μεν η συμπεριφορά των μαθητών επιβεβαιώνει τα ευρήματα του Wong (2006) ωστόσο οι μαθητές δεν ακολουθούν την κοινωνική οργάνωση δηλαδή τον δεσμό που σχηματίζεται μεταξύ πιστού και εκκλησίας δηλαδή ακολουθούν την πίστη με μια σχετική απόσταση.

Σχετικά με την θρησκευτικότητα της οικογένειας οι μαθητές ανέφεραν ότι οι γονείς τους μερικές φορές πηγαίνουν στην Εκκλησία και σε ορισμένο βαθμό να δίνουν σαφείς απαντήσεις στα παιδιά τους όταν τους ρωτάνε για τον Θεό. Οι μισοί περίπου μαθητές ανέφεραν ότι υπάρχει εικονοστάσι στο σπίτι, ωστόσο οι περισσότεροι πως υπάρχει Καινή Διαθήκη. Συμπερασματικά η θρησκευτικότητα της οικογένειας των μαθητών χαρακτηρίζεται μέτρια. Ομοίως, σύμφωνα με τον Wong (2006) διαπιστώνεται ότι ενώ υπάρχει σύμφωνα με την βιβλιογραφική ανασκόπηση το αφηρημένο σύστημα των ιδεών σε μια μη υλική – πνευματική πραγματικότητα η οποία εκφράζεται από την προσευχή, αντίστοιχα λόγω του γεγονότος ότι στις περισσότερες περιπτώσεις δεν υπάρχει εικονοστάσι στο σπίτι, δεν διαπιστώνεται η ανάλογη εφαρμογή κάποιου τελετουργικού.

Στο 2^ο ερευνητικό ερώτημα, μελετήθηκε, σε ποιο βαθμό οι μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας αισθάνονται ενοχή όταν διαπράττουν μια αμαρτία και πως ορίζουν την έννοια της.

Η ενοχή για την αμαρτία των μαθητών βαθμολογήθηκε μέτρια. Οι μαθητές δηλαδή δεν ανέπτυξαν σε υψηλό βαθμό το αίσθημα της ενοχής για την αμαρτία, ωστόσο αναγνώρισαν ως αμαρτίες την κλοπή, το ψέμα, το να κάνουν κάτι που τους έχει απαγορευτεί, να συμπεριφέρονται ύπουλα, να είναι εγωιστές αλλά και να κάνουν κακές σκέψεις. Σύμφωνα με τον Τσιτσιγκό (2000) η αμαρτία έχει μια ψυχοπαθολογική αντίδραση της φυγής και μια αδυναμία η οποία εκφράζεται ως μια μορφή ενός αδύναμου στοιχείου και έτσι οι μαθητές επιβεβαιώνουν την βιβλιογραφία καθώς ως υποκείμενα αρνούνται μέρος του εαυτού τους σύμφωνα με τον Δημόπουλο, (2010) ο οποίος εντάσσει την συγκεκριμένη αδυναμία στην υπερεκτίμηση του εαυτού του ατόμου που σημαίνει ότι το άτομο δεν αναπτύσσει ενοχές.

Διερευνώντας την έννοια της αμαρτίας, οι μισοί μαθητές δήλωσαν πως αισθάνονται ικανοποίηση αν ο Θεός είναι δίκαιος, δηλαδή αν αντα-

μείψει τα καλά παιδιά ή τιμωρήσει τα κακά. Σύμφωνα με τον Δημόπουλο (2010), φαίνεται ότι η αμαρτία συνδέεται με τον ναρκισσισμό αποτελώντας μια κεντρομόλο δύναμη η οποία επηρεάζει το άτομο και έτσι, οι μαθητές αρνούνται το γεγονός ότι ως υποκείμενα φέρουν ευθύνη για την δικαιοσύνη η οποία υπάρχει στον κόσμο (Τσιτσιγκός, 2011) και πιστεύουν ότι η δικαιοσύνη απονέμεται αποκλειστικά από τον Θεό.

Παρόλα αυτά, το να κάνουν οι μαθητές κάτι κακό όπως να λένε ψέματα ή να κλέβουν το θεωρούν κακό όχι τόσο γιατί το απαγορεύει ο Θεός αλλά οι γονείς. Το εύρημα αυτό επιβεβαιώνει τα μέτρια επίπεδα θρησκευτικότητας των μαθητών. Συμπεραίνουμε ότι οι μαθητές θεωρούν τον Θεό ως δίκαιο, ωστόσο η έννοια της αμαρτίας συνδέεται περισσότερο με την απαγόρευση από τους γονείς και όχι από τον Θεό. Σύμφωνα με τον Τσιτσιγκό, (2011) ο υποβόσκων ναρκισσισμός ο οποίος εμφανίζεται ήδη πριν από την εφηβεία του ατόμου επιτρέποντας στο άτομο να παρεκκλίνει είναι εκείνος ο οποίος από τη μια πλευρά σκιαγραφεί τις καλές πράξεις και από την άλλη πλευρά σκιαγραφεί την ελεύθερη επιλογή βάση της συνείδησης του ατόμου και έτσι, το θέμα της δικαιοσύνης από τους μαθητές ερμηνεύεται ως μια έννοια της συνείδησης την οποία έχουν συνδέσει με την οικογένεια τους.

Στο **3^ο ερευνητικό ερώτημα**, μελετήθηκε σχέση της θρησκευτικότητας με την ενοχή για την αμαρτία σε μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας.

Η ενοχή για την αμαρτία των μαθητών ήταν μεγαλύτερη για μαθητές που διακατέχονται από υψηλή εξωτερική θρησκευτικότητα αλλά και θρησκευτικότητα οικογένειας. Διαφαίνεται δηλαδή ότι μαθητές με υψηλότερα επίπεδα θρησκευτικότητας αναμένεται να αισθάνονται σε μεγαλύτερο βαθμό ενοχές όταν διαπράττουν κάποια αμαρτία. Αυτό σύμφωνα με τον Παρασκευόπουλο, (1985) οφείλεται στο γεγονός ότι το παιδί όταν έχει το αίσθημα ότι ανήκει στην οικογένεια του χαρακτηρίζεται από

την σωστή ψυχοκοινωνική ανάπτυξη οποία συνεπάγεται εσωτερική συνοχή και το αίσθημα ότι το παιδί μπορεί να αναπτύξει πίστη με το Θεό (Fowler, 1981) διότι έχει αναπτύξει την ταυτότητά του. Έτσι το παιδί επιδεικνύει μια σωστή κοινωνική συμπεριφορά.

Παρόμοια, μαθητές οι οποίοι προέρχονται από θρησκευτική οικογένεια αναμένεται να αισθάνονται σε μεγαλύτερο βαθμό ενοχές όταν διαπράττουν κάποια αμαρτία κάτι το οποίο οφείλεται στο γεγονός ότι σύμφωνα με τον Fowler (1981), το παιδί αναπτύσσει σωστή κοινωνική συμπεριφορά μέσα από την δημιουργία ταυτότητας κατά την επαφή με τον Θεό.

Η εξωτερική θρησκευτικότητα των μαθητών φυσιολογικά συνδέθηκε με την θρησκευτικότητα της οικογένειας. Μαθητές που εκφράζουν την θρησκευτικότητα τους το πραγματοποιούν λόγω της θρησκευτικότητας από το οικογενειακό περιβάλλον. Σύμφωνα με την έρευνα των Simons, Simons κ.ά. (2004) η θρησκευτικότητα της οικογένειας ενδυναμώνει την σύναψη κατάλληλων σχέσεων και επιτρέπει στα παιδιά να ακολουθούν τις παραδόσεις των γονέων και πιο συγκεκριμένα από τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης έρευνας έχει διαφανεί ότι η θρησκευτικότητα των γονέων επηρεάζει την θρησκευτικότητα των παιδιών και δημιουργεί μια περισσότερο προσαρμοστική κοινωνική συμπεριφορά.

Στο 4^ο ερευνητικό ερώτημα, μελετήθηκε σε ποιο βαθμό οι μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας διακατέχονται από ναρκισσισμό. Παρατηρήθηκαν μέτρια επίπεδα ναρκισσισμού στο δείγμα των μαθητών. Οι μαθητές παρατηρήθηκε πως σε μέτριο βαθμό εκμεταλλεύονται άλλους, έχουν μεγαλειώδη ιδέα για τον εαυτό τους, αισθάνονται υπεροχή και έχουν υπερβολικές απαιτήσεις από τους άλλους. Στα θετικά τα υψηλά επίπεδα ενσυναίσθησης των μαθητών. Συμπερασματικά αν και οι μαθητές είναι μέτρια νάρκισσοι έχουν σε υψηλό βαθμό το αίσθημα της ενσυναίσθησης. Όπως προαναφέρθηκε σύμφωνα με τον Τσιτσιγκο, (2011), η έννοια της εκμετάλλευσης και από την άλλη της ισότητας και της δικαιοσύ-

νης αφενός υπαγορεύεται από τις καλές πράξεις και αφετέρου υπαγορεύεται από τις αρχές της συνείδησης οι οποίες έχουν συνδεθεί με την ελευθερία της επιλογής του ατόμου η οποία αναδεικνύει μάλιστα την ναρκισσιστική ωρίμανση του ατόμου (Jacoby, 1989) μέσα από τις αρχές της ηθικής. Δηλαδή το άτομο αναπτύσσει μια ενσυναίσθηση ως έναν αρμό ο οποίος συνδέει υποκείμενα και αντικείμενα και μέσα από την σύνδεση αυτή απορρίπτει τυχόν στοιχεία επικινδυνότητας και παθολογικού ναρκισσισμού (Jacoby, 1989).

Στο 5^ο ερευνητικό ερώτημα, μελετήθηκαν οι συσχετιστικοί και προβλεπτικοί παράγοντες που αυξάνουν την ύπαρξη του ναρκισσισμού σε μαθητές παιδικής και προεφηβικής ηλικίας.

Ο έλεγχος αλληλοεπίδρασης των μεταβλητών της έρευνας ανέδειξε ότι μαθητές με χαμηλά επίπεδα ναρκισσισμού έχουν υψηλά επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας και θρησκευτικότητας οικογένειας. Η εξωτερική θρησκευτικότητα αναδείχτηκε ως ο σημαντικότερος προβλεπτικός παράγοντας μείωσης του ναρκισσισμού. Αναμένεται δηλαδή μαθητές που έχουν υψηλά επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας να έχουν χαμηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού. Το γεγονός αυτό σύμφωνα με τον Jacoby, (1989) οφείλεται στο ότι η ενσυναίσθηση την οποία αναπτύσσουν οι μαθητές ως έναν αρμό μεταξύ του υποκειμένου και των αντικειμένων έχει ως αποτέλεσμα να απορρίπτουν στοιχεία παθολογίας και επικινδυνότητας επιλέγοντας βασικές αρχές της ηθικής όπως η θρησκευτικότητα και μάλιστα την εξωτερική θρησκευτικότητα η οποία αποτελεί το μέσο για την αίσθηση του παιδιού ότι δεν βιώνει παθογενή ναρκισσισμό αλλά ο ναρκισσισμός αυτός είναι στα φυσιολογικά επίπεδα της εφηβείας (Burns, 2003).

Παρόμοια, είναι αναμενόμενο μαθητές που προέρχονται από οικογένεια η οποία ασκεί την εξωτερική θρησκευτικότητα, να έχουν χαμηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού. Και πάλι σύμφωνα με τον Burns (2003), διαπιστώνεται ότι τα παιδιά τα οποία είναι στην εφηβεία και είναι κοντά στην οικογένεια τους, δεν βιώνουν επιθετικά συ-

μπτώματα και δεν έχουν καταθλιπτικές συμπεριφορές οι οποίες οδηγούν σε υψηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού.

Ο ναρκισσισμός των μαθητών συνδέθηκε με χαμηλά επίπεδα ενοχής από την αμαρτία. Μαθητές οι οποίοι διακατέχονται από υψηλά επίπεδα ναρκισσισμού αναμένεται να έχουν χαμηλά επίπεδα ενοχής όταν διαπράττουν μια αμαρτία. Πράγματι σύμφωνα με τον Pauletti (2013) διαπιστώνεται ότι από έρευνα η οποία έχει γίνει σε παιδιά προεφηβικής ηλικίας έχει βρεθεί ότι ο ναρκισσισμός συνδέεται άμεσα με την επιθετικότητα και ως εκ τούτου, ένα παιδί το οποίο κάνει ένα ηθικό λάθος αναμένεται να έχει υψηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι το παιδί αποτυγχάνει να εδραιώσει μια υγιή – θετική εικόνα για τον εαυτό του στην ηλικία αυτή και κατά συνέπεια, ένα παιδί με αποτυχημένη αυτό-εικόνα είναι ένα παιδί το οποίο μεταγενέστερα θα παρουσιάσει παραβατική συμπεριφορά.

Υψηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού παρατηρήθηκαν σε μαθητές μεγαλύτερης ηλικίας και τάξης. Παρατηρήθηκε μια προοδευτική αύξηση του ναρκισσισμού από την Δ έως την ΣΤ Τάξη. Διαφαίνεται δηλαδή ότι τα επίπεδα του ναρκισσισμού αυξάνονται στην Ε και ΣΤ Τάξη. Στις ηλικίες μεταξύ 9 – 12 ετών σύμφωνα με την έρευνα του Pauletti (2013) διαφαίνεται ότι η αυτοπεποίθηση παρουσιάζει μια αντιστρόφως ανάλογη σχέση με τα ναρκισσιστικά στοιχεία και έτσι, ένα παιδί το οποίο παρουσιάζει έντονα ναρκισσιστικά στοιχεία κατά την όψιμη παιδική ηλικία (Thomaes, Brummelman κ.ά., 2013), έχει εγκαθιδρύσει το αίσθημα της αυταξίας ήδη από πολύ νωρίτερα παρουσιάζοντας την ίδια στιγμή, χαμηλή αυτοπεποίθηση. Μάλιστα σύμφωνα με τους Bukowski, Schwartzman κ.ά. (2009), ο ναρκισσισμός στην προεφηβεία εμφανίζει μια ευστάθεια και παγιότητα.

Το μορφωτικό επίπεδο των γονέων παρατηρήθηκε πως επηρέασε τα επίπεδα ναρκισσισμού των μαθητών. Υψηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού παρατηρήθηκαν σε μαθητές όπου οι γονείς τους έχουν χαμηλό (α-

πόφοιτοι Λυκείου) ή υψηλό μορφωτικό επίπεδο (μεταπτυχιακό και άνω). Πιθανότατα μαθητές με γονείς υψηλότερου μορφωτικού επιπέδου να αισθάνονται περισσότερο νάρκισσοι ενώ μαθητές με γονείς χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου να θέλουν να δείξουν έναν εξιδανικευμένο εαυτό. Δεδομένου ότι τα παιδιά αποκτούν θρησκευτικότητα σύμφωνα με τον Nelson (2009), προκειμένου να αναπληρώσουν κενά των γονέων αλλά και για να συνεχίσουν την ίδια σχέση, είναι πιθανόν να βιώνουν ακόμα πρωτογενή ναρκισσισμό με αποτέλεσμα να είναι προσκολλημένα ακόμα με ταξύ τους και να μην έχουν προσκολληθεί επαρκώς στους γονείς τους επιδεικνύοντας ταυτόχρονα ανεπάρκειες στην κοινωνική τους ανάπτυξη και στο αίσθημα του «ανήκειν» (Παρασκευόπουλος, 1985).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ΄ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

A. ΣΥΝΟΨΙΣΗ ΠΟΡΙΣΜΑΤΩΝ

Τα επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας των μαθητών (46.91%), ναρκισσισμού (44,99%) και ενοχής για την αμαρτία (51,01%) ήταν μέτρια, ωστόσο υψηλά ήταν τα επίπεδα ενσυναίσθησης (65.68%). Η έννοια της αμαρτίας θεωρήθηκε περισσότερο ως κάτι απαγορευμένο από τους γονείς και όχι τόσο από τον Θεό, ο οποίος για τους μαθητές φέρει την ιδιότητα της δικαιοσύνης. Μαθητές με υψηλότερα επίπεδα θρησκευτικότητας, που προέρχονται από θρησκευτική οικογένεια, αισθάνθηκαν σε μεγαλύτερο βαθμό ενοχές, όταν διέπρατταν κάποια «αμαρτία». Μαθητές, που εξέφραζαν τη θρησκευτικότητά τους, το πραγματοποιούσαν λόγω της θρησκευτικότητας από το οικογενειακό περιβάλλον. Μαθητές, που είχαν υψηλά επίπεδα εξωτερικής θρησκευτικότητας, είχαν χαμηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού. Χαμηλότερα, επίσης, επίπεδα ναρκισσισμού παρατηρήθηκαν σε μαθητές, που προέρχονταν από θρησκευτική οικογένεια. Μαθητές, οι οποίοι διακατέχονταν από υψηλά επίπεδα ναρκισσισμού, έδειξαν χαμηλά επίπεδα ενοχής, όταν διέπρατταν μια «αμαρτία». Παρατηρήθηκε μια προοδευτική αύξηση του ναρκισσισμού από την Δ΄ έως την ΣΤ΄ Τάξη τού Δημοτικού Σχολείου. Τέλος, υψηλότερα επίπεδα ναρκισσισμού παρατηρήθηκαν σε μαθητές, των οποίων οι γονείς είχαν χαμηλό (απόφοιτοι Λυκείου) ή υψηλό μορφωτικό επίπεδο (μεταπτυχιακό και άνω).

B. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Οφείλουμε να παραθέσουμε τυχόν περιορισμούς της έρευνας ώστε να διασφαλιστεί η αντικειμενική απεικόνιση και ανάλυση των ευρημάτων. Η παρούσα έρευνα περιορίζεται από:

A. Την άρνηση του Υπουργείου Παιδείας να επιτρέψει πρόσβαση σε σχολικές δομές με έναν οργανωμένο και συντεταγμένο-αδειοδοτημένο τρόπο ακόμη και μετά το πέρας των εγκλεισμών (Περίοδος Covid19). Ο χρόνος πρόσληψης του ερευνητικού υλικού διπλασιάστηκε καθώς δεν διευκολύνθηκε μια τέτοια κίνηση.

B. Η χρήση του διαδικτύου σε πολλά παιδιά έμοιαζε κάπως απρόσωπη και χρειάστηκε μια πιο επεξηγηματική φρασεολογία στα ερωτηματολόγια, ώστε να γεφυρώσει αυτό το κενό της θεραπευτικής σχέσης, που θα ενδεικνυόταν σε μια τέτοια έρευνα με παιδιά 8-11 ετών.

Γ. Η καθυστέρηση της δειγματοληψίας ενδεχομένως να καθιστά ευάλωτα τα αποτελέσματα, διότι από το 2016 έως σήμερα (2023), ίσως έχουν παρατεθεί επιστημονικές-κοινωνιολογικές αλλαγές στον παιδικό και προεφηβικό πληθυσμό. Για παράδειγμα, η περίοδος του εγκλεισμού λόγω της πανδημίας, ίσως έχει αυξήσει τα ποσοστά ναρκισσιστικών στοιχείων με πλασματικό τρόπο μέσα από συνοδά στοιχεία νοσηρότητας (video games, εθισμοί κ.τ.λ.).

Δ. Ο ναρκισσισμός ως διαταραχή εξελίσσεται ραγδαία εντός της επιστημονικής διερεύνησης και η παρούσα έρευνα ίσως αγνοεί κάποια νέα στοιχεία που συντρέχουν ως δείκτες και συμπτωματολογία. Για παράδειγμα, στους ενήλικες, υπάρχει πλέον το «Ναρκισσιστικό Στυλ» προσωπικότητας όπου δεν διαπιστώνεται παντελής απουσία ενσυναίσθησης, ωστόσο διαφαίνεται έντονα η εκμετάλλευση και η χειραγώγηση άλλων. Τα νέα ευρήματα δεν έχουν προλάβει να αναλυθούν και να συμπεριληφθούν στην παρούσα έρευνα που στοχεύει στον παιδικό και προεφηβικό πληθυσμό.

E. Η περίοδος COVID19 που διήρκησε περίπου δύομισή έτη, περιόρισε σημαντικά τις οικογένειες προκαλώντας άγχος και ανασφάλεια σε πολλαπλά επίπεδα, συνεπώς, 'μπορεί να έχουν αποτυπωθεί νοσηρά στοιχεία των παιδιών δευτερογενώς μέσα από το ενδοοικογενειακό περιβάλλον.

λον. Η περίοδος αυτή υπήρξε σημαντικά διαφορετική από κάθε άλλη στις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες καθώς απείλησε την υγεία και την ζωή συνανθρώπων μας. Συνεπώς, θα ήταν εν μέρει επισφαλές να μην συμπεριλάβουμε τον αστάθμητο παράγοντα τούτης της δυσμενούς συνθήκης η οποία έπληξε κοινωνικά, διαπροσωπικά, ενδοοικογενειακά και ενδοπροσωπικά την παγκόσμια κοινότητα. Αναδείχτηκαν φοβίες, υφέρποντα στοιχεία ψυχοπαθολογίας και σίγουρα διερρήχθησαν δεσμοί.

ΣΤ. Η έρευνα δεν απλώθηκε στην Κύπρο όπως και επροτίθετο εξαρχής, για ευνόητους λόγους οικονομίας χρόνου και έτσι, περιορίστηκε στον Ελλαδικό χώρο. Το αίσθημα της θρησκευτικότητας αφορούσε κυρίως στον Χριστιανισμό και όχι σε άλλες θρησκείες. Παρόλα' αυτά, η μέτρηση και διαφοροποίηση της εσωτερικής θρησκευτικότητας, μάς διασφαλίζει την στεγανοποιημένη τιμή και όχι μια στατιστική τιμή αχανούς πνευματικότητας στα παιδιά.

Ζ. Στα χρησιμοποιούμενα ερωτηματολόγια δεν ήταν δυνατό να πιστοποιηθεί η εγκυρότητα τους με την στατιστική μέθοδο της Παραγοντικής ανάλυσης λόγω μικρού μεγέθους δείγματος ($n < 300$) (Kline, 1994).

Η. Η συμμετοχή των μαθητών της Γ τάξης ήταν πολύ μικρή (3,8%).

Θ. Τα αποτελέσματα αναφέρονται σε μαθητές Ελλάδας και Κύπρου ηλικίας 8-11 ετών που φοιτούν στις Δ,Ε και ΣΤ τάξη δημοτικού σχολείου με αριστη σχολική επίδοση, σχεδόν ισόποσα κατανεμημένη ως προς το φύλο, με γονείς υψηλού μορφωτικού επιπέδου, τουλάχιστον τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Τα αποτελέσματα δηλαδή αναφέρονται σε πληθυσμό με παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά του δείγματος, (Creswell, 2013).

Κοιτάζοντας αναστοχαστικά την έρευνα του ναρκισσισμού, μπορούμε να είμαστε επιφυλακτικοί ως προς τα αποτελέσματα διότι ο ναρκισσισμός όπως και κάθε άλλη πτυχή της ανθρώπινης συμπεριφοράς εμπεριέχει το επικρατές στοιχεία της ευμεταβλητότητας και συνεπώς, κάθε εύρημα του παρόντος δύναται να αμφισβητηθεί στο άμεσο μέλλον. Ο ναρκισσισμός έχει μεταβλητότητα και οφείλουμε να μην την υποτιμούμε.

Γ. ΠΕΔΙΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΕΡΕΥΝΑΣ

Αυτή η έρευνα οφείλει να δώσει την σκυτάλη σε οποιονδήποτε ερευνητή θελήσει να μετρήσει τον παιδικό ή προεφηβικό ναρκισσισμό καθώς πλέον είναι διαπιστωμένη -στατιστικά- η αξιόπιστη μέτρησή του μέσα από συγκεκριμένες μεταβλητές. Όσον αφορά την εγκυρότητα του εργαλείου προτείνεται η στάθμιση του με χρήση της Παραγοντικής ανάλυσης σε μεγαλύτερο δείγμα 300 μαθητών. Επίσης, προτείνεται η χρήση δειγματοληψίας συμπλεγμάτων για καλύτερη αντιπροσώπευση του πληθυσμού, χρησιμοποιώντας ως σύμπλεγμα την τάξη φοίτησης με ισόποση συμμετοχή (Creswell, 2013). Περαιτέρω έρευνες μπορούν να δώσουν φως σε πολλές και εξειδικευμένες πτυχές αφενός μεν του ναρκισσισμού, αφετέρου δε της σκευτικότητας. Αυτή η έρευνα πιστώνεται μια πρωτοτυπία καθώς μέσα της αναφέρονται στοιχεία ψυχοπαθολογίας σε βάθος. Ο ναρκισσισμός θεωρείται μια από τις μεγαλύτερες βάσεις ψυχοπαθολογίας και η επιστημονική κοινότητα έχει υποχρέωση να λειτουργεί με γνώμονα την πρόληψη αλλά και την έγκαιρη θεραπευτική πράγμα που υπήρξε βασική κινητήρια και κατευθυντήρια δύναμη εδώ. Τι ακριβώς κάνει το παιδί που έχει ναρκισσιστικά στοιχεία; Ποια είναι η συμπτωματολογία; Πώς θα διατυπώσουμε τη διάγνωση; Θα χρησιμοποιήσουμε όρους ενηλίκων όπως «Ναρκισσιστική διαταραχή» ή θα εντάξουμε την συμπτωματολογία σε μια άλλη διάγνωση όπως την Εναντιωματική Διαταραχή για Εφήβους; Θα δώσουμε ερεθίσματα για τη θεραπεία του πρώιμου ναρκισσισμού ώστε να ανακόψουμε τον επιπολασμό που συμβαίνει τώρα στην κοινωνία μας ή θα παραμείνουμε ψευδώς εφησυχασμένοι για μια παιδική και προεφηβική ηλικία που τελικά, ενδύεται τη νοσηρότητα των ενηλίκων άοπλη, αθωράκιστη και βυθισμένη στην άγνοια κινδύνου της; Όλα τα ανωτέρω μπο-

λογικός άνθρωπος με τον πνευματικό άνθρωπο και μάλιστα από την ηλικία των οκτώ. Όλα αυτά και περισσότερα, οφείλουν να βρεθούν στον αέρα και ανιδιοτελή στίβο της επιστημοσύνης και αυτεπίγνωσης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Adler A., *The Practice and Theory of Individual Psychology*, Littlefield Adams, NJ, 1963.
- , *The Individual Psychology of Alfred Adler*, Harper Torchbooks, New York, 1964.
- Alford C. F., *NARCISSISM: Socrates, the Frankfurt School and Psychoanalytic Theory*, Yale University, 1988.
- Allport G. W., *The Individual and his Religion: A Psychological Interpretation*, Oxford, England, MacMillan, 1950.
- Allport G. W., *The Individual and his Religion: A psychological Interpretation.*, New York: MacMillan, 1950, 1960, 1964, ελλ. μτφρ. Αθήναι, 1960.
- Allport G. & Ross J., “Personal Religious Orientation and Prejudice”, *Journal of Personality and Social Psychology* 5/4 (1967) 432-443.
- Ang R. P. and Raine A., “Reliability, Validity and Invariance of the Narcissistic Personality Questionnaire of Children Revised (NPQC-R)”, *Journal Psychopathol Behav Assess* 31 (2009) 143-151.
- APA, (2010). *Ethical Principles of Psychologists and Code of Conduct*. American Psychological Association.
- Bardenstein K. K., “The Cracked Mirror: Features of Narcissistic Personality Disorder in Children”, *Psychiatric Annals* 39 (2009) 147-155.
- Baring R., “Children’s image of God and their parents: explorations in children’s spirituality”, *International Journal of Children’s Spirituality*, 17/4 (2012) 277-289.
- Barry C., Frick P. & A. Killian, “The Relation of Narcissism and Self-Esteem to Conduct Problems in Children: A Preliminary Investigation”, *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 32/1 (2003) 139-152.

- Barry C. T. and Kauten R. L., "Nonpathological and Pathological Narcissism: Which Self-Reported Characteristics Are Most Problematic", *Journal of Personality Assessment* 96 /2 (2014) 212-219.
- Barry C. T., Frick P.J., Adler K. K. and Grafeman S. J., "The Predictive Utility of Narcissism among Children and Adolescents: Evidence for a Distinction Between Adaptive and Maladaptive Narcissism", *J Child Fam Stud* 16 (2007) 508-521.
- Barton A. L., Snider J. B., Vazsonyi T. A. and Cox L. J., "Adolescent Religiosity as a Mediator of the Relationship Between Parental Religiosity and Adolescent Health Outcomes", *Journal Relig Health* 53 (2014) 86-94.
- Becker K. A., "A Construct Validity Study of Two Measures of Narcissism", *Alliant International University*, 2008.
- Benner D. G., "Toward a psychology of spirituality: Implications for Personality and Psychotherapy", *JPC* 5 (1989) 19-30.
- Beren P., *Narcissistic Disorders in Children and Adolescents, Diagnosis And Treatment*, New Jersey: Jason Aronson Inc, 1998.
- Berk L. E., *Development throughout the Life Span*, Allyn and Bacon, MA, USA, 1998.
- Bertrude and Blanck R., *Ego Psychology*, New York: Columbia University Press, 1994.
- Betherland F. and Young Bruehl E., "The wise baby as the voice of the true self", *Psychoanalytic Quarterly*, LXVIII, 1999.
- Bindl M. F., *Das Religiöse Erleben im Spiegel der Bildgestaltung*, Freiburg, 1965.
- Blass R., "The ego according to Klein", *Int J. Psychoanal.* 93 (2012) 151-166.
- Bolognini S., "Reconsidering narcissism from a contemporary, complex psychoanalytic view", *International Forum of Psychoanalysis* 17 (2008) 104-111.

- Bone J., "Creating relational spaces : everyday spirituality in early childhood settings", *European Early Childhood Education Research Journal* 16/3 (2008) (343-356).
- Bowlby J., *Loss Sadness and Depression*, Vol. 3, Basic Books, 1980.
- Bowlby J., *Separation Anxiety and Anger*, Vol. 2, Basic Books, 1973.
- Boyatzis C. J., "Religious and Spiritual Development in Childhood", in: R. F. Paloutzian & C. L. Park (Eds.), *Handbook of the Psychology of Religion and Spirituality*, New York- London: The Guilford Press 2005, pp.123-143.
- Boyle J. G., Saklofske, D. H & G. Mathews, *Measures of Personality and Social Psychological Constructs*, Elsevier Inc., UK, USA, 2015.
- Brammer W. A., "Predictors of Psychopathic Traits", *University of California*, 2016.
- Brill A. A., *The Basic Writings of Sigmund Freud*, *The Modern Library*, New York, 1938.
- Bruce A. M., Beech B. M., Griffith D. M. and Thorpe R. J., "Spirituality, Religiosity, and Weight Management Among African American Adolescent Males: The Jackson Heart KIDS Pilot Study", *Behavioral Medicine*, (2016) 42 (183-189).
- Brummelman E., Thomaes S. and Sedikides C., "Separating Narcissism from Self-Esteem", *Current Directions in Psychological Science*, 25 (2016), 8-13.
- Brummelman E., Thomaes S., Nelemans S. A., Orobio de Castro B., Overbeek G. and Bushman B. J., "Origins of Narcissism in Children", *PNAS*, 112, No.12 (2015) 3659-3662.
- Brummelman E., Thomaes S., Nelemans S. A., Orobio de Castro B., Overbeek G. and Bushman B. J., "My child Is God's Gift to Humanity: Development and Validation of the Parental Overvaluation Scale (POS)", *Journal of Personality and Social Development*, Vol. 108, No. 4 (2015) 665-679.
- Bukowski W. M., Schwartzman A., Santo J., Bagwell C and Adams R., "Reactivity and distortion In the Self: Narcissism types of aggression, and the

- functioning of the hypothalamic-pituitary-adrenal axis during early adolescence”, *Development and Psychopathology* 21 (2009) 1249-1262.
- Bulkeley K., *Soul, Psyche, Brain: New Directions in the Study of Religion and Brain-Mind Science*, New York: Palgrave MacMillan, 2005.
- Burns M. R., “Self-Esteem, Narcissism, and Overt Aggression in Adolescents. Exploring The Relationship of Trust”, *University of Missouri-Kansas City*, 2003.
- Γαλάνης, Π. (2013). Εγκυρότητα και αξιοπιστία των ερωτηματολογίων στις επιδημιολογικές μελέτες. *Εφαρμοσμένη Ιατρική Έρευνα*, 30(1), 97-110.
- Calhoun G., Glase B.A., Stefurak T. and Bradshaw C., “Preliminary Validation of the Narcissistic Personality Inventory-Juvenile Offender”, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 44/5 (2000) 564-580.
- Χαρώνη Β. Δ., *Παιδαγωγική Ανθρωπολογία Αγ. Ιω. Χρυσοστόμου*, τομ. Α', Αθήνα, εκδ. «Το Βυζάντιον», 2003.
- Chen Y. and Tang T. L-P., “The Bright and Dark Sides of Religiosity Among University Students: Do Gender, College Major and Income Matter?”, *J Bus Ethics* 115 (2013) 531-553.
- Chessick R. D., *Psychology of the Self and The Treatment of Narcissism*, International Psychotherapy Institute, e-book 2015.
- Chiswick B. R. and Mirtcheva D. M., “Religion and Child Health: Religious Affiliation , Importance, and Attendance and Health Status among American Youth”, *J Fam Econ Iss* 34 (2013) 120-140.
- Χριστοπούλου Α., *Πανεπιστημιακές Σημειώσεις*, Αθήνα 1996.
- Χριστοδούλου Γ. Ν., *Ψυχιατρική*, τ. I-II, εκδ. ΒΗΤΑ, Αθήνα 2002.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Research Methods in Education*. New York: Routledge Falmer.

- Cooper M. J. and Pullig C., "I'am Number One! Does Narcissism Impair Ethical Judgment Even for the Highly Religious?", *J Bus Ethics* 112 (2013) 167-176.
- Creswell, J.W. (2013) *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. 4th Edition, SAGE Publications, Inc., London.
- Crowe M., Carter N.T., Campbell W.K. and Miller J.D., "Validation of the Narcissistic Grandiosity Scale and Creation of Reduced Item Variants", *Psychological Assessment* 16 (2016) 1040-3590.
- Crockatt P., "Freud's On narcissism: an introduction", *Journal of Child Psychotherapy* 32/1 (2006) 4-20.
- Cumberbatch C. J., "The Influence of Narcissistic Character on the Self-Esteem of Conduct Disordered Adolescents", *The University of Tennessee, Knoxville*, 2002.
- Davis T. B., Ellis M. U., Maynard E. B., Moon N., Counts P. A. & G. Anderson, "Religiosity, Spirituality, and Trauma Recovery in the lives of Children and Adolescents", *Professional Psychology: Research and Practice* 43/4 (2012) 306-314.
- Delourmel C., "An introduction to the work of Andre Green", *The International Journal of Psychoanalysis* 94 (2013) 133-156.
- Denton M. L., "Family Structure, Family Disruption, and Profiles of Adolescent Religiosity", *Journal of the Scientific Study of Religion* 51 (1) (2012) 42-64.
- DeVellis, R. F. (2016). *Scale development. Theory and applications* (4th Ed.). Los Angeles. Sage Publications.
- Dillon M., Wink P. and Fay K., "Is Spirituality Detrimental to Generativity?", *Journal for the Scientific study of Religion* 42/3 (2003) 427-442.
- Doehring C., Clarke A., Pargament I. K., Hayes A., Hammer D., Nickolas M. and Hughes P., "Perceiving Sacredness in Life Correlates and Predictors", *Archive for the Psychology of Religion* 31 (2009) 55-73.

- Dipietro J.A., Voegtline K.M., Pater H.A. and Costigan K.A., "Predicting child temperament and Behavior from the fetus", *Development of Psychopathology* 30 (2018) 855-870.
- Dubendorff S.J. and Luchner A.F., "The Perception of Atheists as Narcissists", *American Psychological Association* 16 (2016) 1941-1022.
- Δημόπουλος Β., *Η Θεωρία και Κλινική του Ναρκισσισμού*, εκδ. Μετά, 2010.
- DSM-4, *Diagnostic And Statistical Manual of Mental Disorders*, 4th ed., American Psychiatric Association, Washington DC: 1994.
- DSM-5, *Diagnostic And Statistical Manual of Mental Disorders*, 5th ed., American Psychiatric Association, London-Washington: 2013.
- Driscoll, D. L. (2011). Introduction to primary research: Observations, surveys, and interviews. *Writing spaces: Readings on writing*, 2, 153-174.
- Dyke C. J. and Elias M. J., "How Expressions of Forgiveness, Purpose, and Religiosity Relate to Emotional Intelligence and Self-Concept in Urban Firth Grade Students" 78/4 (2008) 481-493.
- Elkind D., "The Origins of Religion in the Child", *Review of Religious Research* 12 (1970) 35-42.
- Ellison C. G., Boardman J.D., Williams D.R. and Jackson J.S., "Neighborhood Disadvantage, Stress, and Drug Use among Adults", *Journal of Health and Social Behavior*, 42/2 (2001) 151-165.
- Ellman S., "Traversing Narcissistic Pathways: From Freud to Present Times", *Psychoanalytic Inquiry* 34 (2014) 394-407.
- Elson M., *The Kohut Seminars on Self Psychology and Psychotherapy With Adolescents and Young Adults*, New York: Norton, 1987.
- Εμμανουηλίδης Κ., «Ψυχιατρική και Θεολογία σε Διάλογο», 19^ο Πανελλήνιο Ψυχιατρικό Συνέδριο 2006.
- Emmons, R. A. & F. R. Paloutzian, "The Psychology of Religion", *Annual Review of Psychology* 54 (2003) 377-402.
- Erikson E. H., *Childhood and Society*, W.W. Norton & Company Inc., 1993.

- , *Identity Youth and Crisis*, W.W. Norton & Company Inc., 1968.
- Exline J. J., Bushman B. J., Baumeister R. F., Campbell W. K. and Finkel E. J.,
“Too Proud to Let Go: Narcissistic Entitlement as a Barrier to Forgiveness”, *Journal of Personality and Social Psychology* 87/6 (2004) 894-912.
- Fanti K. S. and Kimonis E. R., “Dimensions of Juvenile Psychopathy Distinguish “Bullies”, “Bully Victims” and “Victims””, *Psychology of Violence* 3/4 (2013) 396-409.
- Fast I., “Infantile Narcissism and the Active Infant”, *Psychoanalytic Psychology*, 2 (1985) 153-170.
- Field, A. (2017). *Discovering Statistics Using IBM SPSS (5th edition)*. Sage Publications Ltd.
- Frick P. J. & Hare R. D., “Antisocial Process Screening Device, APSD”, *European Journal of Psychological Assessment*, 2001.
- Fossati A., Pincus A., Feeney J., Maffei C. and Borroni, “The Structure of Pathological Narcissism and its Relationships with Adult Attachment Styles: A study of Italian Nonclinical and Clinical Adult Participants”, *Psychoanalytic Psychology* 32/ 3 (2015) 403-431.
- Fraser C., *God’s Perfect Child*, First Owl Books edition, 2000.
- Freke T. & Gandy P., *The Jesus Mysteries*, Three Rivers Press, New York, 1999.
- Freud A., *The Ego and the mechanisms of Defense. In the Writings of Anna Freud.*, Vol. 2., 3-191. International University Press, New York, NY., 1936.
- Freud A., *The Ego and the mechanisms of Defense*. Revised Edition, Connecticut, International University Press, Inc, 1996.
- Freud S., *Civilization and its Discontents*, W.W. Norton & Company, Inc. 1961.
- , *On Narcissism: An Introduction*. Read books Ltd., 2013.
- , *Zur Einführung des Narzißmus, Essays (1914)*.
- “The original and Development of Psychoanalysis”, *the American Journal of Psychology* 11/2 (1910).

- Φρόντ Σ., *Για το Ναρκισσισμό. Μία Εισαγωγή*. Εκδ. Principia 2012.
- , *Ναρκισσισμός, Μαζοχισμός, Φετιχισμός*, Αθήνα: Εκδόσεις Επίκουρος, 1991.
 - , *Πέραν της Αρχής της Ηδονής*, Εκδ. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ, 2011.
 - , *Το Άγχος. Τρεις Μελέτες Πάνω στο Άγχος*, Εκδ. ΔΑΜΙΑΝΟΣ, 2010.
- Fromm E., *The Art of Loving*. Harper & Row Publishers, Inc. 1956.
- , *The Heart of a Man*. Harper & Row Publishers, Inc. 1964, 1980. Ελλην. μτφρ. (*Η Καρδιά του Ανθρώπου*), εκδ. Διόπτρα, Αθήνα 2017.
 - , *Ψυχανάλυση και Θρησκεία*, εκδ. Μπουκουμάνη. 1974.
 - , *Ο άνθρωπος για τον εαυτό του*, εκδ. Μπουκουμάνη, 1974.
 - , *Το Δόγμα Του Χριστού*. Εκδ. Μπουκουμάνη, 1974.
- Gershelis A., "Relationship between Perceived Narcissistic Personality Traits in Mothers and Level of Differentiation of Self in their Adult Children", *Alliant International University*, 2011.
- Gijsberts M. J., Echteld A. M., Van Der Steen J. T., Muller M. T., Otten R. H. J., Ribbe M. W. and Deliens L., "Spirituality at the End of Life: Conceptualization of Measurable Aspects- A Systematic Review", *Journal of Palliative Medicine* 14/7 (2011) 852-861.
- Ginsburg P. H. & S. Opper, *Piaget's Theory of Intellectual Development*, 3rd ed. Englewood Cliffs, New Jersey, 1988.
- Gleig A., "The Culture of Narcissism Revisited: Transformations of Narcissism in Contemporary Psychospirituality", *Pastoral Psychol.* 59 (2010) 79-91.
- Goeke-Morey M., Merrilees C.E., Taylor L. K., Shirlow P. and Cummings E. M., "Adolescents' Relationship with God and Internalizing Adjustment Over Time: The Moderating Role of Maternal Religious Coping", *Journal of Family Psychology*, 28/6 (2014) 749-758.
- Golstein W. N., "DSM III and the Narcissistic Personality", *American Journal of Psychotherapy* 39/1 (1985) 4-16.

- Good M. and Willoughby T., "Institutional and Personal Spirituality/Religiosity and Psychosocial Adjustment in Adolescence: Concurrent and Longitudinal Associations", *J Youth Adolescence* 43 (2014) 757-774.
- , "The Role of Spirituality Versus Religiosity in Adolescence Psychosocial Adjustment", *Journal of Youth and Adolescence* 35/1 (2006) 41-55.
- Gorsuch R. L. & S. E. McPherson, "Intrinsic/Extrinsic Measurement: I/E-Revised & Single-Item Scales", *Journal for the Scientific Study of Religion* 28 (1989) 348-354.
- Gorsuch R. L. & G. D. Venable, "Development of An Age Universal I/E Scale", *Journal for the Scientific Study of Religion* 22 (1983) 181-187.
- Green A., *Life Narcissism Death Narcissism*, Free Association Books, 2001.
- Green A., "The Analyst, Symbolization and the Absence in the Analytic Setting (On Changes in Analytic Experience)-In Memory of D.W. Winnicott", *International Journal of Psychoanalysis* 56 (1975) 1-22.
- Gregersen N., "The human person of science and Theology" *Issues in Science and Theology*, Edinburg, ULF Gorman ed. 1 (2000a).
- Grunberger N., *Le narcissisme l'amour de soi*, Sand & Tchou, 1971.
- Guile J. M., "Identifying narcissistic personality disorders in preadolescents", *Canadian Journal of Psychiatry* 41/6 (1996) 343-349.
- Guile J.-M., Mbekou V., Fortier H., Cornez C., Bergeron L. and Sayegh L., "Associated variables to narcissistic personality disorder in children and adolescents", *Ann Med Psychol* 160 (2002) 550-558.
- Gustafsson W. M., Josefsson A., Selling K. E. and Sydsjo G., "Preterm Birth or foetal growth impairment and psychiatric hospitalization in adolescence and early adulthood in a Swedish population-based birth cohort", *Acta Psychiatr Scand* 119 (2009) 54-61.
- Ha C., Petersen N. & C. Sharp, "Narcissism, self-esteem and conduct problems", *Eur Child Adolesc Psychiatry* 17 (2008) 406-413.

- Harter S., "The Self-Perception Profile for Children (SPPC)", *Hispanic Journal of Behavioral Sciences*, 1985.
- Hay D. with Nye R., *The Spirit of A Child*, revised ed., London-Philadelphia: Athenaeum Press, 2006.
- Hathcoat, J. D. & D. R. Fuqua, "Initial Development and Validation of the Basic Psychological Needs Questionnaire Religiosity/Spirituality", *Psychology of Religion and Spirituality* 6/1 (2014) 53-63.
- Hayes, Andrew F. (2013). *Introduction to Mediation, Moderation, and Conditional Process Analysis: A Regression-Based Approach*. New York, NY: The Guilford Press.
- Haynal A., "The Clinical Revolution of the Wise Baby", *Int Forum Psychoanal* 13 (2004) 14-19.
- Heuser A., "Die Religion des Kindes Eine religionpsychologische Untersuchung", *Ernt Klett Verlag*, Stuttgart, London, 1959.
- Hill P. I. and Lapsley D. L., "Adaptive and Maladaptive Narcissism in Adolescent Development" *University of Notre Dame*, (2003) 1-11.
- Hirigoyen M. F., *Η Ηθική Παρενόχληση*. εκδ. Πατάκη, 2021.
- Hoffman E., *The Drive for Self: Alfred Adler and the Founding of Individual Psychology*, Addison-Wesley Publishing Com. Inc., 1996.
- Horney K., *Self-Analysis*, Norton & Company Inc., 1942.
- , *Our Inner Conflicts*, W.W. Norton & Company Inc., 1945.
- Jacoby M., *Individuation and Narcissism the psychology of self in Jung and Kohut*, London-New York: Routledge, 1990.
- Jelsma W., Schot M., Jong R., Ormel J., Veenstra R., Swinkels S. and Buitelaar J., "The relationship between parental religiosity and mental health of pre-adolescents in a community sample: The TRAILS study", *Eur Child Adolesc Psychiatry* 20 (2011) 253-260.

- Jesior K.K., McKenzie M.E. and Lee S.S., "Narcissism and Callous-Unemotional Traits Prospectively Predict Child Conduct Problems", *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology* 45/5 (2016) 579-590.
- Jones E., "Essays in Applied Psychoanalysis", *The International Psychoanalytical Library* 2 (1951) 244.
- Jung C. G., *Psychology and Religion*, Yale University Press, 1938.
- Kammerle M., Unterrainer H-F., Wassenberg P., Fink A. and Kapfhammer H-P., "Dimensions of Religious/Spiritual Well Being and The Dark Triad of Personality", *Psychopathology* 47 (2014) 292-302.
- , *Psychologische Typen*, Germany: Rascher, 1921.
 - Kahn V., "Aspects of Narcissism and Symbiosi, Or, Essential Neurosis of Twins", *Psychoanalytic Review* 99/3 (2012).
- Khashab A. S., Khashab A. M., Zarabipour H. and Malekpour V., "Predicting Dimensions of Psychological Well Being Based on Religious Orientations and Spirituality: An Investigation into a Causal Model", *Iranian J Psychiatry* 10 /1 (2015) 50-55.
- Keene A. C. and Epps J., "Childhood physical abuse and aggression: Shame and narcissistic vulnerability", *Child Abuse & Neglect* 51 (2016) 276-283.
- Kelly F. D., *The Assessment of Object Relations Phenomena in Adolescents*, New York-London: Routledge, 1997.
- Kerig P. K. and Stellwagen K. K., "Roles of Callous Unemotional Traits, Narcissism, and Machiavellianism in Childhood Aggression", *J Psychopathol Behav Assess* 32 (2010) 343-352.
- Kernberg O. F., *Aggressivity, Narcissism and Self-Destructiveness In the Therapeutic Relationship*, New Haven: Yale Press, 2004.
- , *Borderline Conditions and Pathological Narcissism*, New York: Aronson, 1975.
 - , *The suicidal risk in severe personality disorders: Differential diagnosis and treatment*, *Journal of Personality Disorders*, The Guilford Press, 2001.

- , *Θεωρία και κλινική Πρακτική*, εκδ. Αρμός, 2017.
 - , *Οριακές Καταστάσεις και παθολογικός Ναρκισσισμός*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα, 2007.
 - , "Psychoanalytic Perspectives of the Religious Experience", *American Journal of Psychotherapy* 54/4 (2000) 452.
 - "Limitations to the Capacity of Love", *Int J Psychoanal* 92 (2011) 1501-1515.
 - , "An Overview of the Treatment of severe narcissistic pathology", *Int J Psychoanal* 95 (2014) 865-888.
- Kim-Spoon J. and Longo G.S., "Adolescents Who are less Religious Than Their Parents Are at Risk for Externalizing and Internalizing Symptoms: The Mediating Role of Parent-Adolscent Relationship Quality", *American Psychological Association* 12 (2012) 636-641.
- Kirkpatrick L. A., *Attachment, Evolution and the Psychology of Religion*, The Guilford Press, New York-London, 2005.
- Kirkpatrick L. A. and Shaver P. R., "Attachment Theory and Religion: Childhood Attachments, Religious Beliefs, and Conversion", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 29 3 (1990) 315-344.
- Klingbeil D. A., "A Review of the Five Factor Personality Inventory-Children", *Assessment for Effective Intervention* 10/10 (2008) 1-4.
- Kline, P. (1994). *An Easy Guide to Factor Analysis*. Routledge: London.
- Kohlberg L., *Moral Stage and Moralization: The Cognitive Development Approach. Moral development and Behavior*" Lickona Eds., New York: Hol, 1976.
- Kohon G., "The Dead Mother: The Work of Andre Green", *The New Library of Psychoanalysis*, 2005.
- Kohut H., "Forms and transformations of narcissism", *Journal of the American Psychoanalytic Association* 14/2 (1966) 243-272.

- Kovacs E., Piko B.F. and Fitzpatrick K.M., "Religiosity as a Protective Factor Against Substance Use Among Hungarian High School Students", *Substance Use and Misuse* 46 (2011) 1346-1357.
- Kragelon C.U., Chai P.P.M., Shepherd D. and Billington R., "How Religious Coping is Used Relative to Other Coping Strategies Depends on the Individual's Level of Religiosity and Spirituality" *J Relig Health* 51 (2012) 1137-1151.
- Krueger S. J. and Glass C.R., "Integrative Psychotherapy for Children and Adolescents: A Practice-Oriented Literature Review", *Journal of Psychotherapy Integration* 23/4 (2013) 331-344.
- Lacan, J., *The Mirror Stage as Formative of the Function of the I*, in *Écrits: a selection*, London, Routledge Classics, 2001.
- Lang P., *The Art Of Living. Erich Fromm's Life and Works*. New York, NY 1989.
- Lars W., "Harter's Self Perception Profile for Adolescents Reliability, Validity and Evaluation for the Question Format", *Journal of Personality Assessment* 65/1 (1995).
- Lebovizi S., *La connaissance de l'enfant par la psychanalyse*, Rayon Psy Ed., PUF Presses Universitaires de France, 1977.
- Lewis C.S., *The screwtape Letters and Screwtape propose a toast*, Collins, England, 1974.
- Lahti M., Raikkonen K., Wahlbeck K., Heinonen K., Forsen T., Kajantie E., Pesonen A-K., Osmond C., Barker D. J. and Eriksson J. G., "Prenatal origins of hospitalization for personality disorders: The Helsinki Birth Cohort Study", *Psychiatry Research* 179 (2010) (226-230).
- Lahti M., Eriksson J. G., Heinonen K. and Kajantie E., "Late preterm birth, post-term birth, and abnormal fetal growth as risk factors for severe mental disorders from early to late adulthood", <https://doi.org/10.1017/S0033291714001998>,

- (2014).
- Loke S.W. and Lowe P.A., "Validation of the Narcissistic Personality Questionnaire for Children-Revised Among U.S. Students", *American Psychological Association* 14 (2013) 1040-3590.
- Lombard J., *The Mind of God*, Kindle ed., 2017.
- Lewis K. A., "Between Winnicott and Lacan Reclaiming the Subject of Psychoanalysis", *American Imago* 67/3 (2010) 331-351.
- Lowen A., *Narcissism. Denial of the True Self*, New York: Touchstone, 1985.
- Lowicki P. and Zajenkowski M., "No empathy for people nor for God: The Relationship between the Dark Triad, religiosity and empathy", *Personality and Individual Differences* 115 (2017) 169-173.
- Lyons C. M., "Etiology and Interpersonal Correlates of Narcissistic Personality Traits in Children", *The University of Georgia*, 1998.
- Marcia J. E., "Ego Identity and Personality Disorders", *Journal of Personality Disorders* 20/6 (2006) 577-596.
- Marsee M. A., Barry C. T., Childs K. K., Frick J. P., Kimons E. R., Munoz L. C., Aucoin J. K., Fassnacht G. M., Kunimatsu M. M. & K. S. L. Lau, "Assessing the forms and functions of aggression using self-report: factor structure and invariance of the Peer Conflict Scale in youths", *Psychological assessment* 23/3 (2011) 792-804.
- McGhee L., Ehrler D. J. & J. A. Buckhalt, *Five Factor Personality Inventory-Children*, 2007.
- McLeod, S. A. (2013). *What is validity?* Simply Psychology.
- Mechanic K. L. and Barry C. T., "Adolescent Grandiose and Vulnerable Narcissism: Associations with Perceived Parenting Practices", *J Fam Stud* 24 (2015) 1510-1518.
- Mijolla A., *International Dictionary Of Psychoanalysis*, London-New York: Thomson Gale, 2005.

- Miller J. A., *Ο Λακάν και η Ψυχανάλυση*, Αθήνα, εκδ. ΕΚΚΡΕΜΕΣ, 2003.
- Mollock D. S. and Barksdale C. L., "Relationship Between Religiosity and Conduct Problems Among African American and Caucasian Adolescents", *J. Child Fam Stud* 22 (2013) 4-14.
- Mountain V., "Four Links between Child Theology and Children's Spirituality", *International Journal of Children's Spirituality* 16/3 (2011) 261-269.
- Muijs, D. (2011). *Doing Quantitative Research in Education with SPSS*. UK: SAGE.
- Μυλωνάκου Η. - Κεκέ, *Όταν τα παιδιά μιλούν με το σχέδιο για τον εαυτό τους, την οικογένεια και τον κόσμο τους*, εκδ. ΑΤΡΑΠΙΟΣ, Αθήνα 2005.
- Μωραΐτου Δ. Ν., *Παιδαγωγικά ιδέαι των Τριών Ιεραρχών*, ΑΘΗΝΑΙ 1968.
- Νασιάκου Μ., «Ψυχολογική Εκτίμηση της νοητικής λειτουργίας και της προσωπικότητας του παιδιού», *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, τομ. Α, μέρος β, Αθήνα. Εκδόσεις Καστανιώτη (1987)
- Näcke, P., "On the methodology of a scientific criminal anthropology", *Central Journal of Neurology and Psychiatry* 16 (1893) 458
- Nelson J. M., *Psychology Religion and Spirituality*, Valparaiso: Springer, 2009.
- Olds J. and Harrison A.M., "The use of Children's Religious Ideas in their Psychiatric Evaluation", *Journal of Youth and Adolescence* 11/2 (1982) 155-163.
- Ornstein P. H., *The Search for the Self, Selected Writings of Heinz Kohut 1978-1981*, vol. 4, London: KARNAC, 2011.
- , "The Centrality of Empathy in Psychoanalysis", *Psychoanalytic Inquiry*, 31 (2011) 433-447.
- Paloutzian R. F., "Psychology Of Religion in Global Perspective: Logic, Approach Concepts", *The International Journal for the Psychology of Religion* 27/1 (2017) 1-13.
- Παναγόπουλου Ν. Δ. (Εκδ.), *Το παιδί και το περιβάλλον*, Αθήνα 2002.

- Παρασκευόπουλου Ι. Ν., *Εξελικτική Ψυχολογία*. Τόμοι 'α','β','γ', Αθήνα 1985.
- Parker M. S., *Identity and the Development of Religious Thinking. Identity in Adolescence. New Directions for Child Development*, Wasserman, 1985.
- Pauletti R. E., "Narcissism, Adjustment, and Target-Specific Aggression In Preadolescence: A test of the Self-Image Failure Hypothesis", *Florida Atlantic University*, 2013.
- Pauletti R. E, Menon M., Menon M., Tobin D. D. and Perry D. G., "Narcissism and Adjustment in Preadolescence", *Child Development*, Vol. 83, N. 3 (2012) 831-837.
- Pelt V., "Lacan in context: An introduction to Lacan for the English-speaking reader", *College Literature* 24/2 (1997) 57-70.
- Peterman J. S., LaBelle D. R. and Steinberg L., "Devoutly Anxious: The Relationship Between Anxiety and Religiosity in Adolescence", *Psychology of Religion and Spirituality* 6/2 (2014) 113-122.
- Petts R. J., "Parental Religiosity and Youth Religiosity: Variations by Family Structure", *Sociology of Religion*, 76 (2015) 95-120.
- , "Family, Religious Attendance, and Trajectories of Psychological Well-Being Among Youth", *Journal of Family Development* 28/6 (2014) 759-768.
- Piaget J., "Intellectual Evolution from adolescence to adulthood", *Human Development*, 15 (1972) 1012.
- Pistole M.C., "Adult Attachment Style and Narcissistic Vulnerability" *Psychoanalytic Psychology* 12/1 (1995) 115-126.
- Plankun E. M., *New Perspectives on Narcissism*, American Psychiatric Press, 1990.
- Plante T. G. & Moccaccini M. T., "The Santa Clara Strength Faith of Religious Faith Questionnaire", *Pastoral Psychology*, 45 (1997) 375-387.
- Plaut A., "Freud's id and Jung's self as aids in self-analysis", *Journal of Analytical Psychology* 50 (2005) 69-82.

- Power L. and McKinney C., "Emerging Adult Perceptions of Parental Religiosity and Parenting Practices: Relationships with Emerging Adult Religiosity and Psychological Adjustment", *Psychology of Religion and Spirituality* 5/2 (2013) 99-109.
- Raskin, R. and Terry, H. "A principal-components analysis of the Narcissistic Personality Inventory and further evidence of its construct validity". *Journal of Personality and Social Psychology* 54/5 (1988) 890-902.
- Rebecca A. & A. Praise, "Reliability, Validity and Invariance of the Narcissistic Personality Questionnaire for Children-Revised (NPQC-R)", *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment* 31/3 (2009) 143-151.
- Reijntjes A., Vermande M., Thomaes S., Goossens F., Olthof T., Aleva L. and Meulen M., "Narcissism Bullying and Social Dominance in Youth: A Longitudinal Analysis", *J Abnorm Child Psychol* 44 (2016) 63-74.
- Reimplein H., *Το παιδί*, εκδ. Κωτσιάνα, Αθήνα, 1980.
- Reinert D. F. and Edwards C. E., "Attachment Theory, Childhood Mistreatment, and Religiosity", *Psychology Of Religion and Spirituality* 1/1 (2009) 25-34.
- Rey J. M., "Oppositional defiant disorder", *American Journal of Psychiatry* 150 (1993) 1769- 1769.
- Rivas L.A., "Controversial Issues in the Diagnosis of Narcissistic Personality Disorder: A Review of the Literature", *Journal of Mental Health Counseling* 23/1 (2001) 22-35.
- Rollins W. G., *Soul and Psyche, The Bible in Psychological Perspective*, Minneapolis: Fortress Press, 1999.
- Rorschach H., *Psychodiagnostik Psychodiagnostics Tafeln Plates*. Grune & Stratton Inc., New York, 1921.
- Rossi J, R., "A Rorschach and MMPI Investigation of Narcissism and Depression in Men from their Early Thirties to Mid-Life", UMI company, 1998.

- Russell G.A., "Narcissism and the narcissistic personality disorder: A comparison of the theories of Kernberg and Kohut", *British Journal of Medical Psychology* 58 (1985) 137-148.
- Rydz E., Walesa C. and Tatala M., "Structure and Level of Religiosity Test", *Polish Psychological Bulletin* 48/1 (2017) 20-27.
- Salekin R.T., "Psychopathy in Childhood: Toward Better Informing the DSM-5 and ICD-11 Conduct Disorder Specifiers", *Personality Disorders Theory Research and Treatment* 7/2 (2016) 180-191.
- Sammallahti S., Lahti M., Pylala R., Lahti J., Personen A-K., Heinonen K., Hovi P., Eriksson J. G., Karisson S. S., Jarvenpaa, Anderson S., Kajantie E. and Raikkonen K., "Infant Growth after Preterm Birth and Mental Health in Young Adulthood", *Plos One* 10 (2015) 1-13.
- Sandage S. J. and Crabtree S., "Spirituality and Narcissism", *Theoretical Approaches, Empirical Findings & Treatments*, (2011) 686-706.
- , "Spiritual pathology and Religious Coping as predictors of forgiveness", *Mental Health, Religion & Culture* 15/7 (2012) 689-707.
- Sanderson B. N., "Pathological Features of Narcissism: Relation to Early Recollections", *Carlow University*, 2015.
- Sapp G.L. and Jones L., "Religious Orientation and Moral Judgment" *Journal for the Scientific Study of Religion* 25/2 (1986) 208-214.
- Saroglou V., Pichon I., Trompette L., Verschueren M. and Dernelle R., "Prosocial Behavior and Religion: New Evidence Based on Projective Measures and Peer Ratings", *Journal for the Scientific Study of Religion* 44/3 (2005) 323-348.
- Saunders S. M. and Miller M. L., "Spirituality Conscious Psychological Care", *Professional Psychology* 41/4 (2010) 355-362.
- Scheurich M. D. & Mullen, "Narcissism and Spirituality", *American Journal of Psychotherapy* 57 (2003) 537-50.

- Simons L., Simons R.L. and Conger R., "Identifying the Mechanisms whereby Family Religiosity Influences the Probability of Adolescent Antisocial Behavior", *Journal of Comparative Family Studies* 35/4 (2004) 547.
- Simpson R. B., "Life Narcissism Death Narcissism", *Canadian Journal of Psychoanalysis* 11 (2003) 246-28.
- Sineta M., *Spiritual Intelligence: What we can learn from the early awakening child*, Maryknoll, Orbis Books, 2002.
- Singh S., "Well-being and emotion regulation in emerging Adults: The role of religiosity", *Indian Journal of Positive Psychology* 5/1 (2014) 46-50.
- Smith C., Denton M. L., Fairs R., Regnerus M., "Mapping American Adolescent Religious Participation", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 2002.
- Smith J. L., "Reducing Narcissistic Defensiveness Through The Activation of Belonging", *Loyola University Chicago*, 2013.
- Spielberger D. C. & I. G. Sarason, *Stress And Anxiety* Vol. 9, Hemisphere Publishing Corporation, New York, Washington, London, 1985.
- Statt D. A., *The Concise Dictionary of Psychology*, 3rd ed., London-New York: Taylor & Francis e-Library, 2003.
- Stellwagen K. K. and Kerig P. K., "Ringleader Bullying: Association with Psychopathic Narcissism and Theory of Mind Among Child Psychiatric Inpatients", *Child Psychiatry Hum Dev*, 44 (2013) 612-620.
- Stewart H., "Michael Balint: An Overview", *American Journal of Psychoanalysis* 62/1 (2002) 37.
- Strickland B. R., *The Gale Encyclopedia of Psychology*, 2nd ed., New York-London: The Gale Group, 2001.
- Tamminen K., "Religious Experience in Childhood and Adolescence: A Viewpoint of Religious Development Between the Ages of 7 and 20", *The International Journal of the Psychology of Religion* 4 /2 (2009) 61-85.

- Thomaes S., Stegge H., Bushman B. J., Olthof T. and Denissen J., "Development and Validation of the Childhood Narcissism Scale", *Journal of Personality Assessment* 90/4 (2008) 382-391.
- Thomaes S., Brummelman E., Reinjtjes A. and Bushman B. J., "When Narcissus Was a Boy: Origins, Nature, and Consequences of Childhood Narcissism", *Child Development Perspectives* 7/2 (2013) 22-26.
- Thomas S., Bushman B., De Castro B. & H. Stegge, "What makes narcissism bloom? A framework on the etiology and development of narcissism", *Development and Psychopathology* 21 (2009) 1233-1247.
- Thun Th., *Die Religion Des Kindes*, Stuttgart, 1959.
- Τσιάντη Γ. & Μανωλόπουλου Σ., *Σύγχρονα Θέματα Παιδοψυχιατρικής*, Αθήνα, (1989).
- Τσιρώνης Χ., «Οι έρευνες για τη Θρησκευτικότητα στη Σύγχρονη Ελλάδα. Επιστημολογικά προλεγόμενα», Αθήνα, 2012.
- Τσιτσιγκου Σ. Κ., *Η Διαπροσωπική Συγχωρητικότητα*. Εκδ, TREMENDUM- Γ. Βουτζουλίδης, Αθήνα 2018.
- , *Η Ψυχή Του Ανθρώπου Κατά Τον Ιερό Χρυσόστομο*. Αποστολική Διακονία Της Εκκλησίας της Ελλάδος, 2000.
 - -, *Η Ψυχολογία τής Θρησκείας*, εκδ. TREMENDUM - Γ. Βουτζουλίδης, Αθήνα 2011.
 - , *Θρησκευτικότητα Και Επιθυμία*, εκδ. TREMENDUM- Γ. Βουτζουλίδης, Αθήνα 2010.
 - , *Πατερική Πνευματικότητα*, εκδ. TREMENDUM- Γ. Βουτζουλίδης, Αθήνα 2015.
 - «Συγκριτική Ψυχολογία των Πολιτισμών Ιουδαιοχριστιανικού και Ρωμαϊκού», *Πολεμικό Μουσείο Αθηνών (εισήγηση)* 2010.
- Tsitsigkos K.S., "The significance of religiosity and its relationship to the constitution of the mental identity and personality in Greek Students", *University of Athens, Social Theology dep.*2010.

- Ubani M. and Tirri K., "How Do Finnish pre-adolescents perceive religion and spirituality?" *International Journal of Children's Spirituality* 11/3 - (2006) 357-370.
- Vasiliadis H. M., Buka S. L., Martin L. T. and Gilman S., "Fetal Growth and the Lifetime Risk of Generalized Anxiety Disorder", *Depression And Anxiety* 27 (2010) 1066-1072.
- Vater A., Schroder-Abe M., Ritter K., Renneberg B., Schulze L., Bosson J. & S. Roepke, "The Narcissistic Personality Inventory: A Useful Tool for Assessing Narcissism? Evidence from Patients With Narcissistic Personality Disorder", *Journal of Personality Assessment* 95/3 (2013) 301-308.
- Vergote A., "Appreciation of the study "Towards Cultural psychology of religion: principles, approaches and applications" *Mental Health Religion and Culture* 13/4 (2010) 407-410.
- Vitell S. J., Bing M. N., Davison A. P., Garner B. L. and Novicevic M. M., "Religiosity and Moral Identity: The mediating role of Self-Control", *Journal of Business Ethics*, 88 (2009) 601-613.
- Volling B. L., Mahoney A. and Rauer A. J., "Sanctification of Parenting Moral Socialization and Young Children's Conscience Development", *Psychology of Religion and Spirituality* 1/1 (2009) 53-68.
- Vospersnik P., "The Relationship of Adaptive and Pathological Narcissism to Attachment Style and Reflective Functioning", *The City University of New York*, 2014.
- Watson P.J., Hood R.H., Morris R.J. and Hall J.R., "The Relationship Between Religiosity and Narcissism", *Counseling and Values* 31/2 (1987).
- Weise K. L., "Narcissistic Disorders in Children: An Object Relations Study", *The City University Of New York*, 2000.

- Weise L. K. and Tuber S., "The self and object representations of narcissistically disturbed children, an empirical investigation", *Psychoanalytic Psychology* 21/2 (2004) 224-258.
- West M., "Identity, Narcissism and the emotional core", *The Society of Analytical Psychology*, 49 (2004) 521-551.
- White C. and Regnemer J.L., "Moral Development in Bahamian School Children: A 3-Year Examination of Kohlberg's Stages of Moral Development", *Developmental Psychology* 14/1 (1978) 58-65.
- Wilde O., *The Picture of Dorian Gray*, London: Ward Lock and Co, 1891.
- Willig, C. (2014). *Introducing qualitative research in psychology*. Maidenhead: Open University Press.
- Wink P. and Dillon M., "Religiousness, Spirituality, and Psychosocial Functioning in Late Adulthood: Findings from a Longitudinal Study" 18/4 (2003) 916-924.
- Winnicott D. W., *Playing and Reality*, London: Tavistock, 1971.
- ., *The child, the family, and the outside world*. Harmondsworth: Penguin, 1964
 - , "The Foundation of Mental Health", *British Medical Journal* 4719 (1951) 1373-1374.
 - ., *Mirror-role of mother and family in child development. The predicament of the family: A psychoanalytical symposium*, London: Hogarth, 1967.
 - "Hate in the Counter-Transference", 3/4 (1994).
 - "The theory of the parent Infant Relationship", *The International Journal of Psychoanalysis* 41 (1960) 585-595.
- Wong Y. J., Rew L. and Slaikeu K. D., "A Systematic Review of Recent Research On Adolescent Religiosity/ Spirituality and Mental Health", *Issues in Mental Health Nursing* 27 (2006) 161-183.
- Yalom I., *The Gift of Therapy*, Hachette Digital ed., 2002.
- Zhou H., Li Yan B. and Zeng M., "The Relationship Between Narcissism and

Friendship Qualities in Adolescents: Gender as a Moderator", *Sex Roles* 67 (2012) 452-462.

Zinnbauer J. B., Pargament K. I., Cole B., Rye M. S., Butter E. M., Belavich T. G.,

Hipp K. M., Scott A. B. and Kadar J. L., "Religion and Spirituality: Un-fuzzing the Fuzzy", *Journal for the Scientific Study of Religion* 36/4 (1997) 549- 564.

Zinnbauer J. B., Pargament K. I. and Scott A. B., "The Emerging Meanings of Religiousness and Spirituality: Problems and Prospects", *Journal of Personality* 67/6 (1999).

Zohar D. and Marshall I., *SQ: Spiritual Intelligence: The Ultimate Intelligence*, Bloomsburry, London, 2000.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Το ερωτηματολόγιο που ακολουθεί ζητάει τη γνώμη σου για κάποια πράγματα που έχουν σχέση με το τι πιστεύεις εσύ πως ισχύει. Δεν υπάρχει σωστή ή λάθος απάντηση και φυσικά δε βαθμολογείται.

Δεν είναι υποχρεωτικό να απαντήσεις. Αν κάποιες ερωτήσεις σε δυσκολεύουν επίσης μπορείς να μην τις απαντήσεις.

Δε χρειάζεται να γράψεις πουθενά το όνομά σου, καθώς το ερωτηματολόγιο είναι ανώνυμο.

A. Δημογραφικά στοιχεία

1. Έτος γέννησης.....

2. Σχολική τάξη

- Γ
- Δ
- Ε
- ΣΤ

3. Φύλο

- Αγόρι
- Κορίτσι

B. Σχολική επίδοση

4. Η τελευταία βαθμολογία που πήρα από το σχολείο ήταν: (Βάλε σε κύκλο το βαθμό που πήρες)

- 5-6
- 7-8
- 9-10

Γ. Εξωτερική Θρησκευτικότητα

5. Γνωρίζω τι είναι «το κατηχητικό σχολείο»

- Όχι
- Ναι

6. Στο κατηχητικό σχολείο πηγαίνω

- Ποτέ
- Σπάνια
- Μερικές φορές
- Τακτικά

7. Την Κυριακή πηγαίνω στην Εκκλησία

- Ποτέ
- Σπάνια
- Μερικές φορές
- Τακτικά

8. Προσεύχομαι στο Θεό

- Ποτέ
- Σπάνια
- Μερικές φορές
- Τακτικά

Δ. Μορφωτικό επίπεδο οικογένειας

9. Ο μπαμπάς μου είναι απόφοιτος

- Δημοτικού
- Γυμνασίου
- Λυκείου
- Πανεπιστημίου
- Μεταπτυχιακού

10. Ο μπαμπάς μου είναι απόφοιτος

- Δημοτικού
- Γυμνασίου
- Λυκείου
- Πανεπιστημίου
- Μεταπτυχιακού

Ε. Θρησκευτικότητα της Οικογένειας

11. Οι γονείς μου

- Δεν μου απαντούν όταν τους ρωτάω για το Θεό
- Πηγαίνουν σπάνια στην Εκκλησία
- Γνωρίζουν να μου απαντήσουν όταν τους ρωτάω για το Θεό
- Πηγαίνουν συχνά στην Εκκλησία

12. Στο σπίτι μας διατηρούμε εικονοστάσι

- Όχι
- Ναι

13. Στο σπίτι μας έχουμε Καινή Διαθήκη

- Όχι
- Ναι

ΣΤ. Αμαρτία

Ενοχή για την αμαρτία

Σημειώστε από 1-3 (1=Όχι, 2=Ίσως, 3=Ναι) τον βαθμό που αισθάνεστε ενοχή για την αμαρτία στις παρακάτω προτάσεις.

Πρόταση	1	2	3
14. Νομίζεις ότι ο Θεός σε βλέπει αν κλέψεις κάτι;			
15. Νομίζεις ότι ο Θεός σε ακούει αν πεις ψέματα;			
16. Σκέφτεσαι ότι θα πας στην Κόλαση για κάτι κακό που έχεις κάνει;			
17. Αν παραβείς μια από τις Δέκα Εντολές, αμάρτησες;			
18. Θα έκανες κάτι που ξέρεις ότι είναι αντίθετο στο θέλημα του Θεού;			
19. Αν σκεφτείς ή κάνεις κάτι κακό, νομίζεις ότι θα στενοχωρήσεις τον Θεό;			
20. Αν κάνεις κάτι απαγορευμένο από τους γονείς ή τους δασκάλους σου, αισθάνεσαι άσχημα, ακόμη και αν δεν το ανακαλύψουν;			
21. Αν κάνεις μια αμαρτία, ντρέπεσαι μετά;			
22. Είναι κακό να κάνεις κρυφά κάτι που σου έχουν απαγορεύσει, αρκεί να είσαι σίγουρος ότι δεν θα πάθεις τίποτα το δυσάρεστο;			

Έννοια της αμαρτίας

23. Όταν ακούς ότι ο Θεός τιμωρεί τα κακά παιδιά και ανταμείβει τα καλά, αισθάνεσαι:

- Φόβο
- Ικανοποίηση
- Τίποτα

24. Το να κλέβεις ή να λες ψέματα το θεωρείς ότι είναι κακό γιατί:

- Το απαγορεύει το σχολείο
- Το απαγορεύουν οι γονείς
- Το απαγορεύει ο Θεός

25. Αν προσευχηθείς πολύ στον Θεό για να σου κάνει μια χάρη, αλλά δεν πραγματοποιηθεί, θα πιστέψεις ότι:

- Δεν υπάρχει Θεός
- Ο Θεός είναι μάλλον κακός
- Δεν σε άκουσε, επειδή ίσως να μην είσαι πολύ καλό παιδί
- Αυτό που ζήτησα, δεν ήταν για το καλό μου

26. Τι από τα παρακάτω θα χαρακτηρίζατε ως αμαρτία;

- Να ζητήσει τη βοήθειά μου κάποιος συμμαθητής για να αντιγράψει στις εξετάσεις και να αρνηθώ.
- Σε μια διαμάχη να μην πάρω το μέρος του φίλου μου, γιατί νομίζω πως έχει άδικο.
- Να ξέρω πως ο αδελφός μου έχει τιμωρηθεί άδικα για κάτι που έκανα εγώ, αλλά επειδή μου είπε πως δεν τον πειράζει να τιμωρηθεί αυτός, εγώ να μην ομολογήσω την πράξη μου.
- Να συμπεριφέρεσαι ύπουλα.
- Να θέλεις πάντα να γίνεται το δικό σου.

27. Πώς θα περιέγραφες τη σχέση σου με τον Θεό αν κατόρθωνες να μην κάνεις αμαρτίες για κάποιο διάστημα;

- Ότι θα με συνοδεύει παντού και πάντα ο φύλακας – Άγγελος.
- Όπως ένας αθλητής δρόμου, που φτάνει πρώτος στο τέρμα και τον βραβεύουν

28. Κάποιες φορές κοκκινίζω, όταν:

- Αισθάνομαι πως έκανα κάτι λάθος μπροστά σε άλλους ανθρώπους
- Νευριάζω και θυμώνω.
- Κάνω κάτι κακό και φοβάμαι πως θα με ανακαλύψουν

Z. Ναρκισσισμός

29. Όταν παίζουμε το παιχνίδι «θάρρος ή αλήθεια»

- Προτιμώ το «θάρρος», επειδή θα τολμούσα τα πάντα.
- Γενικά, προσέχω τί επιλέγω σε παιχνίδια «θάρρους ή αλήθειας»

Σημείωσε από 1-4, τον βαθμό στον οποίο συμφωνείς με τις παρακάτω προτάσεις (1=Διαφωνώ απόλυτα, 2=Διαφωνώ μερικές φορές, 3=Συμφωνώ μερικές φορές, 4=Συμφωνώ απόλυτα).

Εκμετάλλευση άλλων	1	2	3	4
30. Μπορώ να αλλάξω τη γνώμη των φίλων μου εύκολα για κάτι που θέλω ακόμη και εάν εκείνοι δεν το ήθελαν από την αρχή.				
31. Γενικά γλυτώνω από τιμωρίες/συνέπειες, όταν θέλω.				
32. Βασίζομαι στους άλλους για να καταφέρω πράγματα.				
33. Δεν είμαι ποτέ ικανοποιημένος αν δεν γίνει αυτό που θέλω.				
34. Μπορώ να συμπεριφερόμαι όπως θέλω, πάντα βρίσκω τρόπο να κάνω το δικό μου.				
Ενσυναίσθηση	1	2	3	4
35. Γελάω εάν κάποιος πέφτει-σκοντάψει μπροστά μου.				

36. Ασχολούμαι κυρίως με τα δικά μου, δεν με νοιάζει να βοηθώ τους άλλους.				
37. Γενικά με νοιάζει τι νιώθει ο άλλος.				
Μεγαλειώδης ιδέα εαυτού	1	2	3	4
38. Τις περισσότερες φορές έχω μεγάλη ιδέα για τον εαυτό μου				
39. Όταν με επαινούν, (μου λένε «μπράβο!») για κάτι, συνήθως ντρέπομαι, νιώθω αμήχανα.				
40. Αν γινόμουν εγώ αρχηγός του κόσμου, ο κόσμος θα ήταν πολύ καλύτερος.				
41. Γενικά, είμαι καλύτερος από τους άλλους.				
42. Μου αρέσει να κοιτάζομαι στον καθρέπτη.				
43. Αρέσουν οι δικές μου ιστορίες/αφηγήσεις.				
44. Τα πολλά κομπλιμέντα και οι έπαινοι είναι ακριβώς αυτό που χρειάζομαι πάντα:				
45. Δεν ακολουθώ τη μόδα, επειδή θα ήθελα να γίνω εγώ μόδα να με ακολουθούν οι άλλοι.				
Υπεροχή εαυτού	1	2	3	4
46. Θέλω πάντα να είμαι στο επίκεντρο της προσοχής, δηλ. να ξεχωρίζω.				
47. Όταν μεγαλώσω, σίγουρα θα είμαι επιτυχημένος σε ό,τι επιλέξω.				
48. Μου αρέσει η ιδέα να έχω την εξουσία (δύναμη) στα χέρια μου.				
Απαίτηση από άλλους	1	2	3	4
49. Απαιτώ από όλους να μου φέρονται με σεβασμό.				
50. Γενικά απαιτώ πολλά από τους άλλους ανθρώπους.				